

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

XLI.

ÉVKÖNYV.

1916.

BUDAPEST.

1916.

VIII.

428

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT

SZERKESZTI

BÁNÓCZI JÓZSEF.

1916.

BUDAPEST.

1916.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

BACHER VILMOS.

1850—1913.

Az 1911. év nyarán, a vakáció elején, a felejtethetlen mester Bécsben járván, találkoztam vele a lipótvárosi bécsi nagytemplomban. Az évben éppen ünnepelték volt Bacher 60-ik születésnapját és a tömjén, amit neki ez alkalommal szórtak, nekünk ugyan kevés, de őneki nyilván túlsok volt. Én is vétkeztem volt ellene, mert két cikkben is¹ ünnepeltem őt. Az ő keresetlen modorával, hirtelen omló szavaival emiatt megpirongatott engem: «De amit maguk tesznek, az már sok; ön is többet írt a kelleténél». Válaszom: «Tanár úr, engem felszólítottak, hogy Bacherről írjak és Bacherről — nem írni: lehetetlen».

Ebben a helyzetben és ebben a hangulatban vagyok most is. Habár azóta, most már, sajnos, a halála után, kimerítően méltattam a nagy férfiút,² mégis újra is foglalkozom vele, újra is neki szenteltem tollamat, eltűnt alakját idézem fel magamban

¹ A Patai-féle Almanachban 1911, 234 és a Blau által szerkesztett M. Zs. Szemle ünnepi számában, 1910, 102—108.

² Az Odessában megjelenő ha-Silóach című héber folyóiratban, 1914, 168, 384, 487 kk.

megszámlálhatatlan órákon át, csendes magányban, melynek ihletét nem szabad hogy valami zavarja. Teli vele a szívem, teli az agyam. Nem tagadom, hogy álmomban is akárhányszor megjelenik nekem; milyen kedves ilyenkor a vele való foglalkozás, mily fájdalmas a rákövetkező felocsudás! Bizonyára így járnak mások is, akik egykoron Bacher tanítását élvezték és akik az életben szorosabb kapcsolatban álltak vele. Nekem még más hely is jutott az ő közelében; érintkeztem vele hivatalos állásomból kifolyólag, majd meg az együttműködés sok, sok óráiban, de úgyis mint követője a tudományos mozgalmakban és nem utolsó sorban mint tágasabb rokonságának egyik tagja. Talán szabad így beszélnem még akkor is, ha némi hivalkozás rejlik benne. Boldog az, aki minél több sugarat szív magába az elevenítő, az áldást osztó napból; ha kin meglátszik az így szerzett jólét — ki veheti tőle rossz néven?

Bacherről szólni akarván, minden oldalról felém tódul az emlékezet árja. Hogy tegyem már most, hogy ez áradat mégis nyugodt mederben folyjon? Kétségkívül él bennem, mélységes mélyen, e nagy ember képe; de hogy tegyem, hogy e képet kellően papírra is vessem? Vajjon az, amit az emlékezet árából ide szoritok, e szűk mederbe, vajjon az megadja-e a helyes képet? épen ez adja-e meg a helyes képet és nem az, amit esetleg kihagyok? hátha az emlékezet, ha még oly bő és gazdag is, még mindig elégtelen ily nagy alak újrafelkeltésére? Előre bocsáttottam ugyan, hogy Bacherrel való huzamos, sok tekintetben szoros együttléttel, sőt együttéléssel dicse-

kedhetem; de azért állíthatom-e, hogy nagy lényének minden mozzanata, minden nyilvánulása eljutott hozzám?

Az itt következő méltatást sokan fogják olvasni, akik őhozá szintűgy közel, sőt közelebb állottak; talán az ő szemük elé nem azt a Bachert fogom állítani, ki mint határozott fényalak és más eltörölhetetlen vonásokban él emlékezetükben, de bízom benne, hogy az én rajzomat is igaznak fogják elismerni. A Heine-képekről azt állítják, hogy egyik nem hasonlít a másikhoz; miért? mert minden művész a szellemből, melyet kifejezésre juttatni akart, csak keveset rögzített meg. Bacher gazdag szelleméhez képest az én ecsetem is szegény és gyarló; ha mi hiba van rajzomban, nem vétkes mulasztás szülte, hanem a tárgy nehézsége.

★

Bacher elsősorban mint *tanár* áll előttem. Az örökké pontos, örökké komoly tanár. Komoly? nem; tudott ő tanítás közben is jóízűen nevetni és nem egy tréfás, sőt csipős röpke szó illant el ajakáról, melyről ugyan nehézkesen, de mégis friss bugyogással folytak a szavak. De tréfája alatt a tárgy soha sem szenvedett; a helyzet szülte a tréfát, midőn a nebuló nagyon is ingatag lábon állott és félszeg beszédhez folyamodott. Az ő nagy és biztos tudása mellett bizonyára kerülgette a szánakozás mosolya. De sérteni nem volt természetében; csak az élccel élt, nem a gúnnyal. A fenyegetést szintén nem tartotta a tanítás méltó eszközének; csak a tárgy volt

döntő; helyes az, ami megállhat; a helytelent irgalmatlanul üldözte. Az ő keze alól nem volt kibuvó; vagy tudták a dolgot, vagy nem; holmi fintorítás vagy szédelgés és a deák eszét oly hamar átjáró csel nem használt. A félig-meddig való tudás őt, aki a dolgok mélyére hatolt, nem elégítette ki. Innen van, hogy Bachernél — hogy is mondjam? — *muszáj* volt tanulni. Tanult is nála mindenki és sok tanítványa közül nincs egy sem, aki az ő tárgyát, a bibliát, szerető gonddal nem tanulta volna.

Bacher főtárgya a rabbiképzőn a *biblia* volt; ezt tanította úgy az alsó, mint a felső tanfolyamban, körülbelül egyformán, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy a felsőben jobban kitért a grammatikára, a rokon nyelvekre, a régi verziókra és az illető hely felfogásának történetére. Csupán csak e szempontok megemlítése eléggé mutatja, mily nehéz, mily sokoldalú, mily kiválóan tudományos munkát végez az, aki a bibliát modern igények szerint adja elő. Nem áll módomban megítélni, hogy az általa követett módszerben Bacher mennyire és mennyiben függött a boroszlói régibb rabbiképzőtől, melynek szellemét mindenestre követte és melynek mintája mindenestre akár tudatosan, akár öntudatlanul nála, ki amaz iskola növendéke volt, iránytadó módon továbbhatott. Világos azonban, hogy oly elme, mint Bacheré volt, nem maradhatott a kitaposott utakon, hanem csakhamar eljutott az önállóság fokáig, vagyis azon fokig, melyen egyedül érzi jól magát a kiváló tehetség. Ha itt azt mondanám, hogy Bacher magaslatán állott a tudományának, nagyon banális valamit mon-

danék, mert széles e hazában, sőt világszerte jól tudják, hogy a Bacher névvel egészen másnemű fogalmakat kell összekapcsolni. Bacher elsőrangú tekintély volt a biblia terén; annak ismerték el nem annyira zsidókörökben, melyeknek, sajnos, ilyenemű nagyság iránt még mindig nincsen érzékük, hanem főképen keresztény, jobban mondva német protestáns körökben, azon körökben t. i., melyekben a modern bibliatudomány igen magasfokú virágzásnak indult. Ezen elismerés annál csodálatosabb, mivel Bacher voltaképen nem csatlakozott az úgynevezett kritikai iskolához, legalább nincs egyetlen műve sem, mely ez iskola szellemét a magáévá tenné és nem ismerék tőle akár szóbeli, akár írott nyilatkozatot, melynél fogva ő önönmagát ez iskolához számítaná. Inkább az ellenkezőjét állíthatjuk; Bacher huzódott a modern bibliakritika módszerétől, mely számos esetben túllő a célon, melynek félszeg és tartahatatlan kinövései is vannak, mely tehát egészben véve sokkal is ingatabb talajon áll, mintsem hogy a pozitív tudásnak hódoló Bacher hozzásegődhetett volna. Amit tehát a tudományos világ Bacherben becsült, az nem a közreműködés az egészen divatban levő bibliakritikai munkálatokban, ez a nagyrabecsülés nem a másik, a zsidótáborból jövő szívesen látott vendégnek szólt, hanem becsülte benne a tényleges és elvitathatatlan nagytudás birtokosát, szólt a nagyrabecsülés ama tiszteletre méltó férfúnak, ki számos műve által a biblia tökéletes ismerőjének és a történeti alapon álló exegézis alapos mivelőjének bizonyult be.

Az 1877. év őszén hosszas vajudás és keserves küzdelmek után megnyílt budapesti rabbiképző számára szerencse volt, hogy oly férfiú látta el benne több mint harminc éven át a bibliai oktatást, aki minden desztruktív elemtől tartózkodván, egyedül a pozitív tudásnak vitte szavát és aki önmagában szerencsésen egyesítvén a multnak hagyományát a jelen vívmányaival, kiválóan képes volt arra, hogy zsidószellemben és mégis tudományos szempontok szerint adja elő a zsidóság alapvetőkönyvét, a bibliát. A tanítványok nemzedékei és rajai kivitték és terjesztették ez irányt szerte-széjjel az országba, sőt a külföldre is, ily módon egészséges alapokra fektetvén azt a tudományt, melyet többé-kevésbé minden rabbi, minden vallástanár és minden tanító mivel, egyúttal megtalálván azt a sziklatalajt, melyre vallásos hirdetéseiket építhetik. A hazai zsidóságnak ezer oka van, hogy Bacher iránt hálás legyen, hogy emlékének kegyelettel adózzon azért, hogy e providenciális férfiú állásfoglalás nélkül is állást foglalt a kutatószellemelek harcában és hogy bámulatos nyugalomával nyugalmat teremtett azon a téren, melyen a nyugalom elsőrangú szükség és amelyen minden heves felindulás és lelketlen mozgalom nagy és megbecsülhetetlen értékeket döntene halomra. A hazai zsidóság keblében duló pártharcok hullámai megtörték Bacher sziklaszilárd álláspontján és új tápot nem nyervén, legalább e részben lecsendésültek. Nem tudom, vajjon Bacher működését méltatták-e már e szempontból is; e szempont hangoztatása szerintem érdemes dolgot jelent. Ép oly kevésbé tudom, vajjon

az orthodoxia tudatában van-e annak, hogy Bacher konzervatív bibliatudománya épen neki, az orthodoxiának, hozta a legszebb gyümölcsöket? Ámde minek is vetem fel e kérdést, mikor inkább azt kellene kérdezniem, vajjon a hazai zsidóság orthodox része egyáltalán észrevette-e Bachert, ismerte-e nagy kvalitásait, tudott-e valamit érdemeiről? Ők, akik a szemináriumot ignorálták, hogy ne mondjam, megvetették és elátkozták, ignorálták Bachert is, holott nem egy gyermekük őneki köszönheti kiképzésének legszentebb és legmaradandóbb részét, oly kiképzést, mely aztán a hitközségi életben is éreztette áldásos hatását. A nagy férfiak rendes sorsát, a lekicsinylést éltükben, a felmagasztalást holtukban, Bacher sem kerülhette ki; bezzeg hallottuk a fájdalmas felszisszenést, midőn Bacher örökének átvevéséről lévén szó, bizonyos körökben félőnek látszott, hogy immár a bibliát újabb, nekik nem tetsző szellemben fogják tanítani.

Bachert mindamelllett a biblia konzervatív kezelésében nem vezérelte sem a párttekintet, sem a politikai számítás — ő fölötté állt a napikérdéseknek és soha a sorompóba ki nem lépett —, hanem egyedül tudományos meggyőződése. Ritka ember haladt a maga útján oly egyesén és oly következetesen, mint ő. A mód, ahogy a bibliát tanította és tudományos műveiben kezelte, csak a biztos felismerésnek lehetett eredménye. Ám nagy része lehetett ebben, mint mondám, a Boroszlóból hozott hagyományoknak is, sőt, messze hátrább nyulva, az apai tanításnak is, lévén Bacher Simon, mesterünk apja,

igen kiváló ismerője a bibliának és költői kezelője a héber nyelvnek, de ennek dacára is bizonyosra vehető, hogy amit Bacher majdnem negyven éven át benn a tanszéken és künn a tudományos fórumon sajátosan vallott és képviselt, a higgadt tudományos elme vívmánya volt. És mennyi tapintat kellett ahhoz, hogy tanítványai előtt az igazságokat úgy adja, mint igazságokat sans phrase, mint olyan felismerést, mely egyedül állhat meg és egyedül méltó arra, hogy a fiatal nemzedék magába szívja! Ez igazságokon nem látszott meg a nehéz munka izzadtsága, melynek árán szereztettek, nem a hátráltató béklyók, melyek a lassan haladó kutatásra nehezednek — Bacher készen és jól megsimítva nyújtotta őket tanítványainak. És mennyi tapintat — újra mondom — kellett ahhoz, hogy a mester által gyűjtött rengeteg anyagból csak az nyujtassék a tanulóknak, ami neki való, csak annyi, amennyi nála elfér!

Alig tévedek, midőn azt állítom, hogy Bachernek valósággal vissza kellett szorítani a szót, nehogy kiömlő tudásával elárassza a még küzködő tanulót. Innen magyarázom a mester előadásának akadozó voltát, innen azt, hogy tördelten és darabosan folytak szájából a szentírást magyarázó mondatok. Bacher különben sem volt a fényes szólástehetség embere; a csillogó szavakkal nem élt sem előadásában, sem irataiban. Tanársága korai éveiben alkalmasint a kifejezéssel is küzködött; nem magyar emlőn táplálkozván és német iskolákat járván és főképen mivel kénytelen volt tudásának mélyítését ide-

gen nyelvű könyvekből megszerezni, érthető, hogy a magyar szó, melyre a bibliát fordította és mellyel magyarázta, nem mint pattogó szikra röppent el ajakáról és nem a vízfolyás áradásával ömlött le róla. Bachernek teremtenie kellett a szólamokat és fordulatokat, melyekkel a bibliafordításban élt. Mint jó tanár, persze amúgy is készült volna az előadására, de így a nyelvi nehézség még arra is kényszerítette őt, hogy írásba foglalja a használandó fordítást. Ezen írásbeli preparációjáról az ő szájából van tudomásom és valószínűnek tartom, hogy e jegyzetei mai napig is léteznek a hagyatékában. Most már azon érdekes jelenség előtt állunk, hogy a Bacher dolgozta IMIT bibliafordításnak van ám egy korábbi testvére, mintegy IMIT korszak *előtti* társa, melyről feltehető, hogy még valaha a filológiai összehasonlítás tárgyául fog szolgálni. Ám kívánnám neki, hogy Isten őrizze e dicsőségtől. Épúgy nem tartom kívánatosnak, hogy az egyik vagy másik szeminarista tiz éven át folytatott jegyzési munkálatából egy szép napon úgyszólván egy prehisztorikus Bacher-féle bibliafordítás jusson napfényre; Bacher oly sok *érett* munkát hagyott reánk, hogy az éretlent, még ha része is volna benne, bátran sutba dobhatjuk.

Tanári működésének egyik fénypontját, a magyarságát, im érintettem. Ritka volt ám a magyar szó eleinte a magyar zsidó főiskolán! A teológiai szak tárgyakat túlnyomóan németül adták elő, nemcsak azért, mivel a főiskola másik két hirneves tanára, *Bloch Mózes* és *dr. Kaufmann Dávid*, külföldi lévén, az egyik a magyar szót egyáltalán nem, a másik

csak nehézkesen birta, hanem azért is, mivel a hatalmasan föllendült német nyelvű teológiai tudomány mellett a magyar géniusz még csak alig bontogatta szárnyait. Bacher volt az egyetlen, aki összes teológiai tárgyait, nevezetesen a bibliát és zsidók történetét az alsóban, a bibliát, bevezetést a szentírásba, a midrást, kommentárokat stb. a felsőben, kizárólag magyar nyelven adta elő. E talizmánt ő egyedül birta; ez volt sikereinek kulcsa, nagy népszerűségének záloga. A magyar hon szülöttjei önkénytelenül is ahhoz a férfiúhoz simultak, aki az ő édes hazájuk nyelvét beszélte és akinek gondolatvilága tökéletesen fedte az övékét. Egyáltalán volt valami Bacher jellemében, ami nemcsak a tanulót, hanem mindenkit, aki vele érintkezésbe lépett, a legnagyobb bizalommal töltötte el; bizalommal, mely e tiszteletre méltó férfiúval szemben idővel ragaszkodássá és szeretetté fejlődött.

A tanítványnak a mesterhez való viszonyában igen fontos tényező a bizalom. Még a legkisebb tanulóban is, vagy tán a kicsiben inkább, mint a nagyban, ösztönszerűleg támad az érzés, hogy az, aki vele szemben ül, atyai jóltevője, vagy szegődött és fizetett ellenőrzője; világos, hogy a viszonynak erkölcsi alapja csak az első esetben van. Hasonlatos ez állapot az állatnál, főképen a kutyanál észlelhető jelenséghez: amely ember jót tesz vele, abban urát ismeri el és híven kitart nála. Már Jezsajás próféta is ilyen formán beszélt (I., 3). Bacher őszintesége, egyenesége, keresetlen modora megnyerte számára a lelkeket. Nagy dolog az, mikor a tanuló a mester szavai-

ból kiérzi, tetteiből meglátja, hogy e szó őszinte, föltétlenül hiteles és megbízható, hogy e tett az ő javán munkálkodik és a célnak leginkább megfelelő. Ezt Bachernél nagy mértékben éreztük és láttuk. Hozzájárult ehhez azon jóttevő tudat, hogy a Bacher nyújtotta tudomány a legjobb és legigazabb a maga nemében, hogy itt nincs ingadozás, nincs hiányosság, nincs gyanus féltudás. Hej, amely tanár maga is ingadozik, maga is küzködik, maga is hadilábon áll a megvitatott tárggyal — hogy ne árulná el magát, hogy tarthatna igényt a mesternek járó tiszteletre! Bacherről azonban mindenki tudta és érezte, hogy amit nyújt, a zsidóbölcsek szava szerint, tizenhárom rostán átment búzaláng.

Az iránta való tiszteletet fokozta azon tény, hogy tudtuk és hallottuk, hogy a mester igen nagy tudós és hogy világgraszoló munkákat írt. Erről persze a legtöbb szeminaristának csak halvány sejtelme volt. A legtöbben megelégedtek a pusztá hírrrel, mert magukat a Bacher-féle műveket alighogy látták és még kevésbé olvasták vagy értették. De a tisztelet fokozására elegendő volt magának a ténynek tudása. Az érettebb hallgatók persze teljes ítélőképességgel tekintettek Bacher nagyságára és a bámulat, mely őket eltöltötte, annál nagyobb lett, minél jobban távolodtak tőle, azaz, minél jobban, az iskolát elhagyva, maguk is önállóak lettek és a tudományba belekóstoltak. *Major e longinquo reverentia.* Az életbe kilépett tanítványok mindinkább fokozódó hévvel emlegették Bacher nevét, mindinkább nagyobb büszkeséggel vallották magukat tanítványainak, mindinkább

erősebben hivatkoztak rája, mint olyanra, aki egymaga biztosítja jelentőségüket és egymaga magas polcra emeli azt az iskolát, melyből kikerültek.

Sem az utóbbi szavammal, sem korábbi állításaimmal a világért sem akarom lekicsinyelni többi tanáraink nagy érdemét és jelentőségét, de azért a nekik járó kegyelet megszegése nélkül is szabad hangoztatnom, hogy oly pár fényes vonást hoztam fel e méltatásban, mely csakis Bacherre áll és senki másra. Nevezetesen midőn Kaufmann Dávid és idők multán Bloch Mózes halálával ő, Bacher, ahogy ő maga mondta, «egyedül marad hátra»; ekkor valóban ő volt az intézet fénye, melynek súlya, persze, szintén őreá nehezedett. Utolsó éveiben a tanári kar elnöke, majd pedig az egész intézet igazgatója lévén, külső tekintetben és alakilag is ő volt az intézet erős oszlopa és vezérlő csillaga. Közben ő maga is beleöregedett a hivatalába és nem ugyan koránál fogva — mindössze csak 64 éves lett —, hanem tanári működése hosszú voltánál és irodalmi tevékenysége gazdagságánál fogva úgy belföldön, mint külföldön, mint azon «öreg» egyikére tekintettek föl hozzája, aki tiszteletet parancsol és tiszteletet kap.

Igazgatói működését már csak a távolról szemlélhettem. De midőn 1911. év tavaszán a bécsi intézet hallgatóival hivatalos látogatáson voltam a budapesti testvérintézetben, ámulva láttam, mi minden üdvös változás történt az ő igazgatósága alatt. A régi, legalább az én szememben régi intézet, mintegy megifjúhódott az ő keze érintése alatt, modernebb, nagyobb szabású lett. Ámde nem az intézet történe-

tével foglalkozom itt, hanem Bacherrel, a tanárral. Ennélfogva csak azt jegyzem fel, hogy ő alatta és ő általa, a tanuló ifjúság segélyezése, mely azelőtt nem nélkülözötte a kisszerűség, sőt komikum bélyegét, új, egészséges és gazdaságos alapokra fektettetett, tanujelül annak, hogy Bacher jó szíve többet és jobbat akart az ifjúság érdekében, mint eddigelé, amely törekvésben igen szép sikert is ért el. E nemes törekvésben mindvégig szép osztályrész jutott kedves nejének, kinek csendes, de áldásos működését nem hagyhatjuk említés nélkül egyik téren sem, melyen Bacherrel találkozunk. Mondani sem kell, hogy e jobb állapot megteremtésében Bacherrel karöltve jártak el mindazon tényezők, kik az intézet vezetésében szerepeltek; tényezők, kik a Bacher iránt való nagyrabecsülésüket átültették az ő törekvéseire is.

Oly intézetben, minő a budapesti rabbiképző, elkerülhetetlen szükség az is, hogy a tanulók anyagi helyzetéről gondoskodjanak. A tanár, aki e téren közeledik a tanulóhoz, nemcsak hogy magában véve érdemes dolgot cselekszik, hanem személyének és tanításának erkölcsi hatását is jelentékenyen növeli. Hibásan ugyan, de érthető logikával, a tanuló sokszor e ténykedése szerint értékeli a tanárt. Minthogy Bacher, szíve sugallatán indulva, e téren is sokat, igen sokat tett, könnyen fölfogható, mily arányokban növekedett az ifjúság tisztelete e nagy férfiú iránt. A szívességnek és jótettnek, egyéntől-egyéhez menve, persze, igen rövid az útja és nem lehet a megfigyelés vagy följegyzés tárgya; e pontnál tehát tollamat meg kellene akasztanom. E részt elégnek látszhatik,

ha általánosságban beszélek, vagyis az általános benyomást adom vissza. De nem hallgathatok el egy konkrét esetet. Még csak másod vagy harmad éves voltam — az alsóban persze — midőn Bacher áldott kezéből ötösöket — ötforintosokat — osztottam ki iskolatársaim között. A tanár úr bizalmából magam választhattam ki a segélyre rászoruló és érdemes tanulókat, akik mást nem tettek, minthogy a folyosón egyenként köszönetet mondtak a tanár úrnak. Csak egy pillanatig nyugodott Bacher jóságos szeme a megelégedett és vidám arcokon. Nagy dolog volt a nem várt ötös ott, ahol a havi segélyt — két forintjával osztogatták, azt sem mindenféle levonás és exekució nélkül.

Nem kétlem, hogy mások hasonló esetet vagy eseteket tudnának Bacher e mellékes működéséből följegyezni. Ha e konkrét eset fölemlítésével elhagytam volna a méltatás rendes keretét, szolgáljon mentségemül, hogy öntapasztalatomat mesélem el és hogy ily módon vélem leróni a kegyelet adóját, melyet leróni a megtisztelő bizalomért különös szívbeli kötelességnek ismertem fel. Ez eset úgyis csak részlet egy nagy egészből és a részletből épül föl azon kerek egész, mely a közre is tartozik. E szempontból nézve a dolgot, nem félek, hogy az izetlenség ódiumába esem, midőn még a *velem* történt dolgokból fölemlítem a következőket: Bacher engem a második osztálytól kezdve következetesen — ignorált. Nem törődött velem, abban az értelemben, hogy sohasem hallgattott ki. Midőn az évváró osztályozás előtt kértem — a jussomat, jóságosan csak ennyit mondott: Azt csak

bizza én reám. Ismét nem kétlem, hogy más — gyanutlan — tanulókkal szintén így bánt.

Az okát könnyű kitalálni: a tapasztalt tanár gazdálkodott az idővel. Ebben pedig Bacher igazán nagy mester volt. A magán és nyilvános életben épügy, mint az iskolában. Mi, volt tanítványai, a nyilvánosság, mely őt figyelemmel kísérte, meg az egész külső nagyvilág, mely műveinek sokaságán épült és ámult, nem tudjuk és nem tudják fölfogni, honnan vette Bacher azt a sok időt, melyre szerintünk, rövidlátóak szerint, szüksége volt, hogy mindazt végezze, amit végezett. Egy példán megmutattam, hogy cselekedett. Mindazok; akik tanítványai voltak, emlékezni fognak, mily sokat ölelt fel egy Bacher-féle «óra». Ő, a beszédében, mint mondám, akadozó ember, bámulatosan értette a módját, mint kell a tárgyban «haladni». Holmi pajkosság, a tanulói világban az előadás megakasztására oly előszeretettel használt kérdésfölvetés, apró fészkelődés és más egyéb az ő tanítását nem alterálta. Nevezetesen mesébe illő dolgot végzett egy oly tárgya körül, melyet ezúttal részletezek először: a zsidók történetében. Az alsó tanfolyam ötödik osztályában heti egy óra volt e tárgynak szentelve és Bacher a rengeteg anyagot derekasan el is végezte! Még megfelelő olvasmányokat is nyújtott hozzá! Hát még a kihallgatása! Tíz-húsz embert kikérdezni egy negyed óra alatt — Bacher e műveletet megcsinálta. Igazságosan, mint mindig; igazságosabban, mint más tanár, akinek esetleg kétszer annyi ideje volt hozzá. Később aztán magunkban konstatáltuk, hogy a Bacher-féle egyórás penzum

igen üdvössé vált, mert voltaképen ez rakta meg zsidótörténeti tudásunk alapját. És itt az intézet minden növendéke maga elé idéz egy nagy ellentétet: itt Bacher száraz, de céltudatos előadását, ott Kaufmann Dávid ragyogó nyelvű, magasra szárnyaló történelmi rapszodiáit; és a hatás? amott teljes tudás és befejezett munka, emitt körbenforgás egyetlen korszakban, melyet túlélni senkinek sem adatott meg.

Az én időmben Bacher az alsóban az obligát németet is tanította. Ez volt egyetlen tisztán gimnáziumi tantárgya, olyas valami, ami kívül esett a tőle oly mélyen elsajátított rabbinikus, vagy teológiai tudománykörön. És mégis mily sikerrel tanította e tárgyat! Német irodalomtörténetről volt szó és Bacher nem hallomásból, hanem ifjúkori olvasmányból ismerte ezt a nagy és neki bizonyára gyönyörűséges szakot. Látszott rajta, hogy elemében van; beszéde simábban és élénkebben folyt, az egész ember nekimelegedett. A jelenség oka? Az, hogy Bacher alapjában véve költői lélek volt, aki szívesen és gyönyörrel karolta fel a szépirodalmat. E lelkületét a szülei ház plántálta belé, elsősorban az apa, az ügyesen verselő poéta. Bacherünk e költői hajlamáról többet tudnának beszélni azok, kik szíve dobbanásait is hallották, azok, kik hátrahagyott iratait kegyelettel őrzik. A némethez kapcsolom az észrevételt, mert múzsáját németül szólaltatta meg. Persze, még ügyesebben verselt béberül és e nemű termékei, üdvözlések és sírfeliratok formájában, levelekben elszórva, ládafiókba zárva, szép számmal létezhetnek, de a biográfus nem láthatja, a bibliográfus nem

registrálhatja őket. Bacher egyáltalán mesteri stílusban írt héberül. Gondozottságban és pallérozottságban ugyan magyar és német iratai is kiválnak, de lendületre és eleganciára inkább csak héber irataiban törekedett.

Visszatérve tanári kvalitásaihoz, különösen ki kell emelnem a felső tanfolyamban kifejtett működését. Ez volt a tér, melyen nagy tudása érvényre juthatott. Egyik tantárgya jellemzésére hadd ismételjem meg a korábban róla írt szavaimat: «Itt, a felső tanfolyamban, Bacher «Bevezetés a Szentírásba» címen kiegészíti azon ismereteket, melyek a szöveg előadásánál esetleg hiányoznak. Jól átgondolt, minden szükségesre kiterjedő, nagytudományú előadás ez, melyet ily teljességben és ennyi haszonnal az sem lelhet meg, aki a német professzorok «Vorlesungen»-jából keletkezett szentírási bevezetéseket bujná. A szentírás fölfogásának összes fázisai, kezdve a hagyományos irodalmon, folytatva az egyházatyákon, a bölcsezséket, az exegétákat, a nyelvészeket mindmind belevonva, országaikkal, nyelveikkel, koruk szellemével, műveik történetével együtt — ez halovány képe annak, amit Bacher a «Bevezetés»-ben nyújt. Jegyzeteimet e kollégiumról mai napig őrzöm és bizony itt-ott bele is pillantok». A felsőben nem egy tanítványa ült, aki, pennával a kezében, már maga is tovább tolt a irodalom szekerét. Jó magam is ezek közé tartoztam. A fentt vázolt kollégium keretében folyt már most le a reám nézve ünnepélyes mozzanat, hogy a hírneves mester ex cathedra említésre méltatta Szent Jeromosról szóló dolgozatomat.

Emlékszem, hogy e percben mily büszkeséggel néztek kollégáim az új «tekintély»-re. Hogy Bachernek emez és más hasonló spontán tette serkentőleg hatott a fiatal nemzedékre, kétségtelen. Haj, a dicséret vagy elismerés *amaz* ajakról nem tévesztette el hatását, valamint nem tévesztette el a feddés és rosszlás sem, melyre szintén tudnék példát felhozni.

Az érett tanulókat Bacher dupla értelemben is igyekezett önállóságra bírni, először is azáltal, hogy leckeszerzéssel és más módon önlábukra állította őket anyagilag, másodsor pedig azzal, hogy ébresztgette, serkentette és istápolta a tudományos munkára jelentkező tehetséget. Nem egynek ő mutatta meg az utat, melyen aztán bátran haladhatott. Hisz fölösleges e részt konkrét eseteket fölhozni és ami az egyikkel vagy másikkal történt, nem is oly természetű, hogy nekem tudomásom lehetne róla, de a konkrét eset fölhozása mégis jellemző úgy az emberre, mint módjára és ha már homály fõdi a mások történetét, annál biztosabb az, amit magamról mondandó vagyok. Egy önképzõkõri dolgozatom eredményével — még az alsóban — õhöz siettem; meghallgatott, nem cáfolt, nem használta a fölény mosolyát, csak a *nonum prematur in annum* elvével odázta el a dolgot, holott most már tudom, hogy ostobaság volt az egész, ostobaság, melyre gondolni sem szeretek. Az első «írói» honoráriumhoz is ő juttatott azzal, hogy részt engedett vennem a Kosmann Wodianer-féle talmudikus iratok kiadásában (Nachlath Jehosua, két kötet, Bécs, 1890). Akkortájt divat volt Budapesten, hogy az érettebb hallgatók

tudásuk bővítésére egy-két szemeszterre fölkeresték a külföldi (boroszlói és berlini) rabbinikus főiskolákat; legjobban pedig akkor jártak, ha Bacher ajánlatát vitték kezükben. Az ő ajánlata vezetett be Berlinben engem is nemcsak az ottani intézetbe, hanem, ami már sokkal több, az ottani vezetőférfiak (Lazarus, Maybaum stb.) kegyébe is. Mikor pedig a fészekből kitekintő madár, útra készen, szárnyait kezdé bontogatni, ő volt az, aki, p. o. Párisban, számára a tért meghódította és őt magát biztos talajra állította.

Lám, «ez csak részlet az ő útjaiból». Többet, sokkal többet végzett Bacher a rabbiképzőben, amit senki sem jegyzett föl, senki sem fog följegyezni. Ám itt helyén volna, hogy megemlékezzem a pesti izr. hitközség talmud-tóra-iskolájában végzett munkájáról, mely szintén igen jelentős volt. Majdnem húsz évig vezette ez iskolát mint igazgató és hogyha mást nem tett volna, mint hogy a középiskolai ifjúság százaiba csepegtette a valláshoz és bibliához való szeretetet, akkor is eleget tett volna. De hogy amaz iskola valódi tudást is közvetített, mutatja azon körülmény, hogy később nem egy növendéke a rabbiképzőbe vagy a tanítóképzőbe lépett át. Mindamellet hagyjuk ennyiben a dolgot, mert közvetlen szemléletem Bacher ottan folyó munkájáról ninesen.

*

Érzem, hogy szólnom kellene Bacherről, az *ember-ről*. De hol vannak a pozitív tények, melyeket itt érintenem lehetne? Sok dolog abból, ami az embert

alkotja, nem tartozik a nyilvánosság elé, sok számottevő vonás pedig elvész a mindennapi élet szürke kotyvadékában. Vannak, akik azt mondják, hogy Bacher hijján volt a nagy vonásoknak; szép, harmonikus élete egyaránt távol maradt úgy a nagy rázkódásoktól és küzdelmektől, mint a merész lépésektől és erős akcióktól. Szerencsének tartjuk, hogy így volt és hogy élete, egészben véve, csendes, nyugodt mederben folyt le. Ennek a nyugodtságnak köszönhetjük azt a bámulatos munkásságot, mely Bachernek legértékesebb hagyatéka. Ámde e munkásság, belső értékével, külső nagyságával, eredményével és hatásával — e munkásság nem-e a legnagyobb vonás benne? Az akaratnak mekkora ereje, a szorgalomnak mekkora foka szükséges ily munkássághoz? Mennyi önmegtágadás, lemondás, fejtörés párosul ily szorgalommal! És Bacher még sem volt sem rideg, sem zárkózott, sem emberkerülő. Mindenki és minden számára volt ideje. Idejének bölcs beosztása és fölhasználása — ebben rejlett helyzetének kulcsa. A sok munka őt sem mogorvává, sem fásulttá nem tette. Csak az, aki vele tényleg együtt élt, mint ember az emberrel, tudja, hogy Bacherünkben mennyi volt az elevenesség, a frissesség, az élce, a humor. A vele hasonszőrű és egyenlő gondolkodású emberekkel szívesen mulatott és jó barátai nem bírták eléggé csodálni eleven eszét, találó ítéletét, élces beszédjét, jóízű humorát, derült és nevető hajlamát. Nem egy mondokáját tovább is adták, melegengették és kolportálták. Épügy vidította őt fel a mások jó ötlete. A társaság kedvéért egy játszma

kártyára is szívesen ráadta magát. Intim vonások ezek, melyeket, mint mondám, csak azok tudhatnak, akik Bachert közlelről ismerhették.

Én, aki házasság útján megtisztelő rokonságba jutottam vele, erről a benső, nemes emberi vonásokkal teli életéről is tudok egyet-mást. Első nejét nem ismertem, de azért egyénisége tisztán áll előttem, azok után, amiket családi körben róla beszélnek. E nő, egyetlen fiának anyja, szerezte meg Bacher számára az első boldog családi otthont. Egyszerű, nemesen érző asszony volt, aki jól beillett az akkor még a fővárosban is szűkebb keretekbe szorított életbe. Egyik legkorábbi emlékeim közé tartozik a nőnek temetése (ha jól emlékszem, 1885 peszach ünnepén), melyen majdnem valamennyi osztálytársammal együtt egész a messze fekvő temetőig én is részt vettem. A kegyelet ezen ténye, melyről talán a tanár úr sohasem szerzett tudomást, persze, a szeretve tisztelt tanárnak szólt és nem a mindnyájunk előtt ismeretlen nőnek. A rákövetkező hetekben is, a Bacher-féle órák alatt, minden különös összebeszélés nélkül, mindenféle önmegszorítást vállaltunk magunkra, hogy csak a mestert, kinek arcán még rajta ült a gyász kifejezése, tőlünk telhetően kíméljük és respektáljuk.

A sors különös kegye folytán Bacher lerombolt családi tűzhelye maradandóbban és fényesebben épült fel, mint valaha. 1886-ban beköltözött házába az a nő, aki derült kedvességet és fényes szellemet magában egyesítve, mintegy teremtvé volt arra, hogy Bachert emberileg boldogítsa és hogy egy világot fel-

ölelő tudományos törekvéseiben megértse és gyengéd kézzel majd vezesse, majd pedig támogassa. «Férfi sorsa a nő» — e közmondás Bacheren különösen bevált; bevált az ő javára és üdvére. Sorsa szebbre, fényesebbre fordult. Értem pedig e javulás alatt nem annyira anyagi helyzetét — habár ez sem megvetendő dolog — hanem a kiváló szellemi igényeknek megfelelő otthont, ami egy Bacherre nézve sokkal fontosabb. Azt a szép, harmonikus életet, melyet ezentúl folytatott, nagy mértékben e nőnek, e vele congeniális nőnek köszönhette. Bacher nagy irodalmi sikereiben eszerint kiváló része van nejének is, amit maga a mester is ép úgy híven, mint találóan kifejezésre juttatott azáltal, hogy «Agáda» művének ötödik és befejező kötetét — az akkori állapot szerint befejező kötetét — nejének ajánlotta. Bacherné, finom tapintattal, beírta, hogy csak ennyiben szerepel a mester irodalmi termelésében; valódi jussát és érdemét e termelésben mérlegelni nem lehet. Az irodalomról pedig e tekintetben csak azért beszélek, mivel mi, tanítványok és kartársak, Bacherben elsősorban a nagy tudóst tiszteljük; de igazában véve a nő még inkább lett törekvéseinek osztályosa olyan téren, amelyen a nő keze közvetlenül érezhető, az ember-szeretet ténykedéseiben és a társadalmi életben. Hogy Bacher, mint föntebb kifejtettem, üdvösen folyhatott be tanítványainak életkörülményeire is és hogy különösen igazgatói állásában nagyot lendíthetett az ifjúság sorsán, ezt és más hasonlót csak úgy érthette el, hogy az erre kiválóan illetékes nő támogatásában részesült. Ámde végtelen azon helyzetek száma,

midőn a nő, mint élettárs kiválóan becses a munka árjában elmerülő férfiú számára. A nyári vakációban Bacher majdnem minden évben valamely nagyobb külföldi útra kelt; neje ekkor is hű kísérője volt; az utazás nehézségeiben és az idegen környezetben igen becses segítség. Az európai fővárosokban és nyaralótelepeken, ahol Bacher ilyenkor megfordult, a mestert, a tudóst és barátot persze mindenütt ismerték és a barátság meg tisztelet számos jelével környezték, de világos dolog, hogy e társadalmi érintkezés kellemét nagyban emelte nejének jelenléte, akinek nagy műveltsége és világlátottsága az idegen környezetben még csak jobban érvényesült. A vakáció nagyobb felét Bacher sok éven át saját nyaralójában, Hámorban (Borsod megye) szokta volt tölteni, és itt megint csak a nő volt az, aki a falusi házat kis paradicsommá avatta. Későbbben, sajnos, a nő mindinkább a betegápolás szerepére szorítkozott a hatvan éves ember körül; odaadó, gyengéd ápolásra, melynek itt Bécsben, midőn Bacher a szemeit orvosoltatta, több ízben magam is tanúja voltam.

Otthon is, Budapesten, a Bacher-ház nagyon emelkedett súlyban és tekintélyben, mióta az újkor tónusát követő nő az előkelőség és szellem varázsát ültette belé. E házat most már nemcsak számos tollforgató ember kereste fel, hanem számos, a közéletben jeleskedő férfiú és nő is, mindannyian keresvén az alkalmat, hogy a tudós házigazdával és szellemes nejével majd komoly, majd enyegő beszédet folytathasson. Nem egy nemes szó, melyből aztán tett lett, itt hangzott el először, nem egy akció, mely az álta-

lános jónak szolgált, itten kelt diadalmas útjára. Bachernek magának ezen társadalmi, irodalmi és tudományos akciókban nagyobb szerepe jutott, mintsem gondolnánk. Ennek magyarázatát könnyen adhatjuk: Bacher, a nagy tudós, korántsem temette el magát garmadába gyült könyvei közé, hanem nyitott szemmel járt közöttünk és a világi dolgokat, még a kisszerűeket és távolfekvőket is, csodálatos figyelemmel kísérte. A napi kérdések, a politika és művészet dolgai, csakúgy ismereteseek voltak előtte, mint akár a zsidó-irodalom legújabb jelenségei, amelyekben pedig tudvalevően avatottabb nálánál nem volt. Bámulatos, mi mindent olvasott ez a nagyon elfoglalt, nagyon munkás ember! A frissen megjelenő újságlapokat azon mohón, utcán való járása közben szokta olvasni; de a szépirodalom is, a művészet, sőt még a természettanba vágó jelenségek is, kiválóan érdekelték. A magyar és német nyelvészet dolgait pláne úgy kezelte, mintha ő képviselné őket az egyetemi tanszéken. Ami más zsidó szaktudósra nézve még mindig dicséretszámba megy, hogy t. i. általános műveltségű, az Bacherre nézve csak tréfás ízű volna és a lekicsinylés jellegével bírna. Ő valósággal mindenben és mindenütt tájékozott volt, a nyelvészet valamely aprólékos pontjában csak úgy, mint a filozófia valamely fogas kérdésében vagy valamely művészeti irány legújabb elméletében. Bámulatos tájékozottsága meglepte és elragadta mindazokat, akik vele érintkeztek; ehhez járult még, hogy nagyszerű memoriával és találó judiciummal volt megáldva, oly tulajdonságok, melyek a vele való társalgást és beszél-

getést mindig élvezetessé és hasznossá tették. Leginkább tetszett benne az az egyenesség, a közvetlenség, a minden cikornya és kerülgetés nélkül való szókimondás, mely beszédjét jellemezte. Sok nyilatkozata egyenesen elevenjére talált és felért egy-egy csattanósan kihegyezett élccel; megjegygezvén, hogy ez nála magától termett és minden szándék híján volt.

Családbeliek, akik még az ő «régi jó időire» emlékeznek vissza, csodákat beszélnek a társalgás elmés-ségéről és fordulatosságáról, melyben Bacher által és Bacher körül részük volt. Akkori időben három nagy jelesünket: Bacher Vilmost, Goldziher Ignácot, Kaufmann Dávidot meg társaikat és társaik társait akárhányszor egyesítette ugyanazon szoba, csoportosította ugyanazon asztal; itt aztán kellett volna hallani az elmesség tüzetől sziporkázó szóhordozást, mely e jelesek közt megindult! Hogy, hogy nem, a fent említett triumvirátus lassanként széthullott és helyette megalakult egy másik triumvirátus, a mi Bacherünkből, Bánóczy Józsefből és Mezey Ferencből állván, mely maradandóbbnak bizonyult, komolyabb és messzehatóbb célokat szolgált és eredményekkel végződött. Soha szebb és lelkesebb társaságot, neme-sebb és hívebb barátságot! Bacher tanári működésének és különösen igazgatói minőségben végzett munkájának sikerei nagyrészt e barátságnak, e barátokkal való együttműködésének köszönhetőek. A magyar zsidóság fejlődésének egyik ékes fejezete fűződik e férfiak együttes és céltudatos munkájához. Ah, hogy a kegyetlen halál a testvéri füzérből kiragadta a legékeesebb szálát! Mint mikor a csonka remekművet

kijavítja a művésznak keze, illesztvén a tördelt helyre drágakövet, gyöngyöt, aranyat, de azért a forrasztási hely örökre meglátszik: úgy vagyunk ez esetben is. Bacher örökébe, állásába, baráti kötelékébe természet-szerűen Blau Lajos lépett, az a férfiú, akin már korábban szeretettel nyugodott Bacher szeme, és mégis, mégis a Bacher által üresen hagyott helyet eltüntetni nem lehet.

Bocsánatot, hogy a nagy mester alakja mellett azokra is tekintek, akik jobbról-balról körülötte állottak volt, ilyenformán őket, az élöket is, nevezni tartozván. Amit Bacher szűkebb köréről mondtam, okvetlenül hozzátartozik magának a főalaknak megismeréséhez, és hiba volna, ha e férfiak neve itt hiányoznék. «Embere válogatja», — mondja a magyar; itt is Bachert fölismerhetjük arról, hogy kik voltak barátai. Budapesten még nemes baráti viszonyt tartott fenn a nagytudományú dr. Kayserling M. rabbival is; nála tett látogatásainak és beszélgetésének sokszor magam is tanúja lehettem. De mely jelesünk a fővárosban vagy az országban nem áhítózott az ő barátsága után? Hiszen ellensége azok között, kiknek állásához, tudományához, irataihoz némi köze, hozzá-szólása vagy kapcsolata volt, jóformán nem akadt. A külföldiek között épenséggel nem. A külföldi nagy tudósok közt, keresztényt és zsidót egyaránt értve, egyáltalában Bachernek nagyobb volt híre és hitele, mint az otthon létezők közt. Ez onnan volt, hogy a fejlettebb külföld az ő nagy kvalitásait jobban tudta fölfogni, becsülni és becsülését kifejezni. Mindannyian tisztelték benne a soha nem lankadó bűvárt, a nagy

tudóst, az igaz jellemet, egyenességét és őszinteségét, szavának föltétlen megbízhatóságát, a mindig és mindenre kész segítőt, adott fölvilágosításának hitelét. Sokan közülök még boroszlói idejéből iskolatársai, ismerősei és jó barátai voltak, de azonkívül is igen sok barátot szerzett magának, kikkel vagy személyesen vagy levelezésben tartott fenn igen értékes összeköttetést. A fent említett utazásai nagyban hozzájárultak e viszonyok keletkezéséhez és föntartásához.

Tudós férfiakkal való összeköttetését részletezni nem akarom, mert azt áttekinteni nem lehet. Bacher hova-tovább az újkori zsidó-irodalom feje és központja lett; bibliai kifejezéssel élve, nem tettek e téren «se kicsit, se nagyot» az ő tanácsa, az ő hozzájárulása és segédkezése nélkül. Kezében nagyszámú levél gyűlt össze, melyből egykoron a letűnt félszázad zsidó-irodalmára és annak munkásaira igen érdekes és tanulságos fény fog áradni. A kisebb-nagyobb kapacitások mintegy összebeszéltek, hogy irodalmi ízű ügyes-bajos dolgaikat ő eléje vigyék. És azzal, hogy kiemelem, hogy mesterünk mind az ezzel járó munkára készséggel vállalkozott, nem a tudóst, hanem az embert jellemzem. Mind e megkeresésre válaszolni, kimerítően válaszolni, pontosan válaszolni, nála magától értődő, mintegy jellembévágó dolog volt. Kicsinek és nagynak egyaránt, zsidónak csak úgy, mint kereszténynek. Tudnék esetet fölhozni, midőn a tudományos válasszal akkor sem maradt adós, midőn szeme világa már csak nehezen funkcionált. Sokan, igen sokan birják és kegyelettel őrzik az ő karakterisztikus, finom, de túlságosan

apró betűs írásait. És kezének mily rengeteg sok írása vándorolt a nyomdába! Mindig csodáltam, hogy az ő betűvetésével mint bir a szedő megbarátkozni, és mégis kitünt, hogy ritka ember könyveit és írásait nyomják oly korrektül, mint Bacheréit.

Bacher tudományos összeköttetései, mint mondám, először is a boroszlói körökre nyulnak vissza. Nagynevű tanárai közül (Frankel Zakariás, Grætz H., Joel M., Rosin Dávid, Zuckermann B., Freudenthal J.) az egyik vagy másik mindvégig baráti viszonyt tartott fenn vele. A boroszlói iskola jelesnél-jelesebb férfiakat nevelt a zsidó lelkészi kar és a zsidó tudomány számára; a legtöbbel közülök Bachert a személyes ismeretség és baráti viszony kapcsa kötötte össze. A róla írt héber biográfiámban úgy találomra megneveztem közülök Badt, Brann, Eschelbacher, Frankl P. F., Gaster, Guttmann, Kaufmann, Salzberger, Schwarz A., Simonsen és Ziemlich rabbikat, illetőleg tanárokat; haj, már ezek sincsenek mindnyájan az élők sorában! De ez a lista fölötte hiányos; azért hadd álljon itt még egy pár név, olyan tekintetben, mely ő reá vagy én reám különös érdekléssel bir.

Igen szép és nemes, irodalmi jelenségekben is gazdag barátság fűzte őt Derenbourg Józsefhez (1811—1895), aki pedig nálánál negyven évvel volt öregebb. Derenbourg Németországból szakadt Párisba, ahol a tudományos mozgalmakban vezető állásra tett szert. Bacher több nyáron át az emsi szép fürdőben szokott vele találkozni, ahol az «öreg úr» körül még több jeles tudós és rabbi is szokott csoportosulni; a szép csoportot fénykép örökíti meg. Amit Bacher

franciául írott nekrolójában (Páris 1896) Derenbourg-ról fölemlít: «Életének utolsó tizenöt éve mintegy második ifjúságának látszik, oly tele volt buzgalommal és lelkesedéssel kutatásai és újabb tanulmányai iránt. Szeme világának növekvő gyengülése semmiben sem apasztotta bátorságát és a tudomány iránti szeretét» — e szavak szóról-szóra Bacherre is ráillenek. Ép úgy, midőn így folytatja: «Minde jelességeken fölül Derenbourg igen nagy rendszeretetet tanusított és idejének fölhasználását a legpontosabban regulálta. Ezáltal elérte azt, hogy megtalálta a kellő időt mások műveinek megismerésére meg a maga speciális tanulmányaira, meg arra, hogy teljesítse úgy társadalmi, mint hivatalos kötelességét...» Még az intézet hallgatója voltam, midőn a mester közölte velem, hogy Derenbourg levélben megjegyzéseket tett akkor megjelent egyik cikkemre; a fiatal ember merész állításai gondolkodóba ejtették az öreg urat; de hogy a fiatal-ság nem tekintené az irodalom veteránjait, ezt cáfolja azon tény, hogy e kis epizódra most, 25 év után is emlékszem. A hallgató levélen kívül már csak én tudok ez esetről.

A magyar származású Perles Józsefnek (1835—1894), volt müncheni rabbinak, szintén Bacher írta meg életrajzát (angolul, London 1894). Legyen szabad innen is egy pár mondatot idéznem avégből, hogy láthassuk, hogy appreciálta Bacher az embereket. «A rabbinak és tudósnak erényei, melyeket Perles magában egyesített, a derék és nemes szív kiváló tulajdonságain alapulnak, úgy hogy ő egy harmonikus élet ritka példáját mutatta, életét, mely mindig a

legmagasabb ideálok felé törekedett és melynek lebilincselő hatása volt mindazokra, kik vele érintkezésbe jutottak, rájuk nyomván egy befejezett és szimpatikus személyiség bélyegét.» Bachernek e kiváló emberrel volt egy közös vonása: a keleti nyelvekben való kitünő jártassága, azon fokban, hogy a szokásos arabs nyelvészkedésen kívül még a szírt és főképen a perzsát is űzte. Ez ismeretek nagy becsét Bacher kellőképen méltányolja ez alkalommal. Itt találunk egy pár a maga személyére szóló adatot is, ami Bacher irataiban oly ritka; itt továbbá egy pár adatot arról is, hogy mit jelentett számára a személyes barátság. 1893 tavaszán, úgymond Bacher, midőn szomorú útról tértem vissza Párisból (ott meghalt egyik fitestvéremnek róttam le a kegyelet utolsó adóját), majdnem egy egész napot töltöttem Perles családi körében, ahol megtaláltam ismerni a legnemesebb formában való házi életét egy férfiúnak, aki egész hivatását az övéi szerencséjének megalapításában látta; férfiúét, aki a legnagyobb bizalommal tekintett a jövő felé. Igen érthető apai büszkeséggel beszélt ifjabb fiának¹ haladásáról, aki, úgy látszik, örökölte tőle a nyelvek ismeretét, elméje filologikus járatát, és akit úgy nevelt, hogy egykoron folytassa az ő hivatását és tudományos munkálkodását. — Ime, egy eset, midőn Bacher barátja fiára is kiterjeszti szimpiatiáját és nagyra becsülését. Nekem, sajnos, már nem adatott meg, hogy az öreg Perlessel, akinek lexikális és archæologiai kutatásai nagy hasznomra

¹ Perles Felix, jelenleg königsbergi rabbi.

váltak, közelebbi érintkezésbe jussak, de mégis azzal dicsekedhetem, hogy egyik nagyobb dolgozatomat a Münchenben megjelenő byzanci folyóiratban ő bírálta meg kedvezően és ő helyezte el.

Hálásan említem itt fel, hogy a Bacher közelségét kereső tudósok közt az egyiket vagy másikat én is megismerhettem, p. o. Chwolson D. hírneves pétervári orientalistát, akivel Budapesten Bacher kedves módon megismertetett. Chwolson mint kitért zsidó is a zsidó-ügynek és zsidó-tudománynak nevezetes szolgálatokat tett: elegendő ok arra, hogy Bacher barátságot tartson fenn vele. Bacher különben majdnem az egyetlen modern tudós, akivel a tudomány keresztény szakférfia is szívesen léptek érintkezésbe; elég, ha e részben Nöldeke Tivadart, Schürer Emilt és Strack H. L. professzort nevezem. Ha jól emlékszem, Stracktól már vagy húsz-huszonöt évvel ezelőtt halottam, hogy Bacher az egyetlen filologus a rabbinikus tudósok közt, azaz, csakis az ő művei készülnek filologiai módszerrel és akribiával. E kijelentésben bizonyára nagy a túlzás, de alapjában véve a dolog velejére talál. Az ítélet maga, amilyen lesújtó a zsidó-tudomány összegére, olyan fölemelő Bacherre nézve. Egy kis ízelítő abból, hogy a keresztény tudós világ hogy vélekedett Bacherről. Szigorúan tudományos alapon állva, sem ő nem támadta a kereszténységet, sem a keresztény tudósok nem támadták őt. Bachernek egyáltalában alig volt polemiája; nagy szó olyan embernél, aki egy könyvtárra valót írt össze és aki az irodalom új jelenségeit százával bírálta. A szerkesztők — köztük E. Schürer is —

kiválóképen őt kérték fel a recenzálás tisztjére. Bacher működése e téren különös figyelmet érdemel. Bacher bírálatával könyv és szerző egyaránt jól járt; a könyv, mivel tartalmát mesterien ismertette, hibáit javította, témáját valamivel mindig gyarapította; a szerző, mivel érdemét mindig elismerte és igazsággal ugyan, de a legnagyobb jóakarattal bánt vele. A Bacher-féle amúgy is ismert és elismert objektivitás a könyvismertetés terén különösen érvényre jutott.

Rengeteg ismereteinél fogva és mivel a zsidóirodalom majdnem minden ágával foglalkozott, mindenben illetékes és bírálóképes volt. Hozzájárult ehhez nagy nyelvismerete. A zsidó teologustól elválaszthatatlan a keleti nyelvekben való bűvárkodás. A szentírás nyelvét, a hébert, leginkább az arammal és arabssal való összehasonlítás útján szokták tanulmányozni, habár e szokást manapság már csak a történeti fejlődés igazolja, mert hátratekintve ma már az ékiratokban lefektetett asszír nyelvet is bele kell vonni. Bachert nem annyira teologusnak, mint orientálistának kell jellemeznünk. Az ő tere nem annyira a szentírás eszmei tartalmának, hanem nyelvi megértésének kutatása volt. Az erre való képességet igen alapos és terjedelmes nyelvismeretekkel szerezte meg magának. Az ő alaposságánál és pontosságánál fogva az e téren való munkálkodás nem is lehetett más, mint szigorúan «filologiai», mint már jeleztük. Az aram (meg a vele majdnem azonos szír) és arabs nyelveket, de különösen ez utóbbit, igen messzemenő módon bírta, és minthogy a korai középkori zsidóirodalomnak nyelvészeti és bölcsészeti része nagyjá-

ban arabs nyelven íródott, azért volt Bacher, az ő arabs nyelvismereteinél fogva, kiválóan képes arra, hogy ez irodalmat átkutassa, helyét és értékét megállapítsa, történeti fejlődését kimutassa és egyes termékeinek szövegét nyomtatásban napvilágra hozza. Bacher e téren igazán nagyot mívelt, mint még látni fogjuk. De az ő roppant munkabíró képessége és tudományoszomja nem elégedett meg a nyelvismeretek ekkora fokával, hanem — ritka eset — fiatal korában a felejthetetlen Vámbéry Ármin világhírű orientálistánknál a perzsa nyelvet is elsajátította, még pedig, ami ő nála most már természetes, alaposan és hasznavehető módon. Vámbéry Árminnal, úgy tudom, mind annak haláláig (1913 szept. 15), tehát majdnem a saját haláláig, fenntartotta az összeköttetést. A perzsa nyelv ismeretében Bacher különben két más magyar születésű tudós nyomdokaiba lépett; értem ezalatt Kohut Sándort, aki New-Yorkban fejezte be életét és Perles Józsefet, akit már fentebb említettem. A perzsa nyelv ismereténél fogva Bacher oly úton járt és kutatott, mely utak mások előtt rendesen zárva vannak. Mindjárt doktori értekezése 1871-ben a perzsa nemzeti költészetből volt véve (Nizámi élete és művei), majd pedig Szádival, a kedvelt didaktikai költővel, foglalkozik ismételten, de mindez inkább csak kedvtelés Bacher részéről, holott valódi erejét, melyet más téren is a zsidó-tudomány szolgálatába állított, a zsidó természetű perzsa-irodalomnak szentelte, melyben valósággal útmutató munkát végzett és soha nem sejtett kincseket derített fel. A perzsa-irodalom felderítésében Bacher teljesen egyedül állt, és egy-

hamar nem is lehet reá számítani, hogy e téren követője akad.

Bacher még érett férfi korában is szívesen olvasott görögül és latinul; a görög nyelvre a zsidó teologusnak tudvalevően szüksége van. De Bacher a modern európai nyelveket is (franciát, angolt, olaszt) ritka számban és tökélyben bírta, és ami különös, jó későn az oroszhoz is hozzáfogott. A tót jellegű Liptó-Szent-Miklóson születvén és nevelődvén, a szláv nyelv ismerete nem okozott neki különös gondot. De hogy az oroszot tanulta, erre, ha jól tudom, egy külső ok szolgáltatta az alkalmat, az, hogy egy rabbinikus könyv történetesen orosz nyelven jelent meg. Nem tudom, hogy mesterünk ez érdekes elhatározása valahol felemlítődött-e már; én mindenesetre szóvá tettem, mert jellemzi az embert, jellemzi a tudóst; az embert, aki majdnem öreg korában sem riad vissza az új és nehéz munkától, a tudóst, aki mindent, egy szóval mindent tudni akar, ami reá tartozik és aminek hasznát veheti hivatalos állásában.

Bachernek az embernek jellemzésében ime mindig rátérek a tudósnak jellemzésére. Nála, úgy hiszem, e két oldal elválaszthatatlan egymástól. Ha emberi tulajdonságait ecsetelem, meg kell emlékezniem szorgalmáról is, mely őt a tudományban oly naggyá tette és nem beszélhetek egyenességéről, igazságos voltáról anélkül, hogy ne látnám, hogy e tulajdonságok szerezték neki kora számottevő embereinek barátságát, hogy e tulajdonságok azok, melyeket például mások könyveinek bírálatában is érvényesített, amivel aztán ismét elérkeztünk tudományos

értéküknek nyilvánításához. Azonképen a tanítványai-val szemben tanúsított magatartása, mint első fejezetünkben kifejtettük, épúgy jellemzik a tudóst, mint az embert. Bacherben a tudós nem diadalmaskodott az ember fölött, a közállás nem a benső életet élő egyén fölött, hanem az egyik szépen egyesült a mássikkal és megteremtődött azon egyenletes, szép harmonikus élet, melyet benne szeretni és tisztelni tanultunk.

Említsem-e ezek után, hogy Bacher soha sem szünt meg önmagának és családjának élni? Hogy mint környékezte a leggyengédebb szeretettel édes anyját, aki csak kevéssel ő előtte mult ki az életből, hogy mint gondoskodott fiáról, hogy mint szentelte idejét és gondját testvéreinek is, mint fogadta szívébe számos rokonságát? Majd az, aki teljes biográfiáját írja, itten is megleli a vonásokat, melyek a közt érdekelhetik; én a magam részéről, épen mivel számos részletbe nyertem bepillantást, im arra szorítottam, amit képbe és egységes keretbe foglalhattam össze.

*

A közéletben Bacher nem találta meg azt a méltatást, melyre egyéni és tudományos súlyánál fogva igényt tarthatott volna. Közéletünk egyik vezére, Mezey Ferenc, így ír róla hatvan éves ünneplése alkalmából: «Nem mondjuk, hogy Bacher Vilmost nem ismerik, hiszen az ő munkája és hatása mellett ez kizártnak tekintendő. Nem panaszoljuk, hogy az ő működését, melyet százakra menő, közöttük

számos hirneves tanítványa méltat, az ő tudományát, melyet minden kultúrnemzet elismer, melyből országok és egyházak bőven merítenek, hazánkban ne ismernék, hiszen ily állítás a magyar közműveltség egyenes megcsufolása volna . . . De kérdjük, méltatják-e igazán érdem szerint ezt a nagy embert? Átment-e a köztudatba, hogy ez a magyar zsidó nem csak ebben az országban, nem is zsidó szempontból tekintve, hanem általában a ma élő tudósok egyik legnagyobbika? Környezik-e azzal a megkülönböztetett tisztelettel, mellyel nevét a külföld tudósai körül fogják? Tudják-e szélesebb körökben, hogy ma már a világ valamennyi művelt országaiban a bibliai, talmudi és keleti tudományok terén nem mozdulhat meg tudományos vagy irodalmi mű, melynél a magyar rabbiképző mestereinek és közöttük, mint elsőnek, Bacher Vilmosnak munkáját, támogatását, vezetését ne kérnék, ne keresnék? Áthatott-e hazai tudományos intézeteinkbe, az erkölcsi elismerések osztására hivatott tényezőkbe az a tudat, hogy Bacher Vilmos neve a tudomány világában mekkora dicsőséget jelent a magyar névre? És maga a zsidóság vajjon elegendőképen értékeli-e, hogy kik szentelik életüket, munkájuk legjavát eszményi feladatainak?»

Nem a jogos panasz okából idézem a hű barát-nak e szavait, hanem azért, hogy a közéletben forgó férfiúnak ítéletét tanuljuk megismerni. Hazai tudományos intézeteink nem siettek Bachert a maguk körébe vonni és maga a zsidóság nem értékelte eléggé e nagy embert. Vajjon miért? Mert amott a zsidójellegű tudomány még mindig nem vonulhat be

a tudománynak épült fényes palotákba; emez, mivel az ádáz és aprólékos pártküzdelem nem engedi, hogy önmagára eszméljen. Fentebb már kifejtettem, hogy Bacher már azzal is hálára kötelezte maga iránt a zsidóságot, hogy a bibliát konzervatív szellemben tanította és kezelte. De az a zsidóság, melyre nézve ez fontos, e körülményről tudomást sem vett. És az a zsidóság, mely őt inkább a szolgálatába fogadta, azzal a külső állással, melyet neki juttatott, mindent megtett, amit tehetett. A zsidótudóست régente csak egy rabbiszékbe ültették, ez volt minden; a tisztelet és hódolat, mellyel körülvették, voltaképen értéke-sebb volt, mint a külső kitüntetés minden fénye. Még a megélhetéséről is alig gondoskodtak; ha az illető a maga lábán állott, mestersége vagy kereske-dése által vagyont szerzett, annál jobb, ha nem, úgyis jó. Ennél többet voltaképen a zsidóság ma sem ad-hat, sem állás, sem vagyon, sem kitüntetés, sem befolyás dolgában nem adhat, mert nincs mit és mi-ből. Bacher még meglehetősen fiatal korában bejutott egy rabbini-kus főiskola tanári székébe; már majd-nem öreg lett, sőt, mint a vége mutatta, már majd-nem halálán volt, midőn a király ugyanez intézet igazgatójává nevezte ki. Mit adhat a zsidóság, a ma-gyar zsidóság, ennél többet? Sokaknak izlése szeri t már pusztán ezen tanári állás is elegendő jutalom, jutalom a régi rabbiszékhez képest. A tudományos ambíciókkal az életnek nekiinduló ember számára, zsidó téren, egyelőre nincs is jobb és nagyobb jutal-munk. Bachert naggyá tette ez állás; vagy mondjuk, hogy ő tette naggyá ez állást? Így talán több benne

az igazság. Bacher egyéniségének mindenesetre megfelelt ez állás és ez a fődolog. Hatalmas munkásságot fejtett ki benne, amelynek két oldala, a rabbik kiképzése és irodalmi termelése, kétségkívül marandó becsű és örökjellegű; sorsa ezzel beteljesedett. Ki tudja, hogyha külső még oly fényes hivatalokkal is látjuk őt el, munkássága megmaradt-e volna olyan-nak, mint aminőnek most látjuk és melyet ezer okunk van nagyrabecsülni.

A külvilág, a társadalom, az persze elég módos és elég hatalmas, hogy egy Bachernek külső tisztségeket és kézzel fogható előnyöket nyujthasson. És ha valahol, úgy Magyarországon lehetett volna egy Bacher orientális nyelvismereteit megbecsülni. Kelet-ről jövet maga a magyar faj is érintkezett perzsával, törökkel; már most Bacher, a perzsa, hogy ne árasztott volna fényt a nemzeti múlt homályára is? Az a pár szilánk és forgács, ami tudományának törzsökéről e részt lehullott, eléggé sejtetni engedi, mit mívelt volna, ha ily munkát tőle vártak és fogadtak volna. Egy országban, ahol a néprajzi társaságnak keleti osztálya van és ahol egy turáni társaság működik, jobban lehetne fölhasználni a zsidónak tudását, aki már születésénél fogva félig-meddig orientalista. Volt idő, midőn a magyar és főképen a protestáns ifjak a külföldi egyetemeken elsősorban *héber* tudást kerestek és meg is indult — latin nyelven — egy kis magyar származású héber irodalom, mely a legszébb reményekre nyujtott tápot. Majd pedig a nemzeti ébredés korában hogy törték magukat tudósaink a magyar-héber nyelvösszehasonlítás kimutatására.

Ábrándos nézeteikből mindenesetre leszűrődött azon tény, hogy a magyar nyelvnek több rendbeli közös vonása van a héberrel; ilyen körülmények között arra, aki a hébert oly nagy sikerrel műveli, nem szabad mint idegenre tekinteni.

A magyar közéletben tehát Bachernek nem jutott szerep. Annál inkább értékelünk kell azt, amit a zsidó közéletben tett, ha zsidó közületről egyáltalán beszélhetünk. A zsidótudomány nem dicsekedhetik semmiféle nemzetközi szervezettel és mégis, mint maga a zsidóélet is, átnyúl országról-országra és akárhányszor is valamely nagy mű az összes számottevő tudósok bevonásával jön létre. Ez esetekben mutatkozott leginkább a vezérszerep, mely Bachernek jutott. A modern zsidótudománynak egyik legnagyobb alkotása a New-Yorkban létesített Zsidó-Enciklopédia; e munkálatban Bacher több szaknak a szerkesztője, végtelen sok cikknek ellenjegyzője és maga is az értékesnél értékesebb cikkek szerzője, cikkeké, melyek száma százakra megy. Minden névszerinti tisztség nélkül minden hasonnemű vállalatnál tanácsával és munkájával szolgál, mintegy bizalmi állást foglal el, melyet becsüléssel és tisztelettel honorálnak. Megemlítem e tekintetben az amerikai, az angol és francia irodalmi és történeti társulatokat; különösen a Párisban székelő *Société des Études Juives*-nél igen nagy a tekintélye, és az általa kiadott *Revue*-ben igen kedvelt és termékeny munkatárs és az újabb jelenségek referense. Midőn 1900-ban, a világkiállítás alkalmából Párisban jártam, az ottani körökkel alig volt kedvesebb beszéd-

tárgyam, mint a Bacherről való megemlékezés. Még közvetlenebbül folyt be Bacher a Németországban székelő társaságok dolgaiba; a *Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums*-nak választmányi a *Mekicze nirdámim* (szendergők ébresztője) társulatnak intéző tagja volt; ez utóbbit, midőn egy darab ideig szünetelt volt, maga is «ébresztgette», azaz újraalapításán sikeresen fáradozott. Mindkét társulat céljait nagy és nevezetes munkáival is segítette.

A legtöbbit azonban Bacher mégis itthon azzal tette, hogy az *Izr. Magyar Irodalmi Társulatot*, ha nem is direkte alapította, de mindenesetre életre való lélekkel ellátta. Nála nélküle a társulat alapítása Magyarországon el sem volt képzelhető és a már megalapított társulatnak is az ő egyénisége adott fényt és tekintélyt. Még megérte, hogy az IMIT szép fejlődésnek indult és elég erős arra, hogy minden vészszel dacoljon. E kiváló sikert Bacher nemcsak azzal érte el, hogy a társulat társelnöke volt, hanem azzal is, hogy célt és utat jelölt ki számára, egyszóval: lelket lehelt belé és egyáltalán ő volt az, aki úgy a szervezeti munkálatokban, mint a tényleges irodalmi tevékenységben a legeslegnagyobb munkát végezte.

Bachernek három instrumentumot játszott a sors a kezére, hogy új irodalmat és ezúttal épenséggel magyar irodalmat teremtsen. Értem a rabbiképzőt, a Magyar Zsidó Szemlét és az IMIT-et. Bátran mondhatni, hogy ő előtte magyar nyelvű zsidóirodalom nem létezett, most pedig vele és általa igenis létezik ilyen irodalom.

Magyarországon a zsidóság haladó és maradó pártja között egyúttal nyelvi különbség is áll fenn, sőt sok helyütt ebben áll az egyetlen szembeszökő különbség közöttük; a haladók minden ízükben magyarosodnak; a maradók, nem ugyan elvből, de megszokásból, jobbadán a régi német beszéd mellett maradnak. A rabbiképző, mint a haladó zsidóság legexponáltabb szerve, eo ipso a magyarosodásnak is jelentékeny eszköze, nem feltett szándékból és kitűzött célból, hanem lényénél fogva és a helyzetből kifolyólag. A felső tanfolyamban eleinte Bacher volt az egyetlen magyar elem, mint már jeleztem. Az ő tanítása révén szólalt meg a zsidótudomány először magyar nyelven, az ő tanítványai által és az ő befolyása alatt keletkeztek lassanként a magyar nyelven írott első zsidótermékek. Ezeknek száma manapság már meglehetősen nagy. A rabbiképzőből kikerült rabbik egytől-egyik a magyarosodás hívei és ami munka tőlük megjelenik, többnyire magyar nyelvű. Ma már ezen új rabbikar behálózza az egész országot, hatása tehát országos jellegű. Ami ezen új rabbikaron kívül a megelőző generáció útján vagy a mostan működők keze alól mint tudományos munkásság napvilágot lát, a magyarországi zsidóság számához képest igen csekélynek mondható és csak ritkán magyar nyelvű. Az új rabbikar mindkét részben az ellenkezőt műveli: termékeny és magyarul ír. Tudományos értekezések, hittani könyvek, prédikációk, egyesületi organumok az ő termékei — mindannyi magyar nyelven. Innen van az, hogy a rabbiképzőből és közvetve Bacher működéséből indult ki

a magyar nyelvű új zsidóirodalom, mint ilyen igen ifjú hajtása a sokszázados zsidótudomány törzsének. A külföldnek, mely nyelvünket nem ismeri, nem igen épületes e fejlődés, de nemzeti szempontból igen fontos.

A *Magyar Zsidó Szemle*, melyet Bacher 1884-től kezdve Bánóczyi Józseffel együtt hét éven át szerkesztett, volt a magyarosodó zsidótudomány első állandó jellegű organuma. Bacher maga sem született magyar írónak, de a reábizott folyóirat nagyon is megkivánván az ő keze írását is, egymásután irogatta a magyar nyelvű cikkeket, többet, mint amennyit nevével szignált. «Az értékes munkát — így írja Bánóczyi — azt, mely a folyóiratnak karaktert és becsét adott, persze Bacher végezte... Ő szerezte be a tudományos és irodalmi cikkeket, elolvasta, megbirálta és ha kellett, javította. Megtörtént, hogy idegen nyelvből, teszem németből és angolból, fordított is.» Lassanként javult a helyzet, mert a fiatalabb nemzedékből mindinkább több író ember vált ki és ezek mind magyarul írtak. Nem baj, ha itt-ott éretlent is írt. Mindenesetre a *Szemle* lett a fiatal írói nemzedék — hogy is mondják németül? — Tummelplatz-ja, magyarul: gyakorló tere. Akárhány száz e pódiumról szóló először, akárhány tehetség vagy tehetetlenség itt árulta el magát először és végképen. Jó magam is e folyóirat porondján vívtam első csatáimat azon kellemetlen gondolatokkal, melyek mindaddig agyamba tolultak, ameddig papírra nem raktam őket. A nem épen mulatságos dolgot németül is folytatván, még a jó öreg Bloch Mózesnek — Isten

nyugasztalja — is feltüntem és egy szép órában megkaptam tőle a díszes — Schriftstehler jelzöt. Bacher azonban másképen gondolkodott és midőn 1890-ben, a maturát követő évemben, nem is egy, hanem mindjárt hat füzetre való cikket hoztam neki, szemlátomást megörült és a kis embernek nagy helyet szorított. Épen jókor jöttem (a VII. évfolyamban), mert Bacher azontúl megelégette a szerkesztést és nyugalmasabb virányokra vágyott. De rajtam még eleget dolgozott, simított, toldott-foldott, javított és korigált. A móddal, ahogy hat füzetten át megjelentem, mai napig meg vagyok elégedve. Csak azt sajnálom, hogy jó mesterem tanácsát nem fogadtam el és fölöslegesnek tartottam a tőle fölkinált külön lenyomatokat. Ő többre becsülte munkámat, mint én magam. Látszott rajta, hogy valamivel jutalmazni szeretne és fölkinálta a külön lenyomatokat. Ha tette volna, pénzzel is fizette volna, de a Szemle útján — mondjam-e: akkor, vagy hagyjam abszolút értelemben? — nem járt se számla se zsemlye. Hogy mit jelent egy Bacher közreműködése, mi sem mutatja jobban, mint azon körülmény, hogy az ő visszavonulása után a Szemle sem munkatársak, sem belső tartalom dolgában nem maradt meg azon színvonalon, melyre Bacher emelte volt. Blau Lajos, aki ebben is átvette Bacher örökét, nem fog szavaimban jogosulatlan kritikát látni, hanem csak jóakaró panaszt, melyet bizonyára ő maga is emel.

Harmadsorban, mint mondám, Bacher irodalmat teremtett az IMIT révén. Egész kis könyvtárra rúg azon munkák száma, melyek vagy egyenest az IMIT

által vagy az ő patronátusa alatt keletkeztek. A beavatottak tudják, hogy mindannyiukat részben Bachernek köszönhetjük, aki vagy a témát, vagy az inspirációt hozzájuk megadta és főképen áll az, hogy az írók majdnem egytől-egyig az ő tanítványai, vagy tanítványainak tanítványai.

Ő maga az IMIT szolgálatában azt alkotta, amit a magyar zsidóság régóta várt, még pedig főképen ötöle várt: a magyar bibliát. E mű mindeddig az IMIT leghatalmasabb alkotása, azon alkotás, mely egymaga is igazolja e társulat létrejöttét, sőt létezésének egyik bevallott célja volt. A magyar bibliával Bacher örök időkre beírta nevét a magyar zsidóság fejlődési történetének könyvébe, nekem pedig örök büszkeségem, hogy nevemet e műben egyesíthettem az ő nevével meg Bánócziéval, aki harmadik volt a biblia «szerkesztő»-bizottságban. Névleg szerkesztettük a bibliát, mert a fordítás nyers anyagát, különböző kéztől dolgozva, készen kaptuk, de tényleg egészen új fordítást készítettünk, olyannyira félre kellett tolnunk a «készlet» és csinálnunk az újat. «Tárgyi és nyelvi, külső és belső átdolgozást végezték a szerkesztők. Távol áll tőlünk, hogy a biblia magyarosításában résztvettek (fordítók, bírálók) bármelyikének érdemét kisebbítsük, de a szerénységgel szemben, mely a fordítás egyes köteteinek rövid előszavában megnyilatkozik és egyéb jelenségekkel szemben, melyek már most a múltéi, ez alkalommal, midőn erről a kérdéstről beszélni kénytelenek vagyunk, a szerkesztés munkáját az igaz mértékkel kell mérnünk... Szerkesztés helyett bátran szólhatunk át-

dolgozásról és ez emelte az IMIT Szentírását a mai exegetikai tudomány magaslatára, ami elsősorban Bacher érdeme . . . A magyar Szentírás megalkotásában részesek az IMIT vezérférfiai, a fordítók, bírálók és szerkesztők, Bánóczi és Krausz, de Bacher nélkül nem létesült volna». Így ír Blau és e szavak érdeméhez nincs mit hozzátennem, csupán csak néhány jelentéktelen mozzanatot emelek ki, melyek nem is annyira a művet magát, mint inkább Bachert kívánják jellemezni.

Az «ülések» számát Bacher maga jegyezte be a birtokában levő Próbabiblia előlső lapjára: a statisztikát, nyilván ennek alapján, közölte Blau a Bacher 60-ik születésnapja tiszteletére kiadott emlékkönyvben, melyből az imént a fenti szavakat idéztem. A munka eszerint 1895—1906-ig (11 évig) tartott, mely idő alatt összesen 769 ülésünk volt és egy-egy ülés átlag két óráig tartott. A magyar biblia tehát Bacher és az én kezem alatt összesen 1538 órán át volt munkában, nem számítva a korrektúra munkáját, melyet egymástól függetlenül végeztünk. Nekem — ez még eddig sehol sincs megírva — még külön időt is kellett töltenem, mert a közös ülésre «készülnöm» kellett, abból a célból, hogy Bacherrel némiképen lépést tudjak tartani. Ebből is látszik, hogy jurare in verba magistri eszem ágában sem volt; kellett, hogy felfogásom és akaratom a munkán meglássék. Adott alkalommal aztán egy-egy helyen vagy kitételen nem ugyan órákig, de félórákon át vitatkoztunk. Ezt azoknak hozom tudomására, akik az IMIT bibliáját hibásnak merik állítani; tessék benne a tárgyi

hibákat kimutatni! Ami pedig a nyelvezetét illeti, hát könnyű volna ugyan Bánóczi háta mögé bujnom, aki ezért egyedül felelős, de ezt nem teszem, valamint Bacher se tette, amíg élt. Mert a fentemlített vitatkozások nemcsak a tárgyi felfogásnak szoltak ám, hanem a kifejezésnek is és nincs a bibliánkban egyetlen nevezetes szó vagy mondat sem, melyet tízszer és százszor meg ne rostáltunk volna, aztán jött Bánóczi és továbbrostálta vagy visszarostálta, ahogy épen kellett, sőt, mivel Bánóczinak is csak véges ereje van — hallatlan állítás, úgy-e bár, kritikus uraim? — olykor még ő is «felebbezte» a kérdést és «szakértőket» vont be. Megtörtént tehát minden gondoskodás és elővigyázat a legmagasabb fokban. Ami nyelvbeli fogyatkozás, érdekesség vagy akár furcsaság netalán bibliánkban mégis található — tárgyi hibát, mint mondám, alig lehet benne találni — kizárólag magának a fordításnak technikájával függ össze és bizonyára nem súlyosabb természetű, mint aminővel más modern bibliafordításban is találkozunk. Ámde nem akarom az IMIT bibliájának apológiáját írni¹ és amit mondtam, csak mellékesen vetettem oda. Csak arra kívánnék figyelmeztetni, ami tanulság a fentiekből Bacher személyére szűrődik le: végtelen türelmet tanusított e munkában, türelmet, mely csak félig fügött össze a tárgy minémiségével, félig azonban velem, opponensével. Csakis ő, a nagy ember, tudott ennyit eltérni tőlem,

¹ A Blau említette «vehemens támadás»-ra — protestáns részről jött — feleltem magában a támadó organumban (Teológiai Szaklap, Pozsony 1904, II., 241—247).

volt tanítványától. Porában is hála és köszönet neki! Meg is mondom, mi volt legtöbbször a vita veleje: Bacher, az ő rengeteg tudásával és mivel a bibliai szó mögül rögtön föltűnt előtte annak egész dogmatikai és exegetikai története, valósággal kipréselni, egész a fenekéig kimeríteni akarta az illető szónak jelentését, amit aztán erőszak nélkül a magyarra átvinni nem lehetett volna; ez volt az, amit megakadályozni kívántam és sok helyütt meg is akadályoztam. A kettő közül én voltam a rosszabb «zsidó»; én engedtem a héberből, de nem engedtem a magyarból. De míg megegyeztünk, hosszú volt az út; fóliánsok és szótárak meg minden rangú és nyelvű kész fordítások idéztettek tanuságtételre, a józan ész csak a háttérben kullogott, míg végre a rohanva futó idő szükségképen valahogy eldöntötte a vitát, jobbra vagy balra. Lám, milyen okosak voltak a többi bibliafordítók, akik vagy egyedül végezték az egész fordítást és akkor pláne nem volt senkinek sem beleszólása, vagy, ha többen voltak, szépen fölosztották maguk között a munkát és akkor nem tudta a jobbkez, mit csinál a balkéz. Eszembe jut a legrégebb bibliafordításnak, a Septuagintának nevezett görög fordításnak a legendája: a dolgozó hetven «véneket» az egyiptomi király külön-külön cellába dugta és kezükből csak a kész munkát vette; iszonytató elgondolni is, mi történik vala, ha a hetven «vének» együtt dolgoznak!

Ezek után továbbra is idézem Blau szavait: «A bibliára szükség van, mint «taneszközre az iskolában és mint olvasmányra a családban», mondta

Bacher-Bánóczi már egy negyedszázad előtt... és tényleg mindkét célt fényesen szolgálja az IMIT bibliája és ugyanezért... a bibliafordítást nyilvánítják Bacher legnagyobb alkotásának, ami az agádai irodalom, a bibliaexegézis és a héber nyelvtudomány első képviselőjénél és a jelenkori zsidótudománynak az egész világon elismert vezérlőalakjánál nagy szó». Ugyancsak Blau írja (u. o.), hogy Bacher a Szentírás fordítását már is revízió alá vette volt; e munkát mibenlétét és mennyire való haladását nem ismerem; sajnos, a halál kiragadta közülünk azt, aki legjobban végezhetette volna. Az 1912-iki Évkönyv szerint a «bibliabizottság az ifjúsági biblia szerkesztésén dolgozik; a munka halad» (aláírva: dr. Bacher Vilmos). Másik szép terv, mely alá pontot tett a kegyetlen halál. A mester kezéből kihullott a toll; jöjjenek mások, hozzá méltók és ragadják fel.

★

Sokat írtam már és még mindig nem jutottam el odáig, hogy Bacher műveivel rendszeresen és szakszerűen foglalkozzam. Ez lesz a legnehezebb fejezetem, mert zavarban vagyok, hogy nyújtsak képet Bacher nagyszámú és vaskos műveinek tartalmáról, becséről, érdeméről? Mesterünk irodalmi munkásságának csupán csak külső képét adván, Blau 1910-ben, mesterünk 60 éves korában, önálló művek dolgában 45-öt, cikkek dolgában 611-et mutatott ki, utóbbiak többféle nyelven és mindenféle országban 46 folyóiratban elszórva; de művek és cikkek még a 60–64 éves Bachertől, sőt halála után is jelentek

meg; már most hogy csináljam, hogy e roppant nagy és értékes munkásságról az olvasónak csak halvány képet is nyújthassak? Úgy vélem legjobbnak, hogy a Bacher-féle dolgozatokat szakok szerint csoportosítom és minden szakból kiemelek egyet-mást, különösen fontosat, reánézve jellemzőt. Ezt már azért is kell tenni, mert Bacher nemcsak termékeny, hanem sokoldalú író is volt, olyannyira sokoldalú, hogy alig hinné az ember, hogy az, aki teszem az Agádáról írt hatalmas köteteket és az, aki a perzsa költőket ismertette, egy és ugyanaz. Bacher művei nagyjában mégis besorozhatók a következő rovatokba: 1. Szentírás. 2. Agáda. 3. Vallásbölcészlet. 4. Keleti (perzsa) irodalom. 5. Történet.

1. A Bacher által a rabbiképzőn meghonosított bibliamagyarázat módját fentebb ismertettem, úgyszintén az IMIT bibliája körül szerzett nagy érdemét. Most az lesz a föladatom, hogy a Szentírás terén mozgó nagyobb műveit néhány szóval bemutassam. Teszem ezt aképen, hogy a témák kronológiája szerint említem fel őket.

Néhány igen jelentékeny műve azt igyekszik föltüntetni, hogy mint állt a szentírás magyarázatának kérdése a hagyomány, vagyis a talmudi tekintélyek korában. Tudvalevő, hogy ama régi rabbik igen sajátos módon magyarázták és alkalmazták a bibliát, nem annyira tisztán a magyarázat kedvéért, hanem azért, hogy koruk embereit a szentírásból levont tanulságokkal lássák el és a szentírásra támaszkodó elmés megjegyzésekkel tanítsák és jótékonyan befolyásolják. E természetű magyarázataikat és tanításaikat szak-

szerűen *Agádának* szokás nevezni. Bacher ez irányt vagy tíz kisebb nagyobb kötetben ismertette, de csak kis részben a szentírásmagyarázat szempontjából, igazában véve pedig magának az *Agádának* gyűjtése céljából. Erről alább külön beszélünk. Itt beérjük azzal a kijelentéssel, hogy már e művei is a szentírás magyarázatahoz tartoznak. A talmudi rabbik akkor is, midőn agádai mondásokat vezetnek le a szentírásból, de még inkább akkor, midőn ugyancsak a szentírásból a halákát, azaz a zsidó életet szabályozó vallásos tételeket vezetik le, bizonyos általános jellegű kifejezésekkel élnek, és Bacher a hagyományos irodalom ez exegetikus terminológiáját szótáralakban két kötetben földolgozta. Igen hasznos, kiválóan sikerült, külső kiállításánál fogva is tetszetős munka. A hagyományos irodalomhoz számítódik még a *targum* is, azaz a szentírás régi aramæus fordítása, melynek többféle változata van kezünkben, és Bacher már ifjúkorában ezt is ismételten kutatása tárgyává tette.

Bacher előtt igen nagy volt a tájékozatlanság a héber nyelvészet fejlődésének egyes fázisaiban. Nagy nyelvészek neveit ép csak hogy tudtuk, de műveiket, álláspontjukat, egymáshoz való viszonyukat nem ismertük. Csak azóta, hogy Bacher műveiket részben kiadta, részben ismertette, látunk e téren világosan. Ő előtte történetét e dolgoknak megírni nem lehetett volna. Ő megírta a következő munkákban: A héber grammatika kezdetei (1895). A héber nyelvtudomány a X. századtól a XVI-ig (1892). A zsidó bibliamagyarázat a X. század elejétől a XV. század

végéig (1892). Ez utóbbi kettő részét képezi az annak idején igen kedvelt és népszerű Winter-Wünsche-féle, a zsidó irodalmat összefoglaló műnek; e műveket nemcsak a szaktudós használhatja haszonnal, hanem a művelt közönség is; Bacher értette a módját, mint kell mindkét igénynek eleget tenni.

Ami sor most itten következik, kell hogy már tömegénél fogva is imponáljon. Földolgozza a héber nyelvészet nappalának hajnalán álló «Jeczira» (= teremtés) könyvét, valamint a «Maszóra» (= hagyományozás) címen a biblia szövegét folyton kísérő aram nyelvű statisztikai művet, úgyszintén a maszóréták egyik legnagyobbikát, Ben Ásert. Az arabs kultúra országaiban egyszerre nagy lendületet vesz a héber nyelvtudomány; egyik legnagyobb művelője Száadja Gáon volt, akinek sok tekintetben még kiadatlan műveit 1892-ben, midőn a Gáon születése óta kerek 1000 év pergett le, az e lapokon már említett Derenbourg József kezdeményezésére kiadni kezdték; egy részét arabs nyelvű kommentárjának, Hiób fordítását és magyarázatát, Bacher adta ki mintaszerűen (Oeuvres Complètes V. kötet), még pedig a héber részt az ő dolgozatában Derenbourg, míg a francia fordítást a két D., apa és fiú, készítette. Száadja nagy alakjával Bacher többször is foglalkozott, többek közt a nagy amerikai enciklopédiában, melyben a szép Száadja-cikk ő tőle való. Júda b. Dávid Chajug terminológiáját Bacher külön kis műben ismerteti, melyet a bécsi akadémia kiadványai sorában találunk. Nagyobb érthetőség kedvéért megjegyzem, hogy Chajug volt az, aki a héber nyelv

gyökbeli törvényét végérvényesen megállapította. A spanyol-arabs nyelvészeti iskola egyik legnagyobb alakját, Abulwalid Merwânt, Bacher többször és behatóan ismertette, majd pedig kiadta arabsul írt héber grammatikáját (Páris 1886), Derenbourg József neve alatt és a maga nevének elhallgatásával csak azért, mivel az École des Hautes Études, melynek «bibliothéká»-jában e mű helyet foglal, törvényei szigorúan tiltják, hogy valamely kiadványa címlapján olyan tudós neve említették, aki nem tartozik amaz iskola tanári testületéhez. Megjegyzendő, hogy «Abulwalid Merwân Ibn Ganâh (R. Jóna) élete és munkái és szentírásmagyarozatának forrásai» magyarul is megjelent (a rabbiképző Értesítőjében 1885). Koronázza mind e munkálatokat Abulwalid szótárának kiadása (Berlin 1896), értvén alatta a héber fordításban lévő szótárt, melyet Júda ibn Tibbon készített. Bacher e fordítást összehasonlította az arabs eredetivel, kiegészítette, forrásutalásokkal látta el, bő bevezetést írt hozzá és tartalomjegyzéket adott melléje. «Remek, tökéletes kiadás»; így írtam róla 1910 ben. Abulwalidot Bacher voltaképpen új életre keltette. Erre azért volt szükség, nem mintha a nagy «R. Jóna» személyét a későbbi nyelvtudósok elfelejtették volna, hanem azért, mivel az arabs kultúra hanyatlása után és az arabs kultúrán kívül eső országokban az ő arabs nyelvű műveit nem olvasták.

Ilyen fölélesztő processzusra nem volt ugyan szükség, midőn Ábrahám ibn Ezra műveit akartuk tanulmányozni, hisz Ibn Ezra héberül írta volt műveit és a nagy bibliakommentátort mindig ismerték

zsidó körökben, de azért valódi kvalitásait és helyét a tudományos világban csak azóta látjuk tisztán, mióta Bacher egy terjedelmes monografiát írt róla (Ábrahám ibn Ezra mint grammatikus, Értesítő 1881). Ibn Ezra pentateuchus-kommentárjához Bacher azonfelül héber variánsokat is gyűjtött egy cambridgei kéziratból (1894).

Ibn Ezra, minden eredetisége mellett is, voltaképen csak azon az alapon épít tovább, melyet Abulwalid vetett meg. Ugyancsak Abulwalidot használták fel Júda ibn Balaám és Mózes ibn Gikatilla is. Ők mindannyian hívei az Abulwalid által oly szerencsésen megkezdett héber-aram-arabs nyelvösszehasonlításnak; ennek útján érték el, hogy a héber nyelv törvényeit jobban fölismerjék, a szentírás nehezebb helyeit jobban megértsék. E nyelvösszehasonlítást követi Ibn Barún is, Ibn Ezra öregebb kortársa. Mindez auktorokat Bacher ismertette legelőször vagy legalább legjobban. Ami a dologban a laikust is meglepi, az azon tény, hogy körünkben élt és virágzott egy nyelvösszehasonlító iskola — 700 évvel — Bopp Ferenc előtt.

De Ibn Ezrával nagy fordulat állott be: a zsidók már most csak héberül írják nyelvészeti termékeiket; így Salamon ibn Parchon Olaszországban, a Kimchi-családbbeliek Délfranciaországban. Bacher velök is foglalkozott; József Kimchi grammatikai művét (Széfer Zikkáron címen) ő adta ki (1888-ban) mintaszerűen. E művet, valamint később Abulwalid szótárát is, Bacher a *Mëkicze nirdámim* (l. fentebb) társaság megbízásából adta ki. Nekem boldogult mesterem

jóvoltából amabból az a példány van meg, melyet még ő látott el kéziratossá pótlásokkal és javításokkal; így lett e mű számomra «az emlékezet könyve» az emberi kegyelet szempontjából is.

Mi sem jellemzi Bachernek az összes korokra kiterjedő munkásságát jobban, mint azon körülmény, hogy a nyelvészeti mozgalmakat még az újkorban is követi. Elia Levitáról, az újkor küszöbén álló német származású, de Olaszthonban virágzó kitünő nyelv-tudósunkról több cikket ír, köztük a nagyszerűen tájékoztató *Levita*-cikket az Ersch- és Gruber-féle nagy enciklopédiában. Érdeklik őt az Ihering Rudolf irataiból származó exegetikus dolgok, ír a sokaktól túlsokra becsült, másoktól túlkevesre becsült S. D. Luzzatőről, kiadja volt tanárjának, Grætznek a szent-íráshoz írott «javítás»-ait stb., stb.

A vallásbölcészek szentírásmagyarozatáról két nagyobb munkában értekezik, és e munkákat bizonyos tekintetben ide is sorolhatnók, ha nem jelöltünk volna számukra külön szakaszt az alábbiakban. Ép úgy legalább rövidke szóval meg kell említenünk az «Egy héber-perzsa Szótár» című művét (Értesítő, 1900), valamint a Tanchum Jerusalmi-ról szóló igen becses művét (Értesítő, 1903), holott e munkák valódi helye viszont «keleti» szakaszunkban lesz.

2. Ha e mostani szakaszomat azon szavakkal kezdem, melyekkel Bacher Vilmos *Agáda*-művéről Büchler Adolf jeles kartársam kezdte meg a maga értekezését: «Bacher legterjedelmesebb és kétségtelenül legjelentékenyebb alkotása hatkötetes agáda-műve», úgy félok, hogy hitelemet a nyájas olvasó

előtt elveszitem, mert ez nem volna az első eset, hogy Bacher egyik vagy másik művéről szintén azt mondtam, hogy igen jelentékeny, igen becses, nélkülözhetetlen, párját ritkító. És Büchlernek mégis igaza van, midőn nem ugyan magyar szempontból, melyből a bibliát látjuk elsőnek, hanem a tudomány általános követelményeinél fogva Bacher agádaművének nyújtja a pálmát. És a hatkötetes művet azóta bátran mondhatjuk tizkötetesnek; két kötet a tanaiták aggádájáról,¹ három kötet a palesztinai amórák aggádájáról, egy kötet a babyloni amórák aggádájáról,² egy, amely a régi zsidó homilia bevezetéseit (proœmiumait) tárgyalja (Lipscse 1913), egy, amely «Rabbánan» címen tárgya szerint az anonym aggádával foglalkozik (Értesítő, 1914, halála után kiadva), és az utolsó, fájdalom végleg az utolsó, melynek érdemes teljes német címét ide iktatnom: Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babyloniens. Studien und Materialien zur Entstehungsgeschichte des Talmuds (Lipscse 1914, voltaképp csak 1915-ben nyilvánosságra hozva); hozzávéve már most a hagyományos exegézis terminológiájáról írott és fentebb említett kétkötetes művét, a Bacher-féle agádaművek számát 10—11-re kell tennünk. Rengeteg munka rejlik e kötetekben, és mindegyik a Bacher páratlan tudásával, az ő fölülmulthatatlan pontosságával írva. Köztük — ritka eset a zsidó

¹ Bacher maga mindig *agáda* alakkal él, de ő maga mutatta ki, hogy a szó helyes alakja *aggáda*.

² Első ízben magyarul is megjelent, Értesítő 1877—8.

tudományos világban — a tannaitákról szóló első kötet második kiadásban, a babyloni amórákról szóló kötet változatlan új lenyomatban is megjelent.

Mit jelentenek e művek a tudományra általában, mit a zsidó tudományra különösen? Nehéz arról pusztá vázolóssal fogalmat nyújtani. Az aggáda a talmudnak és midrásnak virága, vagy ha úgy tetszik, az illata. Ami poézis az akkori kor vezető tudósaiban volt — és volt bennök több, mintsem képzelnők — ami tanítás, intelleum, vigasz, reménység, történeti reminiscentia, bölcsészet, a világi dolgok megítélése, természetrajzi észrevételek stb. ajkukról csak elhangzott, mind-mind az Aggáda nagy birodalmában tárulnak elénk, letéve azon nagy foliánsokban meg nagyszámú furcsabetűs művekben, melyek a zsidó tudósnak oly kedves édenkertjét képezik, melyből azonban valamely ördögös ármány kituszkol mindenkit, aki benne a járást nem ismeri és botlásaival csak rongál és pusztít. Nos, Bacher előtt e kertben sétáltunk járatlan útakon, tüskén-bokron át, nem tudva, hova jutunk, nem látva, mi rejlik a bozót mögött. A káoszba Bacher hozott rendet, az eligazodást ő tette lehetővé, a rejtett virágszálakat ő kötözte csokorba.

Bachernek az anyagot először is gyűjtenie és rendeznie kellett, és e célból először is az egész talmudi és midrási irodalmat a legnagyobb gonddal át kellett kutatnia; oly munka, mely kell hogy imponáljon a hétpróbás talmudistáknak is, akik éjjel-nappal a talmudot bújják és a végére még sem jutnak. Az egész talmudban és midrásban a legkülönbözőbb

tárgyak és a legkülönfélébb állítások meg a minden rangú és nevű tekintélyek mondásai keresztül-kasul törtetnek egymáson, és az ádáz zűrzavarból ezer meg ezer hang hallatszik ki. Ember legyen a talpán, aki itt tárgyat tárgyhoz tapaszt, az egyik hangot megkülönbözteti a másiktól, a szerzőt itt nem cseréli fel a szerzővel amott. Nos hát, Bacher talpra állott és megcselekedte a hihetetlen. Pedig amellet küzdenie kellett a szöveg nehézségeivel is, mely mindenütt pontatlan és hanyag, a nyelv nehézségeivel, mely nem a mai gondolkodás módszerével él. Aztán számos e könyvekben a párhuzamos hely, melynél fogva a különböző korokból származó források egy és ugyanazon mondást más-más alakban, más más szerzőtől mondottnak közlik. És Bacher a szövegek gondos összehasonlítása útján, filológiai módszerével, kritikai érzésénél fogva mégis kitalálta és megállapította, mi való az egyik, mi a másik szerzőtől, minden tannaitának és amórának odavindikálta a jussát, megmondja nekünk e tudósoknak egymáshoz való viszonyát, odautalja őket az egyik vagy másik iskolához, tudja, kik a tanítók és kik a tanítványaik, meghatározza vagy legalább körülírja a korukat, meglátja mondásaik történeti hátterét, és minderről meg végtelen sok más dologról kitanít bennünket az ő nyugodt, tárgyilagos, minden pózt kerülő modorával. A nyelvezet földeríteni — nos, Bacher a nagy nyelvtudós azzal is megküzdött. Műveinek szövegét, mely magának az aggádának tartalmát majdnem szószerinti német fordításban közli, apró jegyzetekkel kíséri, melyekben finom nyelvi és tárgyi észrevéte-

leket tesz. Már mondtam, hogy az Aggáda egyúttal szentírásmagyarázat is, de még inkább hű tükre az akkori zsidó életnek úgy dogmatikai, mint társadalmi szempontból. Virágzása a római császárság virágzásával esik össze, és innen van, hogy az általános ókor megismerésére is sokat tanulunk belőle. Gyökeivel az Aggáda visszanyúl a kereszténység keletkezésének korába; innen van, hogy az Új-Testamentom és az őskeresztény dolgok megértésére nincs nálánál becsesebb eszközünk. Könnyen érthető már most, hogy minden kutatni vágyó keresztény teológus kapva-kap az alkalmon, hogy az Aggádát megismerhesse. Ameddig zűrzavar forgolódott körülötte és a számtalan nehézség örvényc tátongott előtte, nem igen mert az Aggádához közeledni; Bacher műve megmenti őt minden veszélytől, sőt kellemessé teszi neki a feladatot. A keresztény tudós világ ennél fogva joggal hajlik meg Bacher nagysága előtt. De még az őszbecsavarodott konok talmudisták is sokat tanulhatnak Bacher agádaműveiből, ha tanulni egyáltalán akarnak. A talmud irodalomtörténeti megismerésére ez agádaművek pláne igen fontosak. Már láttuk, hogy utolsó nagy művét helyes felismeréssel úgy is nevezte, hogy «Tanulmányok és materiáliák a talmud keletkezésének történetéhez». Amint előbb csak a névhez kötött Aggádát tárgyalta, úgy tárgyalta később, mint láttuk, az anonym aggádát is, tárgyalta a midrás szerkezetének egyes kérdéseit is, mindezzel oly munkát végezvén, mely az illető anyagot nem várt módon megvilágítja és a tudományok szerves kapcsolatába állítja. Szerencséseknek mondhatjuk

magunkat, hogy immár eszköz van kezünkben, mellyel tudományos szükségletünket fedezhetjük.

Bacher voltaképen fiatal éveitől kezdve mind halálig dolgozott az aggáda egyes kérdésein. A sors úgy hozta magával, hogy amely témával a rabbiképzőn való működésének első évében (1878) az Értesítőt diszítette, ugyanazzal szolgálta az Értesítőt utoljára is (1914) 37 évvel később. Több e téren mozgó jelentős dolgozata, mint mondva volt, már csak halála után látott napvilágot, így p. o. «Az Agáda Maimúni műveiben» című is, mely már címével is mutatja, mily messzemenő módon kísérte Bacher mindenütt az aggáda nyomait. Nem hiába kapott lábra jelesünkről az a szentencia, hogy amely mezőn Bacher aratni kezd, ott böngészni valót se hagy hátra; letarolt és csupaszon hagyott ő minden tudományos mezőt, melyet munkás kezével felkeresett. Soha ennél nagyobb dicséretet!

3. A *vallásbölcshészet* terén Bacherrel mi csak életének hanyatló korában találkozunk és nézetem szerint ez oly külsőség, melyet mesterünk ebbeli munkásságánál nem szabad számitáson kívül hagynunk. Bacher a vallásbölcshészzel nem rendszeresen foglalkozott, hanem csak gyűjtő kedvében, mivel e téren is utána járt a szentírásmagyarázat jelenségeinek. Főtekintet nála a bölcshészeink műveiben megnyilatkozó fölfogása a szentírás egyes helyeinek; ime, Bacher a szentírásmagyarázó. A módszer tekintetében Bacher a vallásbölcshészzetnek szánt két nagyobb művében (Maimúni szentírásmagyarázata és A középkori zsidó vallásbölcshészek szentírásmagyarázata Maimúni

előtt) teljesen úgy jár el, mint az aggádának szánt nagy műveiben: a szenírást használja fonalul; eszerint ismerteti mindazon bölcsészeti nézeteket és állításokat, melyek valamely szentírási versre támaszkodnak.

Vallásbölcsészeinknél igen nagy teret foglal el a szentírás magyarázata, hiszen a bölcsészeti tétel hitelét csak emelte azon körülmény, hogy benne foglaltatik vagy kimutatható a szentírásban is. Persze, az eféle bizonyító «versek» igen sokszor csak erőszakos magyarázat mellett «bizonyítják» azt, amit a szerző általuk bizonyítani kíván, de hát ilyen majdnem egész irodalmunk, mihelyt a szentírást hívja segítségül. Bátran mondhatjuk tehát, hogy az egyik vallásbölcsész meg a másik is *előre* megalkotta filozófiai rendszerét és a szentírási versek — nos, csak ékes-ségek, szép vivmányok, ha mint birtokunkra utalni lehet rájuk. Szerintem nem áll az, hogy vallásbölcsészeinket a szentírás ilyen meg olyan magyarázata képesítette vagy bírta rá rendszerük fölállítására és Bacher, habár alapul mindig a szentírást vette, ilyesmit soha sem mondott. Ennélfogva nem írom azt alá, amit ugyancsak Bacher méltatásában Venetianer Lajos mondott: «... hogyha Maimûninál érte el a középkorban a zsidóvallásbölcselet a tetőpontját, úgy ez csak azáltal vált lehetővé, mert Maimûni írásmagyarázata a héber nyelvtan és a héber szókinés biztos tudásán alapult. Nem a filozófus helyezte Maimûnit arra a magaslatra, melyen a zsidó vallásbölcselet történetében helyet foglal, hanem a héber nyelv, a héber szókinés és a bibliai írásmód olyan

ismerete, melyet filozófus elődei még nem tudhattak». Nem, az igazság inkább az, hogy Maimúni nagy bölcsész volt a szentírás grammatikai izű tudása nélkül is, de díszére és előnyére vált, hogy ezt is tudta. A fordítottja, hogy tudniillik a szentírás helyes fölfogása tette őt nagy filozófussá, merőben elképzelhetetlen. Ez épen úgy hangzanék, mintha azt állítanám, hogy Petőfit az tette nagy költővé, hogy elődeinél jobban behatolt a magyar nyelv törvényeibe.

Bacher sorra veszi Száadja és Ibn Gabirol, Bachja ibn Pakuda és Ábrahám bar Chijja, Mózes ibn Ezra és József ibn Czaddik, Jehuda ha-Lévi és Ábrahám ibn Daud jeles bölcsészeinket, miután Maimúnit már külön munkában tárgyalta volt. Bacher e munkákban rendkívül feszítő képét adja a vallásbölcsészettel telített szentírásmagyarozatnak, ami a szentírásmagyarozat történetének mint egésznek igen érdekes fejezetét képezi. Magával a vallásbölcsészeti rendszer tartalmával és összefoglalásával Bacher nem foglalkozik, de műveivel tárgyának ez oldalait is nagy-szerűen megvilágítja. Ami azonban még ennél is becsesebb, az azon körülmény, hogy Bacher, mindenütt a forrásokra és különösen az arabs eredetire menvén vissza, igen jeles javításokat eszközöl a közhasználatú héber szövegekben. Bacher ebbeli munkássága oly fontos, hogy ezentúl sem az, aki az említett vallásbölcsészek szövegét megállapítani, sem az, aki rendszerüket megérteni igyekszik, e kritikai javításokat nem mellőzheti. Külön kiemelendő e szempontból, hogy egyik dolgozatában Jehúda ibn Tibonnál, a héber fordítónál, a Száadja arabs szöve-

gének felfogásában igen sok hibát mutat ki. Úgy-
szintén Bacher volt az, aki Száadja vallásbölcse-
szeti művének egyik igen fontos fejezetére, arra, mely a
halottak fölélesztéséről szól, teljes fényt derített.
Bachja ibn Pakuda egy fogalmáról, a szív «egységé-
ről», Bachernek nem kisebb emberrel, mint Cohen
Hermannal volt polemiája. Látjuk tehát Bachert
termékeny munkásságban oly szakban, mely, amilyen
nehéz, épúgy hivatva volt és hivatva van a zsidó
vallást mint olyat megerősíteni és mélyíteni.

4. A *keleti irodalom* tekintetében voltaképen számí-
tásba jön mindaz, amit Bacher a zsidó tudomány
különböző szakaiban alkotott és főképen az, amit a
héber nyelvészet terén alkotott, ami, mint már lát-
tuk, igen sokra rúg. Amennyiben e kutatások nagy
része arabs nyelvű szövegeken alapszik, annyiban még
külön értelemben is szólhatunk Bacherről, mint
orientalistáról. Amihez ő egyszer fogott, azt alapo-
san tette és így az arabs nyelvet nem közönséges
mértékben bírta. Innen van, hogy a keze ügyében
levő arabs szövegeket mesterien kezelte és minden
tekintetben az igazi, az eredeti szöveget állította
helyre. Igen nevezetes próbát szolgáltatott Bacher
arabs nyelvi jártasságáról, midőn a fent említett
Száadja-féle traktátust a halottak feléléstéséről egy
csonka szentpétervári kézirat alapján a héber fordí-
tásból az eredeti arabs nyelvre ültette vissza. Külön
említést érdemel azon ténye is, hogy a Jeruzsálem-
ből való Tanchum szótárát nagyjában kiadta. Az ér-
demes Tanchum újra való felébresztésében Bacher
tehát osztozkodik abban a munkában, melyet másik

nagy orientálistánk, Goldziher Ignác megkezdett (1870), mely munka azonban még mindig a szerencsés befejezése vár. Tanchum szótára voltaképp Maimûni törvénykódexét akarta nyelvi szempontból magyarázni, de munkaközben e szótár kibővült és az egész misnai héberségnek szólt. Úgy e misnai héberséget, mint különösen Maimûni törvénykönyvének héberségét Bacher külön dolgozatokkal többször is megvilágította és ebbeli tevékenységét szintén oda kell számitanunk, ahová való, tudniillik a keleti nyelvészet nagy körébe.

De midõn Bacherrõl, az orientálistáról szõlünk, mégis leginkább az a tevékenysége lebeg elõtünk, mely a *perzsa* irodalomra vonatkozik. Ezen a téren Bacher teljesen egyedül állt, a mi körünkben páratlanul, és nem lehet eléggé magasztalni mindazt az érdemet, melyet magának e részben szerzett. Nem szólva arról, hogy tisztán perzsa nemzeti szempontból is fontos az, amit Nizámi és Szádi ismertetésével cselekedett, csak azt emeljük ki, ami zsidó szempontból az õ halhatatlan érdeme, tudniillik egy egész perzsa-zsidó irodalom kiadása és az enyészet-tõl való megóvása. Bizvást lehet mondani, hogy Bacher nélkül soha sem jutunk e kincsek birtokába, legalább is nem azon tökélyben, ahogy az õ keze õket szolgáltatta. Nagyokat néztünk, midõn a rabbi-képzõ Értesítõje két ízben (1907 és 1908) két zsidó-perzsa költõt, Sáhint és Imránit, vezetett meglepett szemünk elé. Sáhin, a sirászi zsidó költõ, teljesen a perzsa klasszikusok nyomdokait követi ugyan, de gondolatvilágában hamisítatlan zsidó, olyannyira,

hogy Mózesről szóló éneke méltónak találtatott arra, hogy szombatoként vallásos épülés céljából olvassák a perzsa zsidók. Azonkívül megénekelte a bibliai történetet Mózesig, úgyszintén Ardesirt, perzsa királyt, akit, minthogy a bibliai Ahasvérossal azonosítja, mint a szépséges Eszter férjét dicsőíti. A mese fonalát továbbszövi azáltal, hogy Ardesir fiának teszi meg Cyrust és most már megénekli, mint tértek vissza a zsidók ő alatta a babyloni fogságból.

A bibliai történet azon részét, melyet Sáhin kihagyott, az első prófétákban elbeszélte eseményeket, Imráni dolgozza fel két századdal később. Sajnos, az ő művéből már csak a Józsuát és Sámuel tő tárgyaló rész maradt fenn. Egy másik művében az «Atyák mondásait» szedi versbe, itt különösen mutatván, mit tud a költő a száraz témából is csinálni. E zsidó költők viszonyát a perzsa nemzeti költőkhöz jellemzi az, hogy külsőségekben teljesen reájuk ütnek, így például abban, hogy hőseiket szeretik nagy vadászatokra vinni és abban is, hogy nem riadnak vissza sem a régi pogány elemek, sem az újabb moszlim ízű motívumok használatától. Mind e nevezetes vonásokat és ennél sokkal számosabbat magától Bachertől tudjuk meg, aki egyszerre európai hírűvé tette a már hazájukban is elfelejtett költőket.

Hogy teljessé tegye a perzsa zsidó világ feltárását, Bacher ismertetett és részben kiadott oly munkát, mely egy csapással megvilágítja a perzsa zsidók tudományos törekvéseit. «Egy héber-perzsa szótár a tizennegyedik századból» (Értesítő 1900), melynek szerzője a Turkesztánból való Salamon b. Sámuel,

oly munka, mely nemcsak azért becses, mivel arról a vidékről jóformán egyedül áll, hanem abszolút értékénél fogva is, mert meglepően helyes nyelvi szempontokból indul ki és különösen a reáliákra is gondosan figyel. E szótár különben nemcsak a perzsa szókincs, hanem török és tatár beszédelemek tekintetében is fontos; Bacher erről külön értekezett a Keleti Szemlében (I, 27—34; 87—92, v. ö. III, 154—173). E szótárt az is teszi nevezetessé, hogy, egyetlen eset a zsidó irodalomban, megemlékezik Buddha kultuszáról. Még arról is, ami nincs benne, ráismerhetünk jelentőségére; ugyanis semmiféle utalás nincs benne a zsidók szorult helyzetére, amiből következtetni lehet, hogy Mongolországban, melyhez akkor Turkesztán tartozott, a zsidók nem szenvedtek különös üldözést.

Perzsia maga azonban, minél jobban hanyatlott belső rendben és külső tekintetben, annál jobban üldözte a maga zsidóit és századokon át végtelenül sanyarú lett a zsidók helyzete. E szomorú állapotba igen tanulságos bepillantást nyerünk ugyancsak Bacher egy művéből, mely franciául jelent meg Párisban 1907-ben: «A perzsa zsidók a 17. és 18-ik században Babai ben Lutf és Babai b. Farhad költői krónikája alapján». A másod helyen nevezett költő az elsőnek unokája és amaz krónikájának folytatója. «A vallásüldözés könyve», ahogy e krónika magát nevezi, azt a zsidóüldözést tárgyalja, amelyet I. Abbas sah mért a zsidókra. Még ez embertelen üldözés sem utáltatta meg a zsidókkal sem a perzsa nyelvet, sem az abban való költészetet s mily meg-

ható az, hogy Babai ben Lutf így beszél Sirász városáról: «Mégcsókolom tisztelettel Háfiz sírdombját és benső indulattal gondolok Szádira».

Ez önálló munkákon kívül Bacher még számos kisebb-nagyobb dolgozatot írt a perzsa-zsidó irodalomról, melyeknek pusztá felemlítése is igen nagy teret foglalna el. Bacher úgyszólván vonzotta az exotikus zsidóság és több dolgozatot szentelt neki. A Bukharában és Jemenben élő zsidóság, maradisága mellett is, vagy épen annál fogva, igen sok jelét adta őszidó természetének és ami szellemi munkát e zsidóság produkált, érdekesnek és fontosnak mondható általános zsidószempontból is. Azóta, hogy e többé-kevésbé üldözött zsidók töredékei részint az angol Indiában, részint a török Palesztinában és különösen Jeruzsálemben telepedtek le, ők maguk is, meg szellemi termékeik is jobban ismertekké váltak és senki sem fordult oly szeretettel feléjük, mint a mi Bacherünk. E zsidók kezében részint perzsa, részint arabs nyelven számos közkeletű rituális munka létezik, melyeket manapság a nyomda is terjeszt. Bacher többszörösen is ismertette e népszerű irodalmat, például a délarábiai sziddurt, a jemeni héber-arabs énekes könyvet, egy perzsa rituális kompendiumot stb. Koronázza mind e műveit egy terjedelmes mű: «A jemeni zsidók héber és arab költészete» (Értesítő 1910), mely egy teljesen új világba vezet bennünket. «Eddig Jémen — így ír Bacher — úgyszólván nem is létezett a zsidó bibliográfiában és irodalomtörténetben... Jákob Saphir útleírásának megjelenése és a jemeni kéziratok föl-

tünése után Délarábia egyszerre igen figyelemreméltó tartományává lett a zsidó irodalmi kutatásnak. Kiderült, hogy amaz elzárkózottság, mely Jément majdnem teljesen kiszorította a zsidó diaszpóra tudatából, csak egyoldalú volt. A jémeni zsidók, ha nem is járultak hozzá semmivel az általános zsidóság szellemi életének gyarapodásához, folytonosan tapasztalták és föl is dolgozták ama szellemi életnek befolyásait. És most e régi befolyások emlékei, amint a jémeni kéziratokban napfényre kerültek, a legjelentősebb fölfedezésekkel gazdagították a bűvárkodást. A jémeni zsidók irodalma épen elzártságuk miatt kiváló módon konzerválólágot hatott, körülbelül úgy, mint ahogy az éthiópiai keresztény irodalomnak a görögből fordított némely zsidó apokrifának fentartását köszönjük». Eredeti termékeket a jémeni zsidóság nem igen mutat föl, onnan való gazdagodást csak a héber költészet nyújt nekünk és ez az, amit Bacher számunkra onnan kivívott. Egy sereg kézirat és nyomtatvány alapján Bacher szakszerűen ismer-teti az irodalmat, a költők hosszú sorát mutatja be, különösen Szálím Sibzit, kinek neve első helyen tündöklék ez új irodalomágban. Bacher e műben, mint ő maga mondja, «a jémeni zsidó költemények leltárát» állította össze. A világháború eseményei ama távoli partvidékeket sem hagyják érintetlenül és könnyen lehetséges, hogy a Jémen, akár mint az önálló Kelet egy része, akár mint valamely európai hatalom tartománya, új, soha nem sejtett életre ébred; ekkor azonban, a tapasztalat szerint, hirtelen vége lesz amaz elzárkózott zsidó életnek, mely e val-

lások költeményeket szülte; mily szerencse, hogy Bacher révén immár minden veszélytől menten bírjuk és irodalmunkba foglalhattuk őket.

5. Szorosan véve, az egész zsidó irodalom egyszerűs mind a *történethez* is tartozik és aki megállapítja egyes jelenségeit, rendet hoz kuszált tömegébe, időt és határt szab szerzőnek és művének, aki ezt teszi, egyúttal segíti megalkotni a zsidó nép történetét is. Kivált a zsidó történetben van ez így, e történetben, mely már rég nem áll külső és politikai jellegű eseményekből, hanem jobbra az írói és szellemi világ jelenségeiből; kivált a zsidó irodalomban van ez így, minthogy itt minden egyes munka és szerző egyúttal egy kort derít föl és egy történeti láncolatba illeszkedik bele. Ebben az értelemben Bacher, aki sokat írt, sok művet adott ki, egész halmozott adatokat hordott össze, bizonyára a zsidó történet számára is dolgozott. Ha csak azt tette volna, hogy aggádaművei által a nagy talmudi irodalom embereit kor és iskola szerint tanította megismerni és meghatározni, akkor is századokra menő időhuzamot világított volna meg. De mi bírunk Bachertől olyan dolgozatokat is, melyek egyenesen valamely történeti célt szolgálnak. Csak nagy történeti műveket nem regisztrálhatunk tőle, hanem inkább apróbb kutatásokat, de ezek annál megbízhatóbbak és beható kutatási módszerüknél fogva annál jelentősebbek.

Bacher például kiadta József b. Jehuda [ibn Aknin] «erköleskönyvét» (Berlin 1910), mely könyv voltaképen nem egyéb, mint kommentár az «Atyák

mondásai»-hoz. Ámde azzal, hogy Bacher kimutatta, hogy a nevezett szerző egy és ugyanaz Maimûni híres tanítványával és azzal, hogy rámutatott az e műben előforduló kortörténeti adatokra, már is szolgálatot tett népünknek tisztán történeti tekintetben is. Vagy az imént említettem a Jémen zsidóságára vonatkozó dolgozatait; hisz ez mind új adat és számos történeti név. Úgyszintén midõn kiadta a Babai ben Lutf és Babai b. Farhad-féle perzsa krónikákat (l. fentebb), ezzel a perzsa zsidók történetének oly válságos szakaszát ismerjük meg, mely azelőtt csak mint kósza hír talált megemlítést két keresztény írónál, Basnage és Schudt-nál, akik inkább csak «furcsaság»-nak nézték a zsidók történetét, mintsem komoly érdemleges tanulmánynak. És ami Bachernek e műveirõl oly kézenfekvõ, hogy tudniillik a zsidó történetet is szolgálják, az áll majdnem valamennyi művére is.

A történet szempontjából még külön is kiemeljük a következõ dolgozatokat: Izsák Halevy-vel, aki több kötetes héber történeti munkájával lerontani igyekszik a Rapoport, Frankel, Graetz és követõik minden hitelét és a sajátjából csinál történetet, Bacher keményen síkra száll (*Revue des Etudes Juives* 44. kötet), kimutatja tévedéseit és félszégét és ezzel megmenti eddigi történeti tudásunk alapjait. Midõn a kairói *geniza* csakúgy önti papírrongyait, melyek az érdekesnél érdekesebb kincsekkel szolgálnak, Bacher beáll az elsõk közé, aki a kincseket fölemeli. Eredmény: «Ein neuerschlossenes Capitel der jüdischen Geschichte. Das Gaonat in

Palästina und das Exilarchat in Aegypten» (Jewish Quarterly Review XV, 79—96). Midón Bacher maga mondja, hogy im, új fölfedezés! Ő, aki úgy került minden dicsekedő szót. De aztán híressé is vált ám a Bacher-féle új fejezete a zsidó történetnek! Hazai szempontból igen becsesnek mondható, amit évről-évre írt a M. Zs. Szemlébe: «A szentírás és a zsidó tudomány irodalma» címen. Ugyancsak a Szemlében és aztán külön is jelent meg: «Századunk első feléből. Szófer Mózes pozsonyi rabbinak levelezői» (1893). A már megemlített Derenbourg- és Perles József-féle biográfia egyúttal egy-egy jeles történeti vázlattal is fölért. Becses a héber nyelvű biográfia is, melyet apjának általa kiadott héber költeményeihez csatolt (1894). Szeretettel ír egy különben ismeretlen hazai rabbiról: «Rigócz Mózes és hátrahagyott munkája» (1897) címen. És így még több dolgozatát említhetném meg, ha nem kellene félnem attól, hogy könyvek és címek lajstromába fog elmerülni azon méltatás, melyet, ha csak tehetném, mindvégig az ünnepélyes kegyelet hangján szerettem volna tartani.

★

Két oldalról igyekeztem nagy mesterünket bemutatni: emberi mivoltában és tudományos kvalitásai szerint. Összefoglalásul elég ez a rövidke mondat: Bacherben kiváló embert és nagy tudóst birtunk volt. A magyarhoni haladó zsidóság büszke lehet e dicső fiára; a rabbiképző, melyhez majdnem egész pályafutása fűződik, szerencsésnek mondhatja magát, hogy

kezdettről fogva egy Bacherre volt bízva. A rabbi-képző sikere jórésztben az ő sikere és minthogy ezt róla konstatálhatjuk, Bachert kiemeljük a tisztán teoretikus tudósok sorából és odaállítjuk, ahol egy országos ügy nyer elintézését, a közélet küzdelmének egyik kiváló bástyájára. Bacher kitünően állta meg a reábízott helyet. Ilyen országra szóló, kiszámíthatatlan hatást elérnie nem adatott senkinek, aki hasonló minőségben működött. Még a boroszlói Frankel Zakhariás hatása sem mérhető az övével össze, mert Frankel és iskolája csak beilleszkedett egy már meglevő folyamatba, holott Bacher az új folyamatot megindította. Mondhatni, hogy országszerte az ő nevében döntenek a rabbik; az ő tanításuk meg azoké, akik, tanítványai lévén, a hitoktatásra adták magukat, nyilvánvalóan új alapra fekteti a magyar-honi zsidók hitéletét. Nem utolsó helyen sorakozik ide azon körülmény is, hogy már a külföldi teológiai főiskolákon is működik néhány ember, aki büszkén vallja magát Bacher tanítványának.

Abban reménykedem, hogy lagalább Bachert az embert sikerült helyes módon bemutatnom, ámbár jól tudom, hogy sokan, akik ismerték és vele huzamosan együtt éltek, még több és jellemzőbb vonással is szolgálhatnának. Nem reményelem azonban, hogy a mesterről mint tudósról is szemléltetően értekeztem volna, mert Bacherünk sokkal is több oldalú tudós volt, tudományában sokkal is mélyebbreható utakon járt, mintsem hogy pár műve megemlítésével és vázolásával az ő egész tudományos nagylétét ismerttettem volna. Avagy hol maradnak száz

meg száz értekezései, melyek nehéz és fontos kérdésekben viszik a szót? Még a szakember is csak egy részét tudja a magáévá tenni Bacher termékeinek, holott a többi elől félve vonul vissza. Elég, ha csak Bacher perzsa dolgozataira utalok. Mintha tudásának nem lett volna határa és mintha az ő munkareje legyőzött volna minden nehézséget.

Az a nyíltság és egyenesség, ami őt a magán- és közéletben jellemezte, mintegy rányomja bélyegét tudományos munkáira is. Semmi csillogás, semmi megtévesztés, hanem a dolog maga száraz és meztelen mivoltában, csűrés-csavarás nélkül. Amint megbízható Bacher az ember, olyan megbízható Bacher a tudós is. Az ő művei nincsenek kitéve semmiféle cáfolatnak, mert csak azt állítják, amit lehet és amit kell. Innen az egész tudományos világ hódolata Bacher előtt. Az ő élete egy nagy tanulság: a becsületes munka sikerrel jár és hódítva hódít.

Bécs.

Dr. Krausz Sámuel.

TANITVÁNYOK BACHER SÍRJÁN.

1. Nem úgy «nyilallott», jött, mint lassu léptü,
Az órán célhoz érő, szörnyü végzet:
A percre lelkünket hogy ráneveljük,
Mely érkezőn fájó szívünkre lépett;
Szegény szívünk tanult, tanult, — hiába;
Maradt tanítlan, árva, béna, kába.

2. A Szentírásban vájtunk, ősi kútnak
Fodortalan, redőtlen, néma titkát,
Csendes vizét halásza bogzott hálónk:
Szókat kerestünk, mik majd rátanítják
Kis bölcseségünket viselni szótlan
A perc jaját, mely jön, siet, lerobban.
3. Tanácsba hívtunk bölceket; a tannák,
A jó amórák lágy szavára lestünk;
Vigasztalót ők adjanak, megedzőt
A sorshoz, mely sötétlik, áll felettünk;
S a bölcek bölcsesége oly hiába:
Hiányzik ő, ki mélyekből kivájja.
4. A fáradt hét már szombatolni készült;
Magára szedte ünneplője selymét,
Az égen lassu álmok ködje szállott:
Mi hittük, vártuk új csodák kegyelmét;
Jaj, megcsalattunk, nem volt Bacherünk már;
Elért a sors, ijesztve mely velünk járt.
5. Álljatok meg csendben, hallgassatok szótlan:
Valaki feljajdult megriadt sikolyban;
Ön-lelketek volt-e, vagy a világ lelke,
Kutató elmétek mostan ne keresse:
Nincsen bölcsesség most: örök jaj, meg könnyek
Sok száz, ezer évről mind, mind visszajönnek.
6. Mi jövünk utolján; — elől megy a Tóra,
Keserü sirással szive teleróva:
«Másítlan beszédem, hol, aki megértse?
Szünetlen sirással hadd sirok én érte.
Hiu bölcek toldtak, nyestek század óta;
Ő értett meg engem, — mintha anyja szólna».

7. Utána a Zsoltár —, a próféták lelke
 Szó nélkül elcsuklik: — mind testvére lenne. —
 Nyomukban a bölcsek; Hillél után százak
 Végláthatatlan sorban sorba járnak:
 «Életre ki váltja mégegyszer nevünket,
 A csak ajkon élő halálba merültet?»
8. Nincs vége a gyásznak; (hol, ki felsorolja?)
 Növekedik, tágul gyászolók csoportja:
 Ibn Ezra, Kimchi, Abulvalid, Szádja;
 Egyik megsiratja, másik szóval áldja.
 Jehúda Halévi, Maimuni, Gábírol
 Ujra jöttek halni ezeréves sírból.
9. Mintha gátja szakad ősi, nagy vizeknek,
 Örökös hullámok erre törekednek;
 Mintha tenger nyílna, végtelenbe érő,
 Minden folyam árját magába emésztő:
 Mind a nagyok, szentek, halhatatlan holtak
 Bacher sírja körül felzarándokoltak.
10. Bölcsekkel a kettő restel sorba állni:
 Ifjonti szerelmek: Nizámi, meg Szádi.
 Amottan az asszony; deres fő szerelme:
 A magyar-Szentírás — elapadt a lelke.
 Kaufmann és Bloch jönnek; (hegedt seb kiujul)
 Fogadják a testvért mennybeli társukul.
11. Hadd megyünk mi is már, ne hagyjatok várni!
 Ti nagyok, ti bölcsek, engedjeteK állni
 Minket is a sírnál: büszke, árva jussunk,
 Hogy egy könnyes szóval közelébe jussunk;
 Fiatok, testvértetek, érettetek lángolt:
 De nekünk, minékünk az édes apánk volt.

12. Jó apánk, a könnyek nem miattad hullnak.

Jövő holnapokra száz nevek fakulnak,
Diadallal csengők, hangosra csiszoltak,
Harmadnapra lesznek feledtek viszontag,
De neved, emléked esztendőkön áthat,
Csak mi nézünk sírva, fájón teutánad.

13. Azért most sirodtól — jó apánk megengedd —

Nehéz életútra elvigyük a lelked,
A csendest, a bölcseset, állhatatost, hívet,
Fájdalmon, küzdelmen amely átsegíthet,
A merő jóságot, a csak jóra várót,
Hitet, mit nagy szived a szivünkre rárótt.

Sümeg.

Pap Izsák.

BACHER UTOLSÓ NAGY MŰVE.

A talmudnak irodalmi szempontból való vizsgálata és mint irodalmi műnek értékelése és jellemzése a vele foglalkozókat mindig nehéz feladat elé állította. Mert ez a nagy mű — amelynek végső megszerkesztése tizennégy évszázaddal ezelőttre nyulik vissza — olyan sajátosságokkal bír, amelyek az irodalom minden régi és újabb művével való összehasonlítást kizárnak. Modern értelemben vett törvénykódexnek nem nevezhető, mert vallási és magánjogi törvényeken kívül — amelynek kettőségét a genuin zsidó felfogás nem ismeri — van benne história, legenda, geográfia, orvostudomány, költészet, ethika, szentírásfeljegyzés és filozófia, szóval mindaz, ami a régiek felfogása

szerint a művelt és tudós zsidó embernek lelki életéhez szükséges, hogy benne egységes világszemlélet alakuljon ki. Amolyan rendszer nélküli általános enciklopédiának lehetne nevezni.

Az a vád, hogy a talmud a bibliai zsidóságnak visszafejlesztése volt, csak a talmudi szellemnek teljes félreértéséből fakadt. Ellenkezőleg, csupa modernség és fejlődés az az ősi felfogással szemben; a megszentelt törvényeknek a történeti, politikai és társadalmi alakulatokhoz való idomítása a régi rendszert védelmezők ellenében. És valóban ezernégyszáz éve ez a talmudi szellem nevelte a zsidóságot. Ebből merítettek tudást, hitet, etikát és világfelfogást. Nem vizsgálták történeti szempontból, nem hasonlították össze más kulturkörökkel, más felfogásokkal, csak «tanulták» és magyarázták, kivonatolták és gyakorlati törvénykönyvekbe ültették át.

Az elv, hogy «forgasd, forgasd, mert minden benne van», teljes diadalt aratott általa.

Tudományos szempontból csak mintegy félévszázada képezi a talmud vizsgálódás tárgyát és geográfiajáról, orvostudományjáról, zoológiájáról és archealógiájáról már is igen jelentős műveket bírunk.

A benne kifejezésre jutott jogi disciplinák is tudományos szempontból többé-kevésbé fel vannak dolgozva.

De a talmudnak történeti vizsgálatánál a legnagyobb nehézségek kétségtelenül abból a tényből erednek, hogy a talmud nem *egy* embernek egyéni munkája, nem is *egy* kornak a terméke, hanem a zsidó nép legjobbainak egy körülbelül ezer esztendőn

át keletkezett és fejlődött szellemi alkotása. Vagy négyszáz esztendőn keresztül tanították a palesztinai iskolákon, anélkül, hogy könyvbe írták volna. Hogy el nem vezett az emlékezetből, annak köszöni, hogy nemzedék nemzedéknek hagyta *hagyományként* a tudomány egész anyagát. Csak a második évszázad vége felé (Kr. u.) látta jónak I. Júda patriarka az évszázadok alatt felgyülemlett anyagot átvizsgálni, rendezni, megszerkeszteni és az utókor számára írásban megörökíteni. Ez a mű, amely *misna* néven ismeretes, volt ezentúl a palesztinai és babylóniai iskolákon a tanulás és a tanítás anyaga. E fölött folytak a disputációk, ezt magyarázták, ezt hasonlították össze a Júda által a misnába fel nem vett halácha-gyűjteményekkel (barajták), ezt fejlesztették tovább a kor követelményei szerint, ehhez fűzték homiletikai és ethikai fejtegetéseiket. Ezen fejtegetések is — amelyekhez még hozzájárult a szentírásnak agádikus szempontból való magyarázása és feldolgozása (agádikus midrások) — szintén csak mint élő tradíció jártak nemzedékről nemzedékre, míg végre egyrészt a palesztinai (Jeruzsálemi talmud), másrészt a babylóni iskolákon (Babylóni talmud) a VI. század elején írásbeli megszerkesztés útján végleges befejezéshez jutottak.

Egy pár száz szerző jut benne szóhoz, nem mindig saját tételeit adva elő, hanem régi autorok tanításait tradálva, és így az egyes tételek szerzőinek kora nem bizonyítja egyúttal az illető tétel keletkezésének korát is. Ha tehát pl. valamely tétel egy harmadik században működő szerző nevében jelenik meg, mindig

feltehető, hogy a tétel eredete sokkal — esetleg évszázadokkal — régebbi időkre vezethető vissza és csak a tétel tradálása vagy megformulázása származik az illető szerzőtől.

Épen ezen tradíció mivoltának kutatása és a tradensek szerepének vizsgálata szolgáltatják a talmud keletkezéséhez és fejlődéséhez a legfontosabb adatokat. Minden ilyenemű kutatásnak magának a talmud szövegéből és a benne kifejezésre jutott «hagyományozás» rendszeréből kell kiindulni, mert csak így kaphatunk világos képet a hagyomány teljes ki-fejlődéséről és csak így vagyunk képesek a talmudnak évszázadok folyamán egymásra rakódó rétegeit megkülönböztetni.

Ezzel a kérdéssel foglalkozik Bachernek a «Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums» kiadványai közt megjelent kerek 700 oldalra terjedő *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babyloniens. Studien und Materialien zur Entstehungsgeschichte des Talmuds* című posthumus munkája.

A műnek fölületes átlapozása is bámulatba ejt annak a rengeteg anyagnak láttára, amely benne fel van halmozva. A babylóniai és jeruzsálemi talmudnak, tószifta, haláchikus és agádikus midrásoknak, szóval az egész *hagyományos* irodalomnak legmélyebbható áttanulmányozását és a hagyomány szempontjából való átkutatását igénylő munka. A nagy mester évek hosszú során át különös szeretettel csüngött e munkáján és hosszú kutatások gazdag gyümölcseként csak halála után kerülhetett nyilvánosságra.

A műnek nagyobbik fele egyáltalán nem olvasmányra való, hanem a legtökéletesebb kézikönyv örökbecsű szolgálatát végzi. Hangyaszorgalommal össze vannak benne gyűjtve mindazon helyek, ahol tannaita hagyományoz valamely tételt egy másik tannaita nevében, amóra tannaita nevében vagy amóra a másik amóra nevében, továbbá a tannaitákra, palesztinai és babylóni amórákra visszamenő hagyományláncolatok. Minden a legtökéletesebb rendszerben és a legmegfelelőbb elrendezésben. A tradensek és szerzők neveinek tökéletes kritikai megállapítására és a helyek legpontosabb összeállítására Bachernek szinte közmondásossá vált tudományos lelkiismeretessége nyújt biztosítékot.

A mű másik fele a hagyomány keletkezésére és fejlődésére vonatkozó tanulmányokból áll. A művet a hagyomány megjelölésére szolgáló *terminusok* tudományos meghatározásának és történeti fejlődésének kimutatása vezeti be.

A legapróbb részletekig hatoló præcizitással és a kifejezések mélyéig ható éleslátással határozza meg a הלכה, עדות, מסורת, קבלה és egyéb a hagyományozás kifejezésére szolgáló terminusok jelentését. A hagyományos irodalom terminológiájának Bacher minden időknek legnagyobb kutatója és ismerője volt.¹

A hagyomány a legrégebb időktől szakadatlan

¹ Kizárólag ennek szentelte régebbi örökbecsű műveit: Die älteste Terminologie der jüd. Schriftauslegung. Leipzig 1899 és Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur. Leipzig 1905.

láncolatképen nemzedékről-nemzedékre szállt a talmud megszerkesztésének idejéig. Első hordozói a próféták, akik nemcsak tradálók, hanem maguk is alkotói a hagyománynak. A talmud sok tételről (hogy a tefillinnek négyszög alakúnak kell lenni, a tizenhétéféle betegség, melynek jelenléte az állatot evésre rituálisan alkalmatlanná teszi, a r. Jismáel nevéhez fűződő 13 exegetikai szabály stb.) mondja, hogy eredete visszanyúlik Mózesig a szinaji törvényadás idejébe (הלכה למשה מסיני).

A hagyományozásnak bizonyos formulája ez, melynek értelme a talmudi methodologusokat sokat foglalkoztatta. Bacher szerint e formula célja: *Szentírási verssel meg nem magyarázható haláchikus tételeknek a régi hagyomány jellegét kölcsönözni.* Ahol hiányzik az exegetikai módszer, vagy ahol az nem alkalmazható, ott alkalmazza r. Akiba a «haláka l'móse miszináj» formulát. Hogy maga a talmud is így fogja fel e tételt, bizonyítja a r. Akibáról tradált híres legenda (Menáchót 29b). Azt olvassuk: Mikor Mózes felszállt a mennyekbe, azt találta, hogy a «Szent dicsértessék Ő», a tóra betűi fölé díszítő koronácskákat függeszt. Ekkor kérdezte Mózes: Világ Ura, ki kényszerít téged erre? Felelé: A messze jövőben lesz majd egy ember, Akiba b. Jóséf, aki a tóra betűinek minden kampócskájából ezer meg ezer tételt fog levezetni. Mózes látni szeretné azt a férfit. Isten megmutatja neki r. Akibát, amint tanítványai körében «tanul». De Mózes mindabból, amit ott hallott, semmit sem értett, úgy hogy egészen kétségbeesett rajta; mikor azonban hallotta, hogy a szent-

írásból meg nem magyarázható tételt *halúka l'móse miszináj* formulával jelölnek meg, megnyugodott. E példa világosan mutatja e tétel értelmét.

Az a törekvés, hogy az egyes vallási törvényeket színáji eredetűeknek tekintsék, r. Jóchanannak (Megilla 19b) azon tételében csúcsosodik ki, amely szerint Deut. IX. 10-ben célzás foglaltatik arra, hogy minden későbbi időben hozandó törvényt vagy intézkedést Isten előre közölt Mózesrel a Szinájon.

A hagyománynak névvel megjelölt legrégibb közlői és szerzői az ú. n. «öt pár». A misna szerint (Chagiga II. 2) ezek a szinhedrion vezetői voltak és pedig az első helyen említett az elnök (נשיא), a második helyen álló az alelnök (אב בית דין). Bacher szerint e misnai adat mögött nincs történeti tény. E «párok» nem egyebek, mint a tudomány legfőbb képviselői és a vallástörvény leghivatottabb hagyományozói. A farizeusok fejei ők és mint ilyenek a jeruzsálemi nagy iskola vezetői. Az első pár — a Cerédabeli Jósze ben Jóezer és a jeruzsálemi Jósze ben Jóchanan — működése tényleg a farizeusok fellépésének idejére esik. Így érthető, hogy a «párok» láncolata Sammáj és Hilléllal megszűnik, mivel e két férfiú működésének kapcsán, irányuk különbözősége folytán, a farizeus irányzat két pártra szakadt (Sammáj háza és Hillél háza).

E két iskola működése különben is fontos fejezet a hagyomány kialakulásának és fejlődésének történetében.

Mindkét iskolának lehettek Jeruzsálemben külön

tanácskozó és előadó helyei és e két iskola képviselői határozathozatal céljából közös tanácskozásokat is tartottak. Így érthetők (Menáchót 41b) «Sammáj házának vénei» és «Hillél házának vénei» kifejezések.

Az I. Júda által szerkesztett misnán kívül — amelynek gerincét r. Akiba és r. Méir misnái képezték — más halácha-gyűjtemények is léteztek, amelyeket azonban Júda misnája a használatból kiszorított és így részint fölöslegessé tétetvén, lassankint elvesztek. E halácha-gyűjtemények töredékeit a talmud megőrizte számunkra és Bacher összeállításából megtudjuk, hogy r. Chija gyűjteményéből 170, Hóságájéból 60, Bár Kapparáéból 50 és más gyűjteményekből több-kevesebb idézet maradt fenn.

Érdekes megtudnunk azt is, hogy egyes tudósok csak mint tradensek szerepelnek és nem mint egyes tételek önálló szerzői. Így pl. Abba Chanin és Simon ben Jehúda. Gyakran előfordul, hogy egy korábbi szerző véleménye egy későbbi szerző véleményével áll szemben. Ez úgy értendő, hogy a hagyományozásban e tételt ilyen alakban formulázták meg.

Fölötte tanulságosak a műnek azon fejezetei, amelyek a «tudósok» megjelölésére szolgáló neveknek kutatásával foglalkoznak. Bacher az összes lexikografusokkal szemben — Buxtorf, Levy, Kohut, Dalmann, Jastrow — megállapítja, hogy a hagyományos irodalomban legsűrűbben használt «rábbánan» (רבנן) kifejezés a héber «rábbóténú» (רבותינו) æquivalense, ami viszont a «chachamim» (חכמים) kifejezéssel egyértelmű.

Mindezen részletek korántsem nyújtanak fogalmat a mű gazdag tartalmáról.

E téren semmi kivánni valót nem hagy hátra. Bacher összes műveit általában az jellemzi, hogy azokat nem kell újból megcsinálni. Amihez ő hozzáfogott, teljesen be is fejezte, ott nem maradt «hely az utódoknak, hogy hírnevet szerezzenek vele».

Ez onnan van, hogy Bacher a részleteknek kutatója volt, figyelme a zsidó tudomány hatalmas épületének minden parányára kiterjedt, ő a tudomány egészében a részeket vizsgálta, neki szent minden szó, minden betű, amit a tudomány értékesíthet; ő volt a modern zsidó tudomány r. Akibája.

A nagy műhöz összefoglaló bevezetést tervezett, amely a látszólag laza összefüggésben lévő fejezeteket egységes szempont alá fogta volna. Örök vesztesége a zsidó tudománynak, hogy e szándékának megvalósításában betegsége megakadályozta. Azonban a mű — amelynek használatát dr. Guttmann Mihály rabbiképző-intézeti tanár által szerkesztett héber és német index könnyíti meg — így is örök időkre a tudományos talmudi irodalom «standard work»-jai között foglal helyet.

Budapest.

Dr. Klein Miksa.

A ZSIDÓ MESSIÁSI ESZME KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE.

Azt hisszük, hogy nem tévedünk, midőn föltételezzük, hogy a tavalyi évkönyvben dr. Kiss Arnoldtól megjelent magas színvonalú és nemes hévről tanuskodó fölolvassása a messzianizmusról annyira fölkelte az olvasók figyelmét és érdeklődését ezen magasztos téma iránt, hogy nem fogják fölöslegesen tartani, ha most ismét vizsgálat tárgyává tesszük. Szorosan történeti alapon, ahogyan ez nekünk a bibliában kínálkozik. Nagy érdemet szereznek azok, akik a zsidóságot megvédik elfogult támadói ellen, kivált ha ezek a tudomány jeleseiből kerülnek ki és tekintélyükkel nagy hitelt találnak azok sorában, kik a felülvizsgálatra és önálló bírálatra nem képesek, vagy az ezzel járó fáradságtól visszariadnak.

De a legtalpraesettebb apológiának is azon erendő hibája van, hogy állításai nem mentek a szubjektivitástól és az ellenfél iránt csak kételyt és bizalmatlanságot keltenek, de szilárd meggyőződést nem eredményeznek. Ezt csak a tárgyilagos vizsgálata a forrásoknak hozhatja létre és ezen szempontból kérjük jelen értekezésünket tekinteni.

*

Kétségtelen, hogy a messiási hit a zsidóság egyik vitális kérdését képezi és kell, hogy vallásos gondolkodásunk középpontján foglaljon helyet.

Még egy oly modern zsidó is, mint a hírneves filozófus Cohen Hermann azt vallja, hogy a zsidó istenfogalom legmagasabb tökéletességét a messiási eszmében érte el. Eredetinek és példa nélkül állónak tartja, hogy a próféták nem az állam bukása után hirdették annak majdani visszaállítását, hanem jóval a bukás előtt jósolták azt meg, mint az isteni igazságosság követelményét.

A másik eredeti és még csudálatosabb vonás szerinte az, hogy a próféták nemcsak kizárólag a maguk államának a föltámadását tették hirdetéseik tárgyává, hanem épúgy azoknak a népeknek és államoknak új életre keltését is, melyek saját népek ellenségei voltak. Így teremtették meg a próféták a *multtal szemben a jövő fogalmát*.¹ De talán hozzátehetjük Cohen szavaihoz, hogy a mult fogalmát is, amennyiben az isteni gondviselést és céltudatos haladását az emberiségnek szintén ők fedezték föl először és fölismerték a kezdettől fogva lefolyt események láncolatában. Nem mellőzi Cohen azt sem, hogy sokáig Izrael reményei Dávid király személyéhez fűződtek, mert ő volt a birodalom alapítója és istentiszteletének rendezője zsoltáraival.

Mint hogy pedig a királyt fölkenték,² azért a megváltót «másiach»-nak nevezték. De csakhamar szimbolikus alakká változik ez át és pedig az emberi

¹ Die Bedeutung des Judentums für den religiösen Fortschritt der Menschheit. 1910. 5. kiadás 12. l. és köv.

² Csak a dinasztia alapítóját, vagy ha más trónkövetelők is voltak. Ld. Maimuni Királyok 97. II.

szervedések szimbolumává, amelyre átvihető az emberi nem helyreállításának záloga.

Így fejlődött a messiási eszme Cohen szerint és a következőkben látni fogjuk, mennyiben egyezik fölfogása a szent könyvekkel. Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy a kereszténység, noha lényegileg egészen más tartalmat adott a messiási hitnek, mint a zsidóság, mégis szükségesnek találta a Christos elnevezést (= mosiach = fölkent) és a származást Dávid házából. Az első kérdés, melyre a következőkben felelni akarunk: hol találkozunk a bibliában legelőször a messiási reményekkel?

A messiás jövendölése a tórában.

Már a Tóra 3. és 5. könyvében szó van Izraél elpártolásáról a jövőben és a büntetésekről, melyek erre következni fognak, valamint arról is, hogy Isten nem fogja örökre eltaszítani az ő népét, hanem ismét vissza fogja fogadni. (3. k. 26, 14—45. 5. k. 4, 24—31. 28, 15—68. 30, 1—10. 32, 18—43.) Személyes messiásról azonban a tórában nincs szó, de a hagyományos irodalom jelezve látta Móz. I. k. 49, 10. és 4. k. 24, 17.¹ De annál világosabban szól már a

¹ Ld. Targum Onkelos és Rási ezen helyekhez. Az első helyet a Vulgata is így fordítja: (Nem fog távozni a jogar Judától és vezére lábszárából) míg eljön a küldött és ő lesz a népek reménye. A Vulg. tehát **שילה** h. **שליח** t. **יקהת** h. **תקוה** t olvasott. V. ö. Frankl, Über den Einfluss der palästinischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik 48. l. és köv. a septuagintát illetőleg. — Valószínűleg a második

tóra arról, hogy Izraél fogja az egész emberiségnek az áldást meghozni. Íme a helyek: Ábrahámnak mondja Isten, midőn Kánaánba szólítja és küldetésére avatja: Benned meg lesznek áldva a föld összes nemzetségei (M. I. 12, 3b). Ugyancsak Ábrahámhoz másodszor: Meg lesznek áldva magzatod által a föld összes népei (u. o. 22, 18). És ugyanilyen ígéreteket nyernek Izsák és Jákob is (u. o. 26, 4. 28, 14.).

Ezeknek a nyomatékosan hangoztatott jóslatoknak értelme nem lehet más, mint hogy az ősatyák tiszta hite Istenről és a vele járó parancsolatok általuk és utódaik által fognak az egész emberiség birtokává válni, vagyis Izraél lesz az összes népek messiása, amint ezen gondolat, mint látni fogjuk, századok mulva tényleg fölmerült. (Így fogják föl az idézett helyeket Philippon és Hirsch is kommentárjaikban.) A bibliakritikusok persze ebből is azt fogják következtetni, hogy a tórát csak a próféták korában szerkesztették, de szerintünk a zsidó vallás univerzalizmusa folyamánya a monotheizmusnak és kezdettől fogva benne rejlett.

De még más vonatkozások is vannak a messiásra és korára a tórában.

Valamennyi próféta ugyanis a messiási kor hirdetésénél szeme előtt tartotta az első, egyiptomi megváltást, mint a végleges megváltás prototipusát. Hóseánál olvassuk (2, 176): «Énekelni fog (a mess.

hely messianikus fölfogásával függ össze, hogy a keleti bölcsek Jézus csillagát látták (Máté 2, 2).

időben) mint ifjuságának idején és mint ama napon, midőn fölvonult Egyiptomból».

Ézsajásnál a következő helyeket találjuk: Asszyria bukásáról szólva: «És megsemmisíti az Örökkévaló az egyiptomi tenger nyelvét (az arábiai tenger öblét) ... és lészen ösvényül népe maradványának, mely megmarad Assúrból, amint Izraélnek volt a napon, melyen kivonult Egyiptomból» (11, 15. 16.).

«Dal lesz nektek, mint az ünnepszentelő éjszakán (pészach estéjén)» (30, 29.).

Micha, Ézsajás kortársa mondja: «Mint a napon, mikor kivonultatok Egyiptomból, csudákat fogok mutatni neki» (7, 15.).

II. Ézsajás (52, 12): Nem sietséggel fogtok vonulni, nem szökve fogtok menni (mint Egyiptomból), hanem elöttetek megy az Örökkévaló és mögöttetek Izrael Istene.

Hogy valóban Egyiptomra gondol a próféta, kiteszik ugyanezen fej. 4. verséből: «Egyiptomba vonult népem először, hogy ott tartózkodjék és Assúr (is) ok nélkül nyomta el.»

A próféták útmutatása szerint később a talmud bölcsei is párhuzamot vontak az első és utolsó megváltás közt. Világosan mutatja ezt mondásuk: Niszánban váltattak meg és ugyancsak Niszánban fognak megváltatni (Ros hasonló 11a).

Innen van, hogy a pészach-ünnepi gondolatokban a messiás reménye áll homloktérben, ami a széderesti «Elia-serleggel» is szemléltetve van.

Azért olvasunk a pészach-heti szombatján a föl-támadásról (Ezek. 37.), mely a messiási remények-

hez tartozik, és az utolsó ünnepnapon a messiásra értelmezett Ézsaiás 11. fejezetét.

Végül messiánikus utalást láthatunk még a tóra emé szavaiban is: «És ti legyetek nekem papok birodalma és szent nép» M. II. 19, 16), melyből már Philo azt olvasta ki, hogy Izraélnek ama messiási hivatása van, hogy a népeket tanítsa Isten igaz ismeretére és nekik tetteivel példát adjon. Meg volt tehát adva a messiási eszme alapja már a tórában, de csak későbbi századok eseményeiben bontakozhatott ki teljesen a prófétáknál.

A messzianizmus a prófétáknál.

A messiási eszme kifejlesztése és hatalmas tényezővé alakítása a zsidó nép életében, azoknak a szónokló és író prófétáknak a műve, kik a VIII. század első felétől fogva az V. század közepéig¹ a népet oktatni meg nem szüntek és azt a jövő korok éltető reményeivel megvértézték.

De miért nem látjuk semmi nyomát a messiási eszmének a honfoglalástól egészen II. Jerobeámig (VIII. száz.)?

Hiszen ezen korszakban is tudunk nagy prófétákról. A királyság kezdetén találkozunk Sámuellel, Dávid és Salamon alatt Náthánnal és Gaddal és a szakadás után Éliással és Elisával.

¹ Hogy még ezen időn túl Ezra és Nagy Sándor közti században is volt próféta, erre nézve ld. Cornill, Der isr. Prophetismus 1900. 163, 1.

Nem bírnak ezeknek idejéből messiási jóslatokat, de a zsidóság ezen korszakban sem feledkezett meg róla, hogy az ő vallása az egész emberiségnek is szól és valóban mindig is voltak részben vagy egészen áttértek, kiket már a tóra mint idegeneket gyakran említ. Már a honfoglalás kezdetéről tudjuk, hogy a gibeoniták csatlakozni kívántak Izraélhez, noha Józsuá és a vének tanácsa kételkedtek szándékuk őszinteségében. (Józsuá 9, 3 köv.)

A gibeonitákhoz hasonlóak lehettek azok az idegenek is — számukat a biblia 150,000-re teszi — kiket Salamon a templomépítés alkalmával nehéz munkára fogott (1. Kir. 5, 29 és Krónika II. 2, 16). De föl is tehető, hogy Dávid és Salamon idejében, a zsidó állam legvirágzóbb korában számosan elfogadták a zsidó vallást. Hiszen Salamonról olvaszuk, hogy híre elterjedt az összes népek közt köröskörül és hogy messzi földről jöttek hallgatni az ő bölcsességét és bizonyára nem Sába királynője volt az egyedüli, aki megismerkedni kívánt a zsidó király csudált eszével. (Kir. I. 5, 11. 14. 10, 1 köv.)

Salamon király templomavató imája is arra vall, hogy a pogány népek nem voltak közönyös szemlélői a zsidó vallásnak, mert így fohászkodik: «Az idegent is, aki nem Izraél népéből való és jönni fog messze földről neved miatt; mert hallani fognak nagy nevedről, hatalmas kezedről és imádkoznak ezen házban: hallgasd meg az egekben, szentséged lakán és tégy fohászkodása szerint, hogy megtudják a föld összes népei a Te nevedet és féljenek Téged, úgy mint Izraél néped és ismerjék el, hogy neved nevez-

tetik ezen házról, melyet építettem.» (U. o. 8, 41—43.)

Dávid és Salamon uralkodása tehát olyan volt, hogy nem jutott eszébe senkinek, hogy még ennél szebb és dicsőbb kort kívánjon. A próféták azonban eme korszakban még nem bírtak ama tiszta látással, a távoli jövőndő oly fölismerésével, melyet a későbbi prófétáknál annyira csudálunk. Ezt bizonyítja Achija példája, aki Jerobeámot fölbiztatta a pártütésre, így szólván hozzá Isten nevében: «Elszakítom a birodalmat Salamon kezében és neked adok tíz törzset és neki csak egy törzs maradjon.» (1 Kir. 11, 31—32.) Nem volt szerencsésebb Elisa sem prófétái beavatkozásával hazájának eseményeibe.

Ő találta Jehut méltónak arra, hogy megtorolja Aház házának fölhalmozódott bűneit és a trónt elfoglalja, amelyben megbizatásnak derekasan meg is felelt, de Jerobeámnál semmiben sem volt különb. De már egy század múlva (760 körül) Ámoszsal a prófétizmus új korszaka veszi kezdetét és ettől fogva a messiás reménye nem tűnik le a napirendről.

Ámosz.

Ezen próféta már annál fogva is megragadja érdeklődésünket, mert nagy szerénységben nem is számítja magát a próféták közé, hanem mint mondja, ő csak marhatenyésztő és vadfüge szedegető; akit Isten elvett a juhok mögül, hogy prófétáljon Izraél népe felől. (7, 14. 15.)

A legkeményebb ítéletet hirdeti Izraél országának:

Kard által fog meghalni Jerobeám és Izraél száműzetésbe fog jutni (7, 10); pedig a népnek még sejtelve sincs a közelgő veszélyről. Nem is említi az ellenséges hatalmat, mely végrehajtani fogja Isten büntetését, de bizonyára Aszyriára gondol, mely már akkor feltűnt Izraél látókörében, mindenütt pusztítva és hódítva. (Cornill id. m. 43.)

A váratlan baljóslatok nagy megütközést keltének Efrájim országában, de a próféta nem ijed meg a támadóitól és Júda országának is szemére lobbantja bűneit, melyekért Isten tüzet fog bocsájtani Jeruzsálemre és díszes palotáira (2, 4. 5.) De ugyanakkor, midőn Izraélt korholja, figyelme kiterjed az idegen népekre is és látókörébe vonja egymásután Sziriát, Filiszteát, Tyrust, Edomot, Ammont és Móábot, amelyek mindannyian Isten büntetését fogják tapasztalni (1, 3—2, 5). De ezekkel röviden végez, míg Izraélnél hosszasabban időz és az ő büntetése még nagyobb lesz, mert Isten kiválasztotta a többi népek közül (3, 2).

De ép ennek folytán Izraélt nem vetheti el örökre, hanem ha haragos tekintete van is ezen bűnös birodalmon, mégsem fogja eltörölni a föld színéről. Ép ezért szól Isten: Megparancsolom és megrázkódtatom Izraél házát az összes népek által, mint rostával és göröngy nem esik a földre. Népem bűnösei mind kard által fognak meghalni (de a jámborok megmenekülnek) (9, 8—10). Ezzel áttér népe vigasztalására, mondván: «Ama napon visszaállítom Dávid düledező sátorát, betömöm réseit, föltámasztom romjait és fölépítem, mint az őskor napjaiban» (9, 11).

És ugyancsak ezen messiási korról mondja még: «Visszahozom Izraél népem foglyait és fölépítik az elpusztult városokat; lakni fognak és ültetnek szőlőket, isszák borukat, készítenek kerteket és élvezik gyümölcsseiket. Elültetem őket földjükön és nem fognak többé kiszakíttatni országukból, amit adtam nekik, így szól az Örökkévaló, a te Istened» (9, 14. 15).

Hogy ezen vigasztaló versek nem Ámosztól származnának és későbbi toldaléknak volnának tekintendők, ez már azért nem fogadható el, mert nem létezett egyetlen próféta sem, ki Izraél elpusztulását lehetségesnek tartotta, ha bármennyire bűnösnek is mutatkozott egyes korokban. (L. Cornill 48. l.).

Ez tehát a legrégebb messiási hirdetés a próféták korából, mely tartalmazza Izraél majdani erkölcsi újjászületését és ezzel kapcsolatban Izraél birodalmának visszaállítását Dávid házából származó királyok alatt.

De nem szól személyes messiásról és arról sem, hogy egykoron az összes népek az igaz Isten hitére fognak megtérni.

Hósea.

Ezen próféta fiatalabb kortársa volt Ámosznak és föltűnően különbözik tőle abban, hogy nála a sötét fenyegetések és a derült jóslatok egymással váltakoznak.

Az elpártolt Izraélt ezen próféta a hűtelen asszony képében látja és valamint ezt férje, vépkép el nem taszítja, úgy Isten haragja népe iránt nem tarthat örökké. Ezen képhez újra és újra visszatér és egyik

legszebb jóslatát, melyben Isten igéri, hogy a kegyelem korában Izraél miatt szövetséget köt a mezővadaival és minden háborús eszközt el fog távolítani az országból, — így fejezi be:

«Eljegyezek magamnak örökre, eljegyezek igazsággal és joggal, eljegyezek, hűséggel és meg fogod ismerni az Örökkévalót (2, 20—21).

Hósea példáját követve, a későbbi próféták is Isten szövetségét Izraéllel a hitvesek frigyéhez hasonlították. (Ld. Jerem. 3, 1 köv. Jez. 50, 1). A tanaiták korában pedig ezen hasonlat alapján magyarázták az Énekek-énekét allegorikusan: a hű pásztor Istent jelzi, s Szulamit Izraélt.

Fölváltva korholja Hósea Júdat és Efrájimot, de mégis első sorban az utóbbinak veti szemére erkölcsi romlását, és még sem tartja végleg elveszettnek, hanem bizik benne, hogy a közelgő megpróbáltatások megjavulást fognak eredményezni, és akkor «keresni fogják az Örökkévalót, Istenöket és Dávid királyukat és remegve fordulnak Istenhez és jóságához későbbi időkben» (3, 5).

Egy további messiási jóslat: «És lészen Izraél fiainak száma, mint a tenger homokja, amely meg nem mérhető, nem számlálható.

És összegyűlnek Júda és Izraél fiai és rendelnek maguk fölé *egy* fejedelmet és fölvonulnak az országból (hol száműzetésben éltek)» (2, 1. 2).

Hósea sem szól személyes messiásról és még nem jósolja meg a népek megtérését, hanem csak a két ország egyesülését egy közös király alatt Dávid házából. A megváltást maga az Isten hozza meg.

Ézsajás és Micha.

Ezek követték Ámost és Hóseát, és az ő idejökben már az isteni büntetés részben bekövetkezett, amennyiben az éjszaki királyság zsákmányul esett Szalmanasszár asszýriai királynak és lakói fogságba hurcoltattak (722-ben a k. idôsz. előtt). Júda országa csak adót fizetett és így menekült meg, de a teljes meghódítás veszedelme az ő feje fölött is lebegett, melynek elhárításán különösen Ézsajás fáradozott, aki korának eseményeire döntő befolyást gyakorolt és épannyira a beszédnek, mint a tetteknek hatalmas embere volt.

Különösen heves harcot kellett folytatnia Aházzal, aki a vallást nem tisztelte és a templom kincseinek odaajándékozásával akarta magának a veszedelmes Asszýriának védelmét megszerezni. Mint elődei, Ez. is szentül meg volt gyôzôdve arról, hogy Izraél sorsa csak Istentôl függ, de tôle csak úgy várhat segítséget, ha megtisztul bûneitôl. Ezen megtisztulást pedig Isten maga fogja elôidézni büntetô ítéletével, mely az összes népekre fog kiterjedni és olyan általános lesz az utána következô megváltás is, melyrôl a következôket mondja: «És lészen az idôk végén, szilárdan állni fog Isten házának hegye (többi) hegyek felett és kimagaslik a dombok közül. Számos népek fognak felkerekedni, mondván: Gyerünk, menjünk föl Isten hegyére, Jákób Istenének házához, hogy tanítson minket útjaira, hadd menjünk az ő ösvényein, mert Cijonból indul ki a tan és Isten igéje Jeruzsálemból. És ítélni fog a nemzetek

között és dönteni sok népnek. És kovácsolják kardjaikat kaszákká és dárdáikat vincellérékékké és nem emel (többé) nép-nép ellen kardot és nem tanulnak többé háborút» (2. fej. 2—4).

Majdnem azonos szavakkal olvasható ezen jóslat Michánál is (4, 1—3), úgy hogy nem tudhatjuk, ki kölcsönzött kettjük között a másiktól, vagy talán egy harmadik prófétától kölcsönvették azt.

A jóslat nagy haladást jelent Ámoszszal és Hóseával szemben, mert nemcsak Izraélről szól, hanem az egész emberiségről, annak megtéréséről az igaz Isten imadásához. Azt azonban nem következtethetjük a próféta szavaiból, hogy a népek mind át fognak térni a zsidók vallására, hanem csak az alapeszmét fogják átvenni. A pogány népek megtéréséről szól a próféta máshol is, ahol Asszyriát és Egyiptomot említi, amelyekről Isten mondani fogja: «Áldott az én népem, Egyiptom és kezeim alkotása Assur» (19, 25).

Ebből is kitetszik, hogy a próféta hirdetésében nem kell eschatológiát keresnünk és nem gondolt évezredek utáni időre. De sokat várt a próféta már a közel jövőtől is, még pedig Áház király fiától, az utána következő Chizkijától, akiről még gyermekkoráról ezt jósolja: «Gyermek született nekünk, fiú adatott nekünk, és lőn vállán az uralom és nevezik csudának, tanácsadónak, isteni hős, örökös atya, béke fejedelmének, az uralom nagyobbítására és vég nélküli békére Dávid trónján és birodalma felett, hogy szilárdítsa és támaszsza azt joggal és igazsággal mostantól fogva és mindörökké. Az Örökkévaló buzgó-

sága fogja ezt megtenni.» Föl kell tételeznünk, hogy a még gyermek Chizkijáhuban fölismerete a próféta azon tulajdonságokat, melyek a legszebb reményekre jogosították.¹

Ugyancsak Chizkijára kell vonatkoztatnunk, mint már a régi klasszikus zsidó exegeták, ama jóslatot is, melyet a 11. fejezetben olvasunk, melyben a próféta a legideálisabb királyt és uralkodást festi és nem csudálhatjuk, ha nem csak a keresztények, de a hagyomány is a messiásra értette.²

Egy oly királyról beszél a próféta, akin «pihenni fog Isten szelleme, a bölcsesség és értelem szelleme, a tanács és erő szelleme, a megismerés és istenfélelem szelleme».

Ennek folytán nem szeme látása szerint fog itélni és nem füle hallása szerint fog döntené (hanem menten minden tévedésből szigorú igazság szerint) és megveri szája vesszejével az országot és ajkai lehetével megöli a gonoszt. Ezen uralkodás különösen a szegényeknek és alázatosoknak fog javukra válni, akiknek igazsággal itél és egyenességgel dönt.

Az ideáлизálás legmagasabb fokát éri el a következő képekben az általános békéről: «És lakozik a farkas a báránnyal és a párdac a gödölyével, borju oroszlánkölyök és hizóbarom együtt és egy kis fiú vezeti őket stb.».

A jóslat betetőzése: «Telve lesz az ország Isten ismeretével, mind a vizek takarják a tenger medrét».

¹ Ld. Rási Ezáj. 9, 5. 6. verseihez és Szánhedrin 94a.

² Lásd Rásit és Szánhedrin 93b.

De a pogány népekről sem feledkezik meg a próféta, mondván: Jisáj gyökere zászlóként áll a népeknek, hozzá fordulnak a nemzetek és az ő nyugalma dicsőség lészen (nem pedig háborúban szerzett). Mindez pedig akkor válik valóvá, ha Asszýria elbukik, mint egykoron Egyiptom, Isten keze által.

A valóság azonban nem érte el a magas ideált, mert Chizkija jámbor király volt ugyan, az a remélt boldog korszak vele sem köszöntött be és ilyen tapasztalatokat szereztek a későbbi próféták is, de azért az ő lángolásuk és szent optimizmusuk nem maradt mély hatások nélkül.

Mint Ézsajásnál úgy Mikánál is a már említett közös jóslaton kívül egy másikat is találunk, ahol szintén egy Dávid házából származó királyról van szó és ezt is zsidók és keresztények a messiásra értelmezték.¹ Az 5. fejezet ugyanis így kezdődik: «Te pedig Beth Lechem Efrath, aki legcsekélyebb vagy Júda nemzetségeiben, tőled fog nekem származni, aki uralkodó legyen Izraélben, akinek eredete ősidőből, régmúlt napokból. — — — És föltámad és legeltet Isten hatalmával, Örökkévaló Istene nevének fölségével és (biztonságban) laknak, mert most nagy lesz a föld végéig» (5, 1. 3).

De nyomban utánna Asszýriáról van szó, amelyet Izraél le fog győzni, és így Mika is csak Chizkijára gondolhatott, nem pedig egy távoli jövőben megjelenő Messiásra. Az egész jóslatban nem érezünk messiási szellemet, nincs benne békéről szó, hanem

¹ Ld. Szanhedrin 88b és Rási. Máté evang. 2, 5.

diadalmas harcokról, melyekben Izraél legyőzi ellenségeit.

Jeremiás és Cefanja.

A jámbor Chizkijára, ki alatt Ézsajás befejezte prófétai pályáját, körülbelül 40 évi működés után, következett fia, Manasse, aki a bálványimádást ismét behozta és gonoszságban túltett Aház nagyapján. Ekkor a prófétizmusnak el kellett némulnia egész hosszú uralkodása alatt (a Kir. II. k. 21, 1 szerint 55 év). Csak az utolsó jámbor Jósija király idejében lépnek föl Jeremiás és Cefanja a VI. század első felében.

Jeremiás élte a leggyászosabb idöket az összes próféták között és neki jutott a legnehezebb föladat, midön hazájának most már biztos bukása előtt, nemzetét elő kellett készíteni a reá várakozó nagy szenvedésekre és egyúttal buzdítani is a szent megadásra és kitartásra az Isten iránti hűségben. Kiméletlenül kell ostromoznia a bünöket, melyek az országot a végromlásba sodorták, de másrészt ép annyira vigasztalnia is kell, nehogy népe elveszettnek higgye magát, és ő mindkét irányban küldetésének kellő magasságára emelkedett és a legnagyobb próféták egyikének bizonyult.

Az ő messiási jövendölései ép annyira nemzetiek, mint az egész emberiséget átfogók.

Rajongó szeretettel viseltetett népe iránt és nem rötta fel neki az üldözéseket, melyeket a vezető körök részéről el kellett szenvednie, de szerette az egész emberiséget is és neki is az üdvözlés lehetőségét hirdette.

Így olvassuk nála: TérjeteK meg megtévedt fiúk, mert én vagyok uratok, veszlek bennetek egyet a városból és kettőt a nemzetségből (ha csak egyet vagy kettőt találok idegen városban) és elviszlek Cijonba. És adok néktek pásztorokat, szivem szerintieket és azok legeltetnek benneteket tudással és belátással... Ama időben nevezni fogják Jeruzsálemet Isten trónjának és odagyülekeznek mind a nemzetek Isten nevéhez Jeruzsálembe és nem fognak többé indulni szivük rossz indulata után (3, 14. 15. 17).

Meg van győződve róla, hogy Izraél vallása majdan meg fogja hódítani a sziveket és ezt máskor így fejezi ki: «Hozzád Istenem népek fognak jönni a föld végéről és mondják: Csak hazugságot hagytak ránk őseink, hiábavalóságot, mely mit sem használ. Vajjon isteneket készítsen magának az ember, melyek hiszen nem istenek?» (16, 19. 20).

Még világosabban fejt ki eme hitét a következő szavakban: «És leszen miután kiragadom őket (az idegen nemzeteket) földjükből, ismét könyörülök rajtuk és visszavezetem őket örökségükbe, országukba. És ha megtanulják népem utjait, hogy esküdni fognak az én nevemre: Isten életére! amint megtanították (előbb) népemet a Baálra esküdni: akkor ők is fölépülni fognak az én népem között» (12, 15. 16).

De legkevésbé sincs jogunk föltételezni Jeremiásról, hogy ő a vallás reformálását képzelte a messiási kor beáltával (ld. Cornill 97. 1.), mert hisz ellenkezőleg ekképpen szól: A papoknak és levitáknak nem fog hiányozni előttem férfiú, aki égőáldozatot hozzon, lisztáldozatot füstölögtesen és vágóállatokat

készítsen minden időben (33, 18). Nem vetette tehát el végképpen az áldozatokat, amint hinni lehetne egy másik nyilatkozata után (7, 21. 22).

Jeremiás ép úgy várta és hitte a zsidó birodalom visszaállítását Dávid egy utódjának uralma alatt, mint a többi próféták, kik megelőzték, amint ezt több ízben is hangoztatja (ld. 30, 9. 21. 33, 15. 17).

De annak nem találjuk nála nyomát, hogy szerinte a világ átalakulása egy kiválasztott személytől fog kiindulni.

Uj mozzanat Jeremiásnál, hogy a száműzetés végét 70 év elteltére teszi (25, 11—12. 29, 10). Ezen évszám későbbben nagy jelentőséget nyer Dániel könyvének szerzőjénél, amely főképpen a messianikus kornak van szentelve.

Cefanja is Jósija király alatt működött, de a babyloniai veszedelmet még nem említi, hanem szól a skytákról, akik idejében Ázsia nagy részét rémületben tartották.

Isten ítéletét hirdeti az összes népeknek, amelyek bűnhődésök után megtisztult nyelven fognak beszélni és valamennyien az egy Isten nevét fogják hívni, szolgálván őt vállvetve (3, 9).

Izraélről pedig megmarad egy alázatos és szegény rész, amely bizni fog Istenben. Izraél ezen maradéka nem fog valótlant beszélni és nem találtatik szájában az álnokság nyelve; ők legelni fognak, lehevernek és senkisémet riasztja őket. Tehát nem gazdagságot és bőséget fog a messiási kor hozni, hanem csendes boldogságot.

Dávid házaról nem esik szó.

Ezekiel.

Ezekiel még az első deportáció alkalmával (597) került Babyloniába és, mint maga mondja, öt évvel később kezdte meg működését. Ő volt az egyetlen próféta, ki idegen földön volt Isten szavának tolmácsa. A hír, hogy Jeruzsálem a babyloni hódító hatalmába került, lesújtó hatással volt a száműzöttekre és Ezekiel föladata volt, reményt árasztani a kétségbeesettek lelkébe. Tanításának oly hatása volt, hogy méltán őt tartják a zsidóság regenerációja megalapítójának.

Az általános csüggedés idején Ezekiel lelkét csak a vallás megmentésének gondja foglalta el és ez emelte föl hazafiúi bánata közepette.

Egyik szembeötlő és az előtti prófétáktól megkülönböztető vonása Ezekielnek: a misztikus elem, mely először nála észlelhető és ez idővel megteremti az apokalyptikus irodalmat.

Már az ő avatása és az isteni trónkocsi leírása angyalokkal és titokzatos alakokkal mutatja ezt világosan (1. fej.). Ézsajás avatásánál is megjelenik ugyan Isten, trónján ülve és szerafoktól körülvéve (Ézsajás 6. fej.), de ezt a viziót inkább szimbolikusan kell fölfogni és nem is ismétlődik többé nála. De Ezekiel könyvében mindvégig szerepelnek az angyalok, akik Isten megbizásából megismertetik a történendőkkel.

Egy alkalommal megragadja egy ilyen égilény, mely derekától alább merő tűz volt, attól fölfelé pedig mint fénynek látszata, mint csillogó ércnek színe. És kinyujtott egy kézformát és megragadta a

próféta fejének egy fürtjét és vitte ég és föld között Jeruzsálembe (8, 2. 3).

Máskor meg hat emberalakú angyalt lát s mind-egyik kezében romboló szerszám Jeruzsálem elpusztítására. Sorukból kiválik egy lenbe öltözött írószerszámmal a derekán, hogy megjelezze azoknak homlokát, kiket Isten meg fog menteni a pusztulástól (9, 1—5).

Hasonló látományról szól a 10. fejezet is.

Az újra fölépítendő templom méreteit is egy részínű emberalakú angyal mutatja neki, aki a kezében tart egy lensinórt és mérőnádat (40. fej. és köv.). De egyébként Ezekiel beszédei világosak akkor is, midőn az eljövendő aranykort ecseteli. Misem jogosít fel bennünket arra a föltevésre, hogy a messiási időt a távol jövődőbe helyezte volna.

A részletesség, mellyel Izraél megváltásáról szól, szintén arra vall, hogy nem évszázadok utáni időre gondolt.

Legmegkapóbban a 37. fejezetben vannak a messiási várakozások kifejezve.

Isten szelleme által kivitetik a próféta egy nagy síkságra, mely telve van emberi csontvázakkal. Isteni parancsra ezeknek jósolja, hogy támadjanak föl, és midőn ez megtörtént és a csontok újra húst, ereket és bőrt öltöttek és beléjük szállt ismét az élet, akkor Isten fölvilágosítja, hogy ezen csontvázak Izraélt jelképezik, mely azt mondja: Kiszáradtak a mi csontjaink és elveszett minden reményünk.

«Azért jósold és mondd nekik: Én megnyitom sirjaitokat és fölhozlak és elviszlek Izraél földjére».

Majd így folytatja: «Így szól az Úr, az Örökkévaló: Íme, én veszem Izrael fiait a népek közül, ahová mentek, és visszaviszem földjükre. És teszem őket *egy* nemzetté Izrael hegyein, hogy többé ne legyenek két nemzetté és hogy ne oszoljanak két királysággá... És az én szolgám Dávid király lesz felettük, *egy* pásztoruk lesz mindnyájuknak; törvényeimet kövessék és rendeleteimet őrizték és gyakorolják» (37, 21—24). Mondanunk sem kell, hogy Dávid alatt nem lehet ideálist messiást érteni.

A messzianikus képet kiegészíti egy borzalmas háború, melyből azonban Izrael diadalmasan fog kikerülni. Az ellenség Góg lesz, Mágog ország királya, aki észak felől számos népek élén be fog törni Palesztinába, miután ott Izrael csak kevéssel előbb újra megtelepedett, de ezen vállalkozás kimenetele olyan lesz, hogy belőle mindenütt meg fogják ismerni Isten mindenhatóságát és szeretetét Izrael iránt.

Szörnyű események fognak ugyanis végbemenni: remegni fognak a föld állatai és emberei, a hegyek összeomlanak, miközben az ellenséges hadak egymásra támadnak, és Isten pusztítja őket dögvézszel, vérrel, szakadó esővel, jégveréssel, tűzzel és kénnel, hogy megszenteltessék és elismertessék az összes népek által. A jóslat azzal végződik, hogy Izrael azontúl ragaszkodni fog Istenhez és Ő soha többé nem fogja arcát előlük elrejteni, miután kiöntötte rájuk az ő szellemét (38. és 39. fej.). Mágog népe alatt pedig a skytákat kell érteni, de későbbben misztikus népnek tekintették és így került bele a messzianikus dogmatikába úgy a zsidóknál mint a kereszté-

nyeknél (Sabbat 118a, Berachoth 76; Jelenések 20, 7. köv.).

II. Ézsajás.

Ézsajás könyvének 66 fejezetéből az utolsó 27-nek tartalma világosan mutatja, hogy egy későbbi prófétától származnak, akinek neve ismeretlen lévén, rendszeren II. Ézsajásnak mondatik.

A babyloniai száműzetés végét jósolta meg a nagy ismeretlen próféta, midőn egy új hódító lépett a történet színterére.

Cyrus a perzsák alkirálya legyőzte Astyages méd királyt és néhány évvel később (539) meghódította Babyloniát és benne II. Ézsajás Isten küldöttét látta, aki a száműzött zsidóságnak vissza fogja adni szabadságát. A prófétai erő ismét csudálatos lendületet vett és nem várt költői magasságra emelkedett. A prófétizmus eme képviselőjéről mondja korunk egy kiváló bibliakutatója: «Találkoznak benne, mint egy gyújtópontban az előző prófécia nagy és fönséges fölfogásai és visszaadja őket a legbűvészbibb sugártörésben és a legcsudálatosb fény- és színpompában, mert ő a forma lángelméje, a nyelvnek olyan mestere, aki a dikció felett mint kevesen uralkodik». (Cornill 132. l.).

De bennünket itt főképen az érdekel, hogy minő új vonásokkal tudja a messianikus képet gazdagítani és minő hatása volt a messiási hit kialakulására.

Ami leginkább feltűnő, hogy ezen próféta a pogány Cyrust ünnepli, mint Isten hősét és fölkentjét,

akire bizta Izraél megváltását és a legbüszkébb remények megvalósítását. (41, 2. 3. 46, 11. 48, 15.)

Névvel is emléti őt, akit Isten kiválasztott pásztorának és fölruházta hatalmával, hogy urává tegye a legrejtettebb kincseknek. (44, 28. 45, 3.)

De minden nagyság és dicsőség csak azért jut Cyrusnak, hogy Isten tervei végre testet öltsenek és Izraél rendeltetése az összes népek által elismeressék.

Dávidról a próféta csak egyszer emlékszik meg (55, 3.), de csak azért, hogy az ő korát az eljövődőhöz hasonlítsa.

Egyébként úgy látszik, hogy Cyruson kívül más megváltó személyre nem gondolt. És mégis ezen próféta hozzájárult, hogy a személyes messiásban való hit kifejlődjék a későbbi zsidóságban. Két helyet találunk a próféta beszédeiben, amelyre a személyes messiás hite támaszkodhatott.

Az egyik így hangzik: «Ime az én szolgám, akit támogatok, kiválasztottam, akin lelkem tetszést talál, szellememet adom reá, hogy az igazságot vigye a nemzetekhez. Nem kiáltoz és nem emeli föl és halatja hangját, zúzott nádat nem tör el és pislogó kanócot nem olt ki, igazságra hordja szét a törvényt». (42, 1. köv.)

Így tehát a próféta egyes személyre látszik gondolni, aki a rajta levő isteni szellemmel fogva minden hatalmi eszközök nélkül a zsidó törvényt el fogja terjeszteni az egész földön.

Voltak is, kik így értelmezték a jóslatot, a messiásra vonatkoztatva (Targum, Redák, Abrábánel), de

viszont mások, mint már az alexandriai görög fordítás¹ Izraélt értették Isten szolgája alatt, amint ez más helyékből is kitetszik. (41. 8. 9. 43, 10. 44, 1. 45, 4.) Máté evangéliumában is idéztetik 42, 1. Jézusra vonatkoztatva.

Hasonlóan eltérők a nézetek a következő helyre vonatkozólag:

«Íme boldog lesz az én szolgám, fölmagasodik, fölemelkedik és magas lesz nagyon. Amint sokan rajtad eliszonyodtak, annyira eltorzított volt ábrázata és alakja; nem olyan, mint az ember fiaié, akképpen sok nemzetet megdöbönt, miatta királyok elzárják szájukat, mert ami nem beszéltetett el nekik, azt látták, és amiről nem hallottak, azt észlelték».

«Ki hitt a mi hírünknek és az Örökkévaló karja kiben nyilvánult? Felnövekedett előtte, mint a csemete és mint gyökér elszikkadt földből, sem alakja, sem dísze; nézzük, de nincs ábrázata, hogy megkedvelnök».

Megvetett és emberektől elhagyott, fájdalmak embere és betegségek meghittje... De bizony a mi betegségeinket ő viselte és fájdalmainkat ő hordozta...» (52, 13. 53, 1. kk.)

Ezen felette homályos verseket nemcsak az újabb racionális exegeták, de már Rási, Ibn Ezra és Kimchi meg Abrábánél is Izraélre értelmezték. Ő az Isten szolgája, ki szenved az emberiségért, hogy az Isten hitéhez vezérelje. A népek csak a messiási

¹ Idézve Philippponnál.

időben fogják belátni, mennyire igazságtalanok voltak, midőn Izraélt lenézték és kártalanítani fogják szenvedéseiért.

Ezen fölfogással egyezik, hogy a próféta az összes népek önkéntes meghódolását jósolja meg a mesianikus időre és hogy vetekedni fognak Izraél kegyének elnyerésében. (60. fejezet.)

Természetes, hogy a próféta előtt a teljesen megtért Izraél lebegett.

A kereszténység az említett verseket Jézusra vonatkoztatta, aki élte végén sokat szenvedett az emberiség bűneiért.¹

Hogy a zsidók közt is voltak, kik az Isten szolgálja alatt személyes messiást értettek, ennek nyoma van a talmudban. (Szanhedrin 98b.)

A zsidóságban azonban csak a győzedelmes messiás hite talált általános elfogadásra.

II. Ézsajás is azt hirdette, úgy mint elődei, hogy a jeruzsálemi templom a messiási korban föl fog épülni és a vallás parancsolatai érvényben fognak maradni; a népek pedig valamennyien jönni fognak, hogy minden újholdnapon és szombaton leboruljanak az egy Isten előtt (66, 23). Egy másik helyen azt mondja az idegenekről: «Az idegenek fiai, akik csatlakozni fognak Istenhez, hogy őt szolgálják és kövessék az Istent, hogy legyenek szolgálói, akik óvakodnak a szombat megszegésétől és ragaszkodnak frigyemhez: azokat elviszem szent hegyemre és meg-

¹ Az ide vonatkozó idézeteket lásd a kereszt. bibliában Ézsajás 53. fejezetében.

örvendeztetem imádságom házában; az ő áldozataik is kedvesek lesznek oltáromon, mert az én házam imabáznak fog neveztetni az összes népek számára.»¹ (56, 6, 7.)

A bibliakritikusok szerint is II. Ézsajásnak legalább a tóra 5. könyvét ismernie kellett, de ő a törvények érvénytelenítéséről a messiási időben nem szól.

Az exilium utáni próféták.

II. Ézsajás ragyogó színű jóslatai csak igen csekély mértékben teljesültek. A sokat magasztalt Cyrus megengedte ugyan zsidó alattvalóinak a hazatérést és a templom fölépítését, de szabadok nem lettek. Haza is tértek 42 ezren Zerubábel a királyi sarjadék és Jesua főpapi sarjadék vezetése alatt, de az alapkövetésénél a templom építésében tovább nem jutottak, mert a szamaritánok és más ellenségek elszakadással vádolták a perzsa udvarnál. Az építést csak 520-ban kezdhették meg Dárius uralkodása alatt és be is fejezték négy év alatt.

A templom fölépítése Chaggaj és Zekarja próféták érdeme volt, akik Zerubábelt és Jesuát, valamint az egész népet buzdították. Zerubábel volt Palesztina helytartója és *benne látja Chaggaj a messiást*, mert ismét nagy események készültek.

Cambyses halála után ugyanis zavarok támadtak

¹ Némely újabb bibliatudós szerint Ézs. könyvének 56—66. fejezetei egy harm. prófétától származnak.

az országban, melyeket Dárius csak nehezen birt megszüntetni.

Ekkor mondja Isten Chaggajnak: Szólj Zerubábelnek, Júda helytartójához ekképen: «Én megrendítem az eget és földet, megdöntöm a királyok trónjait... ama napon így szól a seregek Ura, veszlek téged, Zerubábel Seáltiel fia az én szolgámat és teszlek pecsétgyűrű gyanánt, mert téged választottalak ki, úgymond az Örökkévaló, a seregek Ura.» (2, 21—23.)

Sokkal gazdagabb Zek. próféciája, mely emlékeztet Ezekielre, mert ő is angyaloktól értesül Isten akaratáról.

Egyszer lovon ülő angyalokat lát és ezek közül az egyik fölszólítja, hogy hirdesse Isten haragját a népek iránt, Izraélt pedig nyugtassa meg.

A szózat így hangzik: «Így szól az Úr: Még túláradnak városaim a jótól, megvigasztalja Isten Ciónt és Jeruzsálemen tetszése lesz. (1, 17.)

Még hat ilyen víziója van. Egyikből az tetszik ki, hogy Zerubábelt tekinti messiásnak, a Dávid házából származó királynak. (3, 8.)

Hasonló célzás van még 6, 12, 13. Zek. messiánikus jóslataiban szó van a népekről is. Hirdeti: Sokan lesznek a népek, amelyek Istenhez fognak csatlakozni ama időben és lesznek nekem népemül és megtudod, hogy Isten küldött engem hozzád (Ciónhoz).

Hogy pedig ez a *közeli jövőre* vonatkozik, kitetszik a bevezető szavakból: Ujjong és örülj Ción leánya, mert én jövök és lakni fogok közted. (2, 14—16.)

Beszédeinek végén a következőket olvassuk: «Számos

népek jönnek és hatalmas nemzetek, hogy keressék a seregek Urát Jeruzsálemben és fohászkodjanak az Örökkévaló színe előtt. Így szól a seregek Ura: ama napokban meg fog történni, hogy megragadja tíz ember a nemzetek minden nyelveiből, megragadják egy júdeai ember ruhájának szögletét, mondván: veletek akarunk menni, mert hallottuk, hogy Isten veletek van.» (8, 21—23.)

Ennyire erős volt ezen korban a prófétáknál a hit, *hogy a messiás ideje közeledik* és a zsidó vallás meg fogja hódítani a népeket.

De mivel a sokat mondó jóslatok csak nem akartak megvalósulni, a nép hite egyre csökkent és kételkedni kezdett az isteni gondviselésben. Ekkor lépett föl *Maleáchi* (kb. 50 évvel Zekarja után), hogy a vallási hanyatlásnak gátat vessen.

A régi próféták bátorságával rójja meg *Maleáchi* a babyloniai hazatértekből újra alakult község bűneit, amelyek közt most már nincs a bálványimádás, de nem kevésbé súlyosak az erkölcsi kihágások és még a vallási cselekedetek sem tanuskodnak komolyságról, azoknak értékét is lerontja minden buzgóságnak hiánya. Az általános romlottsáért a próféta a papokat teszi felelősekké és azért kifejti Lévi törzsenek hivatását, amely tagjainak erkölcsi tisztaságában és a nép fölvilágosításában és oktatásában áll. (2, 4. köyv.)

A kételkedők tömegének pedig, mely kérdezi: hol marad az igazság Istene, hiszen nem lakolnak a rosszak (2, 17), azt hirdeti: «Ime elküldöm követemet és az egyengetni fogja az utat előttem, és

hirtelen bevonul templomába az Úr, akit kívántok és a szövetség angyala, akit óhajttok, ime eljön, így szól a seregek Istene. És ki tudja elviselni jövetelének napját, ki tud megállani, midőn megjelenik, mert ő olyan, mint az olvasztónak tüze és mint a ruhamosók lúgja.» (3, 1—2.)

Világos, hogy Maleáki a messiási időről szól, mellyel együtt jár a végítélet, de vajjon ki értendő a «követ», az «angyal» és a «szövetség angyala» alatt? Vannak, akik Illést értik alatta, akiről beszédei vége felé ezt mondja: «Ime elküldöm nektek Illés prófétát, mielőtt elkövetkezik az Örökkévaló napjai a nagy és rettenetes; és visszatéríti az atyák szívét a gyermekekhez és a gyermekek szívét az atyáikhoz, nehogy jöjjenek és megverjem az országot átokkal.» (3, 23, 24.)

De miért szól a próféta csak Illésről és nem említi a messiást magát? Maimuni szerint a fejezet első versében magáról a messiásról van szó. (Iggereth Témán 6d. ed. Lichtenberg.)

Hogy hogyan került Illés Maleákinál a messiási eszmekörbe, holott a többi próféták nem említik, azt nem tudhatni. Csak azt látjuk, hogy a kereszténység keletkezésének idején már Illést tartotta a zsidóság a messiás előhírnökének és azért kellett Keresztelő Szent Jánosnak Jézust megelőznie. (Ld. Máté ev. 11, 10. Márk 1, 2. Lukács 1, 17.)

Bizonytalan korú próféták.

Jóel könyve és Zekarja utolsó 6 fejezete felett a korukat illetőleg a bibliakutatók véleményei nagyon eltérők egymástól.

Jóel könyve Ewald (Die Profeten des Alten Bundes 1840. I. k. 66. kövv.) és mások az újabb korban is a legrégibb keletűnek tartják az összes prófétai iratok közt. Jóel még nem szól az assyrok-ról és a nép sokkal egyszerűbb volt, mint Amosz idejében.

Ellenben Cornill szerint (id. m. 163. l.) bizonyosra vehető, hogy Jóel Ezra és Nagy Sándor közötti időben élt, mert az ő beszédei hanyatlást mutatnak az előbbi prófétákhoz képest. Nála hiányzik a moralizálás és a súlyt csak a templomi kultuszra fekteti. (Ez csak részben áll, mert igenis szó van nála a vezeklésről és megtérésről, hogy Isten elhárítsa az országról a sáskajárás szörnyű csapását.) A pártikularizmus is feltűnő, amennyiben a pogányoknak pusztulást hirdet a próféta.

Ezen könyvben is akadunk messiási jóslatokra, és pedig a legszebbek egyike: «És leszen azután (ha Isten megkönyörül az ő népén), kiöntöm szellememet minden testre, és jósolni fognak fiaitok és leányaitok; véneitek álmodni látnak és ifjaitoknak látomásaik lesznek.

Még a szolgákra és szolgálókra is kiöntöm szellememet azon napokban. Csudákat teszek égen és földön, vér, tűz és füstoszlopok. A nap sötétséggé

válík és a hold vérré, mielőtt eljön az Örökkévaló napja, a nagy és rettenetes...» (3, 1—4.)

Majd így folytatja: «Ama napokban és ama időben, midőn visszahozom Jehúda és Jeruzsálem foglyait, összegyűjtöm az összes népeket Jehosafat völgyébe és pörbe szállok ott velök népem és birtokom, Izraél miatt, melyet elszórtak a népek közt és országomat elosztották...» (4, 1, 2.)

Messziánikus részlet még a következő is: «És lészen ama napon musttól csepegnek a hegyek és a halmok tejtől folynak és mind Jehúda medrei vízzel folynak és egy forrás jön ki az Örökkévaló házából és megáztatja Sittim völgyét. Egyiptom pusztulássá lesz és Edom sivár sivataggá... Jehúda pedig örökké lakott lesz és Jeruzsálem nemzedékről-nemzedékre.» (4, 18—20.)

Mindezt pedig Isten maga fogja megcselekedni, minden közbenjáró, *személyes messiás nélkül.*

Zekarja könyvének utolsó hat fejezetében még nehezebb az eligazodás.

Ewald azon nézetben van, hogy 9—11. és 13, 7—9. egy ismeretlentől ered, aki valamivel később élt, mint Hósea, míg 12, 1—13, 6. és a 14. fej. röviddel a templom elpusztulása előtt írtak. (Id. hely 308. l. és 389. kk.)

Hölscher (Die Profeten 1914. 450. l. köv.) négy kisebb részre bontja a fejezeteket, melyeket különböző szerzők írtak az exilium utáni időben.

Cornill pedig (Id. h. 166. k.) mind a 6 fejezetet a Nagy Sándor halála után keletkezett harcok idején élt prófétának tulajdonítja és nála a prófétizmus

legmélyebb hanyatlását látja, mert gyönyörködni látszik az ellenségeken kitöltendő véres bosszún és azt reméli, hogy majdan a pogányok sem fognak «utálatosat» enni és zarándokolni fognak Jeruzsálembe, hogy a sátoros ünnepet megünnepeljék a zsidókkal együtt. (14, 16—19.)

Pedig ezen ismeretlen prófétánál a következő messiási jóslatokat is olvassuk: «Vigadj nagyon, Ción leánya, riadozzál Jeruzsálem leánya! Ime királyod jön hozzád, igazságos és győztes ő, szegény és számaron nyargal, vemhén, nőtény számar fián.

Kiirtok szekérhadat Efrájimból és lovat Jeruzsálemből, kiirtatik a harcnak íjja, majd békét hirdet a nemzeteknek, uralma pedig tengertől-tengerig terjed s a folyamtól (az Eufratestől) a föld végéig. (9, 9, 10.) Majd meg azt olvassuk: «És lészen az Örökkévaló király az egész földön, ama napon egy lesz az Isten és az ő neve egy.» (14, 9.)

Ha valóban ezen ismeretlenben az utolsó próféta szól hozzánk, akkor a prófétizmus nem csendülhetett ki szebben utoljára, mint éppen ezen jóslatokban, melyek a messiánizmus lényegét képezik és már Ézsajás ajkain legvilágosabban kifejezésre jutottak.

De azt hisszük, hogy az «eljöendő királyban» sem kell személyes messiásra gondolnunk, noha a hagyományos irodalomban (Szanhedrin 98a) és az evangéliumokban is (Máté 21, 5. és János 12, 15.) ilyen fölfogással találkozunk.

Visszapillantva most már az összes prófétákra, akiknek messiási jóslatait elvonultattuk magunk előtt, meg kell állapítanunk, *hogy mindnyájan nem egy*

távoli beláthatatlan időre várták az Istenismeret aranykorszakát, hanem ellenkezőleg közel hitték annak bekövetkezését és csak mivel ebbeli várakozásukban mindig csalatkoztak, hozzászokott a zsidóság ahhoz, hogy megelégedjék a hittel, hogy Isten végre is befogja váltani ígérését, ha bármily későn is.

Innen pedig az eschatologikus fölfogásig már nem nagy volt az út és már Dániel könyvében ilyenre akadunk.

Dániel könyve.

Mint az előző korszakokban láttuk, hogy a próféták rendszeren válságos időkben, midőn a népet bátorítani és vigasztalni kellett, alkották meg a jövő képét az isteni ítéletről és az azt követő boldog korról, úgy Dániel messiánikus könyve is akkor keletkezett, midőn Antiochus Epiphanes üldözései a zsidóságot megsemmisüléssel fenyegették.

Az ismeretlen szerző szerint Dániel, aki még Nabukádneccár uralkodása alatt az ő udvarában jámborságával és isteni bölcseségével feltűnt és magas polcra emelkedett, megérte még a babyloni birodalom meghódítását Cyrus által. (Dan. 6, 29.)

A könyvnek első felét, úgy látszik, a szerző azon célzattal írta, hogy az olvasók belőle meggyőződjenek Dániel prófétai voltáról és elhigyjék a messiánikus jóslatokat, melyek a többi fejezeteknek tárgyát képezik.

Dániel isteni férfiúnak bizonyul ezzel, hogy Nebukádneccárnak két álmát megfejti, Belsáccárnak pedig a rejtelmes írást, melyet dőzsölése közepette

megjelent csudás kéz irt palotájának falára, megfejtette és *megjósolta*, hogy megmérgetett és könnyűnek találtatott és azért birodalmát el fogja veszteni.

Így is történt: Bélsácár még azon éjjel megöletett Cyrus katonái által.

Egy további bizonyíték Dániel szavahihetősége mellett, hogy ellenségei ármánykodása folytán Dárius méd király őt oroszlánverembe zárátja, de csudálatosan semmi baja nem esik.

Ezeknek előrebocsátása után következnek Dániel látomásai, melyeket egy angyal magyaráz neki és megtudja a bekövetkező világeseeményeket korától egészen Antiochus Epiphanesig, aki ugyan nincs megnevezve, de elég világosan jelezve van.

Négy vad állatot látott Dániel álmában és ezek négy világbirodalmat jelentenek: a babyloniak, a médek, a perzsák és görögök birodalmát. Ezek egymást fölváltották és a negyedik bukása után az uralom átszáll a szent népre (Izraélre), amely örökké fönn fog maradni.

Az Isten eme végzését pedig a következőkép látta Dániel: «Láttam éjjeli látományban, hogy ime az ég felhőivel emberfiához hasonló jött és eljutott az aggastyánhoz (Istenhez). Ő eléje vitték őt. És neki adatott uralom, dicsőség és birodalom és mind a népek, nemzetek és nyelvek őt szolgálták; uralma örök uralom, mely soha nem mulik el és birodalma olyan, hogy soha el nem pusztul.» (7, 13—14.)

Az «emberfiához hasonló» alatt a talmud (Szanhedrin 98a.), valamint a későbbi zsidó magyarázók nagy része is a messiást értették, anélkül hogy

többnek, mint embernek tartották, mert hiszen csak álomról van szó és Izraél népének képviselőjéről. Azért is a továbbiakban mindig csak Izraél, mint a szentek népe említették, úgy hogy kételkedni lehet, vajjon egyáltalában szó van-e a könyvben személyes messiásról, de Dávid törzséből származotról semmi-estre sem.

De a szerző még más módon törekedett bizalmat kelteni Dániel jóslatai iránt.

Elmondhatja Dániellel, hogy ő eltűnődött azon, miért kelljen népének még mindig szenvednie, holott Jeremiás próféta a megváltást 70 év végére jósolta meg; és akkor imádkozik Istenhez, miközben megjelenik neki Gábriel angyal és megmagyarázza neki, hogy Isten nem vonta végkép vissza ígéretét, de hétszer kell eltelnie a 70 évnek az első templom elpusztulásától, vagyis 490 év után fog teljesülni. (9. fej.)

A messiási kornak azzal is ad Dániel könyve eschatologiai jelleget, hogy először hirdeti világosan a halottak föltámadását. (12, 2.) Noha nyomát már Ezásás 26, 19-ben is találjuk.¹

Dániel jóslatai nem valósultak meg a makkabeusok győzelmeiben, de a messiási gondolatok ébrentartására bizonyára nagy hatással voltak és az ő mintájukra készültek a IV. Ezra és Énoch neve alatt ismert apokryph könyvek, valamint János jeleinei is. A bibliának harmadik csoportjába tartozó

¹ Cornill szerint (i. h. 165) Ézsásás 24—27. fejezetek a perzsa birodalom bukása idejéből származnak.

könyvek közül Dánielen kívül leginkább a *zsoltárok* szerzőinél várhatnánk fölvilágosítást a messiási eszme felől, mert hiszen legalább egy részük az exilium utáni korban élt, amikor csak a remények nyújthattak vigasztalást, de a messiás eszméjére sehol nem akadunk, ha csak a panaszokkal kapcsolatban előforduló, a megváltásra vonatkozó fohászokat nem tekintjük annak. A személyes és Dávid házából származó messiásra akartak ugyan régente célzást találni a *második zsoltárban*, de ezen fölfogás a tudományos exegezis előtt meg nem állhat.

De ha a személyes messiási hittel nem találkozunk a zsoltárokból, mégis messiási szellem lengedez nagy részökben, különösen pedig a 96—100-iki zsoltárokból, melyek valószínűleg a makkabeusi győzelmek idejéből származnak.

A 96. zsoltárt már Rási is a messiási korra vonatkoztatja s valóban arra utalnak a következő versek: «Énekeljétek az Örökkévalónak új dalt, énekeljétek az Örökkévalónak, mind az országok.» (1. v.)

«Hirdessétek a népek közt dicsőségét, az összes népek között az ő csudáit.» (3. v.)

«Adjatok, népek nemzetségei, adjatok az Örökkévalónak dicsőséget és hatalmat.» (7. v.)

«Mondjátok a népek közt: az Örökkévaló uralkodik... itéli a népeket igazságossággal.» (10. v.)

A 97. zsoltár Isten végitéletéről szól, amidőn tűz jár előtte és égati köröskörül az ő ellenségeit. Akkor elolvadnak a hegyek mint a viasz, az egész föld ura előtt. Ugyanezen gondolatok ismétlődnek a 100. zsoltárig.

De mégis elérkezik nemsokára az idő, midőn a személyes messiás eszméje foglalkoztatja az embereket és pedig akkor, mikor a római uralom legnyomasztóbbá válik és közeledik a végbukás.

A messiási eszme a zsidó állam utolsó századában.

Vártak-e általánosan ezen időben egy oly messiás-királyt, aki Dávid házából származni fog?

Biztos hagyomány erre nézve ekkor alig ha még létezett. Szirach (200 k. a ker. előtt). Illés prófétát magasztalva, így szól róla: «... Aki föl vagy jegyezve, hogy jövendő korokat büntetsz és a haragot (Isten haragját) csillapítod, mielőtt az ki fog törni, az atya szívét a fia felé fordítván és Jákób törzseit vissza állítván... Akkor fogjuk az igaz életet élni.» (48, 10—11.) Ő tehát magáról a messiásról nem szól.

Úgyszintén a Makkabeusok első könyvében (14, 41) csak «az igaz prófétáról» van szó, akinek megjelenéséig megválasztották Simont vezérnek és főpapnak.

De egy ismeretlen júdeai költő Egyiptomban sibyllinikus költeményében azt jósolta a második triumvirátus idejében (43 után) hogy: «Eljön egy szent fejedelem, aki uralkodik a föld minden országa felett minden időkön át...» (Sibyllinák III. 46—50.)¹

Itt már a messiást kell érteni, de nem mondatik, hogy Dávid házából fog származni.

A Septuaginta M. IV. k. 24, 7. és 17-hez vilá-

¹ Ld. Grätz III⁴. 205. és 274. köv.

gosan szól messiási személyről,¹ de Philo csak a messiási kort festi; a messiás helyett a «tűzoszlophoz» hasonló tüneményt említ, mely a megtért Izraélt haza fogja vezérelni száműzetésükből.² Josephus egyáltalán nem tesz említést a messiási korról, ami abból magyarázható, hogy a római császárok udvarában írt.

De vajjon mint vélekedtek a növekedő szenvedések eme korában a nép vallási vezetői, Hillel és Sammaj iskolája a messiásról? Erre nézve forrásaink nincsenek és Grätz csak hozzávetőleg mondja, hogy a Hilleliták inkább békefejedelemnek képzeltek a messiást, míg a fanatikus Sammaiták a római birodalom megdöntésén kívül a legszigorúbb vallásos-ságot is várták tőle.

De megegyeztek abban, hogy a messiásnak Dávid házából kell származnia.

Ugyancsak hozzávetőleg állítja Grätz, hogy a legideálisabban festették maguknak a messiási időt az esszenusok, akik aszketikus életmódjukkal az Istenországot akarták előmozdítani.

Ők csak olyan messiást ismerhettek el, aki ment minden bűntől, ezen világot megtagadja és megszállva a szent szellemtől, a démonok felett hatalommal bír.³

Ezen tulajdonságokat egyesítette magában Keresztelő János és Jézus.⁴

¹ Ld. Frankl: Über den Einfluss der pol. Exegese 182. l. köv.

² Grätznél id. m. 276. l.

³ Grätz id. h. 276. és köv.

⁴ Ld. erről bővebben Grätz i. h. 277. köv.

Hogy azonban a zsidó vallástudósoknál nem az volt a fő, hogy a messiás Dávid nemzetségéből származik-e, az eléggé kitetszik Bár-Kochba példájából, aki a római birodalommal fölvette a harcot (132—135.) és akit korának legnagyobb és legtekintélyesebb tudósa: R. Akiba messiásnak elismert, anélkül, hogy származását kutatták volna. A zsidó források csudatevő hatalmáról sem szólnak, hanem csak rettentő testi erejét említik meg.¹

De még a negyedik században is akadt oly tudós, aki a személyes messiásban való hitet elvetette és csak Istentől közvetlenül várta a megváltás bekövetkezését.²

De annyi kétségtelen, hogy még a templom fönnállása idején a nép többsége az eljövendő messiást Dávid házából származónak képzelte és idővel az agadisták a leglegendásabb vonásokkal ruházták föl.

Maimuni nagy érdemeihez tartozik az is, hogy a messiási eszmét megszabadította az agadikus phantas magoriáktól és szerinte a messiás csak győzedelmes király lesz Dávid házából de csudákat nem fognak tőle várni.

Ép úgy nem fog semmi megváltozni a természetben, hanem csak az egész emberiség fog megtérni az Egy-Istenhez.³

Még a halottak föltámadását sem említi és ezért

¹ Midrás Threni 2, 2-hez és Talmud Jézus. Tánitz 4, 5. ed. Pietrkov 24a. és köv. Grätznél i. h. IV². 158. kk.

² Ld. Szánhedrin 98b. és 99a.

³ Misne Tóra végén. A jemeni levelében ettől eltérően nyilatkozik, de ezt még a M. T. előtt írhatta.

meg is támadták, minek folytán igazoló iratot készített.¹

De már századokkal Maim. előtt az imádságokat szerkesztő bölcsek is tartózkodtak a messiás megemlítésénél minden fantasztikus kifejezéstől. A mindennapi 18-as imában csak röviden meg van említve Dávid sarja és hasonlóan más helyeken. Különösen kiválik a záróima (Olénu), melynek második részében szó van a messiási korról és az összes népek megtéréséről, de a messiás maga nem fordul elő benne.

A zsidóság tehát megőrizte ősi józan és tiszta gondolkodását, mely egyedül felel meg a biblia szellemének.²

Hogy a századok folyamában mégis akadtak ál-messiások, akik hivekre találtak, mint a hirhedt Sabbatáj Cevi (XVII. században), azt inkább a korok szomorú viszonyainak, mint a zsidóság könnyen-hívésének kell betudni.

Székesfehérvár.

Dr. Steinherz Jakab.

EGY ZSIDÓ PHILOSOPHUS VAGABUNDUS TÖRTÉNETE.

Egy bölcsészt akarok bemutatni, egy érdekes filozófiai Jánus-arcot. De míg az egyik arca a tudomány babérjaival volt díszítve és a filozófia legmagasabb régiók, egy eszményi, észfölköti világ felé

¹ Levél a halottak föltámadásáról ed. Lichtenberg 9d.

² Ld. azonban Jalkut Simeoni Ézsajás 52, 13-hoz.

volt irányítva, addig a másik arca a föld felé veti tekintetét, a föld sarához tapadt. Hősünk neve Maimon Salamon, a kritikai szkepticizmus filozófiai rendszer megalapítója. Ha ismerjük életét és olvaszuk műveit, a csudálat érzete ébred bennünk. Hogy egy lengyel zsidó koldusból eredeti kritikus filozófus fejlődjék, a tudósok és nagy emberek fejlődéstörténetében páratlanul áll. Férfikoráig minden nyugati műveltség nélkül nőtt fel, csak talmuddal foglalkozott. A földhöz ragadt szegénység és a kedvezőtlen körülmények töviserdején keresztül tudásvágya utat tört magának és felküzdötte magát arra a szellemi magaslatra, hogy Kant is, valamint tanítványai is behódoltak lángeszének.

Csudálatos tehetsége révén hivatva lett volna magának úgy a zsidóság, valamint a tudomány Pantheonjában előkelő helyet biztosítani. De ahelyett, hogy rendes hivatást választott volna, inkább koldulva kóborolt, önmagának és barátainak terhére. Ez a rendetlen kalandos életmód mély nyomot hagyott jellemén. Életrajz-írói mind kivétel nélkül kiméretlen szigorral ítélik el. Legfeljebb nagy szegénységét és a lengyel-orosz ghettó szomorú benyomásait hozzák fel enyhítő körülményül. Maimon maga megírta kalandos életét oly nyíltszívűséggel és oly őszinteséggel, hogy gyakran Augustinus és Rousseau «Vallomásaira» emlékeztet. Ebből a forrásból, melyet ő maga nyújtott nekünk, leginkább merítettem élete képét.¹

¹ Solomon Maimons Lebensgeschichte. Herausgegeben von Karl Philipp Möriz. 1792. — Második kiadás Dr. Jakob Frommertől, München. 1911. — Maimon élete egész irodalmat

Maimon 1743-ban született Litvániában (Lengyelországban). Épen akkor dühöngött a szövetségi háború, mely az ország legnagyobb részét sivataggá tette és a zsidókat is nehezen sujtotta. Lengyelország nagy haláltusája megkezdődött. Az ország nagyjai hallatlan ázsiai tékozlásban éltek. A zsidó bérlők és parasztok ki voltak szolgáltatva az uradalmi tisztviselők önkényének. Időről-időre oroszok törtek be e szerencsétlen tartományba. Maimon ifjúkori emlékezeteiben a kozákok rablóhadjáratainak és a lengye. satrapgazdálkodásának szomorú jelenetei váltakoznak.

Maimon atyja Mircz város közelében mint bérlő tengette életét. Ősrégi zsidó erények díszítették e szegény családot: héber tudás és jótékonyág. Megadással viselték az élet bajait. Atyja egyszer magára vonta az uradalmi tisztviselő haragját, aki elűzte őt úgy, hogy sokáig kóborolt családjával kereset nélkül. A kis Maimon valóságos csodagyermek volt és Heinével mondhatjuk:

«Ja, frühzeitig hat der Vater
Ihn geleitet zu dem Talmud,
Und da hat er ihm erschlossen
Die Halacha, diese grosse.
Fechterschule, wo die besten
Dialektischen Athleten
Babylon's und Pumpeditha's
Ihre Kämpferspiele trieben.
Lernen konnte hier der Knabe
Alle Künste der Polemik.»

teremtett. Különösen kiemelendő: Wolff. Maimoniana. Berlin. 1813. — Zangwill Izr. Träumer des Ghetto Bd. II. Berlin 1908. Maimon der Narr u. Nathan der Weise. — Kuno Fischer: Geschichte der neuen Phil. II. kiadás 1884. V. köt. 172—194. stb.

Hét éves korában héber műveket olvasott, azután Mircz-be a chederbe küldték. Ám az ottani iskola-mester (melámed) valóságos réme és istenostora volt tanítványainak. Előadás alatt valami hatalmas doronggal burnótot tört és amellyel egyszersmind kis hadseregét is vezényelte. Onnét Ivenec-be került, ahol maga a rabbi tanította. Kilenc éves korában már teljesen otthonos volt a Talmud tömkelegében és mint egy dialektikai athleta a «pilpul», polemia, a vitatkozás tekervényes útjain is dicsőségesen megállta a helyét.

Most életének új korszaka kezdődik. Tudvalevő dolog, hogy a vallásos zsidó előtt a Thora tanulmányozása a legnagyobb tiszteletben áll és ha ő maga nem tud tanulni, akkor legalább bőkezűen támogatja a talmudistákat. Sőt egy nemes szokás gondoskodott róla, hogy anyagi jólét és tudás egymással karöltve járjanak. A tudás nemessége és kiváló vallásosság nagy vonzóerővel bírtak. Minden család azon volt, hogy legalább egy talmudtudóssal dicsekedhessék és ha a fiúk között ilyen nem volt, legalább egy ilyen vőre törekedtek. A jó talmudista keresett házassági cikk volt és ha a kereslet ilyen tudós fiatalember után túlságos nagy volt, akkor szülei nagy előnyben voltak. Ebből a kedvező körülményből többszöri hasznot húztak Maimon szülei is.

Maimon önéletrajzában két fejezetben tárgyalja élete regényét. Az első fejezet címe: «Veszekednek miattam. Két asszonyt kapok egyszerre és végre meg is szöktetnek.» A következő fejezet címe még jellegzetesebb: «Nősülésem tizenegyedik életévemben

eleségem rabszolgájává tesz és verést szerez nekem anyósomtól.» Itten, mint egész önéletrajzában, kacérkodik érzelmeivel. Több benne a túlzás, mint a valóság. Hideg mosolygó cinizmusával elferdíti a tényeket, mi által hatalmas fegyvereket adott a zsidógyűlölők kezébe.

A történet röviden az. Az özvegy de előkelő rabbi-családból származó Rissia asszony, a korcsmárosné, a kis Maimonra pályázott, hogy feleségül vegye leányát. Maimon szülei hallani sem akartak erről, mert ugyanakkor egy szomszéd faluban lakó gazdag földbirtokos szintén szemet vetett Maimonra leánya számára. Akkor az energikus asszony csellel hatalmába kerítette. Ugyanis egy estére faluja zsidóságát eljegyzésre invitálta. Mindenki megjelent, csak — ami magától értetődik — a leendő vőlegény és szülei hiányoztak. A vendégek kérdezősködésére a furfangos asszony azt felelte, hogy bizony ő sem tudja távolmaradásuk okát. Hiszen megigérték, hogy eljönnek, csak valami szeszély lehet az tőlük. Az emberek, kik mulatni akartak, erőszakkal előhozták Maimont és atyját és nolens, volens vőlegénnyé tették. A gazdag földbirtokos el akarta szöktetni a kis Maimont, de az okos asszony megmentette őt a rabló kezéből és hogy ilyen további támadásoknak elejét vegye, gyorsan nyélbeütötte az esketést.

Anyósa házában szomorúan tengette életét. Nemcsak felesége papucsá alatt állott, hanem ami még rosszabb, anyósa korbácsa alatt is. Végre otthagya a feleségét és nevelői állást keresett magának. Csak mindig főünnepkor látogatta meg családját.

Lelkében olthatatlan lánggal égett a vágy tudományát gyarapítani. Nem értett egyebet csak hébert és azt a német-lengyel jargont, mellyel hitsorsosai még most is élnek Lengyelországban. Az éhség ösztönével keresett könyveket, melyekből a dolgok igazi lényegét tanulhatta. Szorgalommal tanulmányozta a talmudot. Egyszerre nagy felfedzést tett. A nagy talmudfoliánsokban az ívszámok héber német és latin betűkkel voltak megjelölve. Ezeket összehasonlította. A héber betűkből megtudja a latin és német jegyek jelentését. Így megtanulja a német és latin olvasást.

Tudományos könyvek után vágyódott, tehát első-sorban német könyvek után. Egy lengyel rabbiról hallotta, hogy egynéhány német könyve van. A leg-szigorúbb télben, járatlan utakon gyalogolt oda, hogy kölesön kérje azokat. A rabbi odaadja a könyveket, köztük volt egy német fizika és egynéhány orvosi könyv. Teli vágygal viszi ezeket a kincseket haza. Mintha hirtelen kinyílnának szemei. A gyors felfogást, a behatolást az elmélet mélyébe, elsajátította a talmuddal való foglalkozása által oly mértékben, hogy könnyen tájékozhatta magát a neki leg-újabb szellemi tereken. Most már tudja, hogy hogyan keletkezik az eső, a hó és stb. Az orvosi tudományban is annyira vitte, hogy Isten nevében kezdett recepteket írni.

Hallomásból tudja, hogy létezik egy héber vallás-filozófiai miszticizmus, az úgynevezett: kabbala, mellyel csak a talmudtudósok kiválasztottjai foglalkoznak. Ezt a tudományt ő is szeretné elsajátítani.

A nesvici rabbi — azt tartja a fáma — a kabbalával foglalkozik. Maimon megfigyeli ezt a szent embert és látja, hogy mindig a reggeli istentisztelet után ájtatosan olvas egy kis könyvből, melyet aztán gondosan elrejtett. Alig hogy a rabbi távozott, Maimon elővette a könyvet, elrejtette magát a zsinagóga egyik sarkában és anélkül, hogy evésre, ivásra gondolt volna, egész napon át olvasott belőle. E könyv címe «Saré Kedusah» (a szentség kapuja) és a lélektan főtételeivel foglalkozik. A rabbi nagylelkűen támogatja törekvésében. Ott ismerkedett meg Maimonides bölcséleti műveivel. Annyira vitte, hogy a «Tévelygők útmutatója» c. főművéhez kommentárt is írt (Gibas Hamore megjelent 1790.) Maimonideshez való ragaszkodása jeléül fölvette a Maimon nevet. Hogy a Kabbalában magát tökéletesítse, a híres meseritzi rabbi Beerhez fordul, aki a tizenharmadik század leghíresebb kabbalistája és az akkoriban keletkezett chasideusi szektának feje volt.

Végre sok nevelősködés, válság, kóborlás és koldulás után huszonöt éves korában teljes erővel kitört lelkében a válság. Az akarat energiájával utat tört magának. Elhatározta, hogy Németországba megy, hogy valamely egyetemen megtanulja az orvosi tudományt. Egy kereskedő Königsbergbe vitte, onnét Stettinbe ment. Az út öt hétig tartott és megemésztette utolsó fillérjét. Útközben leült egy hársfa árnyékába, átgondolta szomorú helyzetét: egy szegény idegen, idegen országban, aki németül se beszél, és keservesen kezdett sírni. Végre sok viszontagság után koldulva érkezett meg Berlinbe utazásának célpontjához.

De szegény úgy járt mint Mózes Kánaán előtt. Látni láthatta az ígéret földjét, de be nem mehetett. Nem szabad a városba lépnie, míg a hitközség vénei fel nem veszik, mert mint kolduló zsidó jön. A rosenthali kapu előtti szegényházban be kell várnia a vének ítéletét. Ott ismerkedett meg egy másik kolduló zsidó tudóssal, kinek megmutatta a Maimonidesre írt kommentárját és akinek elárulta mindjárt is eretneki hajlamait, melyek már akkor megfogamzottak lelkében. Ez denunciálta őt, minek következtében megtiltották neki a városban való letelepedését. Ez a váratlan csapás halomra döntötte összes reményeit. Szegényen, betegen, a világtól kitzasztva, kétségbeesésében leült az országút közepére és keservesen sírt. Vasárnap délután volt. Az emberek vidáman sétáltak, de senkisem törődött a szegény, síró zsidó koldussal. Végre alávetette magát a kérlelhetetlen sorsnak s bizonytalanul nekiment az ismeretlen nagy világnak.

Estefelé betért egy korcsmába. Ott ismeretséget kötött egy csavargóval, egy koldussal ex professo. Ez a csavargó kitanította őt a koldulás művészetére. Különösen a szidalmazást ajánlotta figyelmébe, ha esetleg visszautasítanak. Evvel a csavargó koldussal másfél éven át csavargott széltében hosszában az egész országban és így practice tanulmányozta Németország földrajzát. És ez az emberi lét legalacsonyabb fokára süllyedt csavargó egy olyan férfiú volt, akiről nemsokára az akkori Németország legnagyobb szellemei a legnagyobb tisztelettel beszéltek. Kant azt mondta róla, hogy senki ellenfelei közül őt nem értette meg úgy,

mint Maimon; akiről Fichte azt mondta, hogy élelműségének a legnagyobb tisztelettel adózik, Schelling pedig őt hivatottnak tartotta Leibniz, Hume és Kant-hoz a legjobb kommentárt írni. Goethe mindenáron Weimarba akarta hozni, hogy ott a költők és filozófusok körét díszítse. Végre Kuno Fischer, az újkor legnevezetesebb filozófiai történetírója, azt mondja róla, hogy a jelentősége a filozófiára nézve sokkal nagyobb, mint az elismerés, mellyel neki adóznak.

De térjünk vissza Maimonhoz. Koldulásai közben Posenbe érkezett. Az ottani főrabbi Hirsch Janov ismeretes «Hirsch Charif» név alatt, a híres Riesser Gábiel nagybátya volt. A főrabbi éles szeme csavargónkban felfedezte a nagy talmudistát és mindjárt rabbi-állást szerzett neki. Ott egynéhány évig a legnagyobb tiszteletben élt. Vallomása szerint ez volt életének legboldogabb korszaka, a főrabbit meg isteni embernek mondja.

Ám az eddig követett rendetlen életmódja mély nyomokat hagyott jellemén. Jóltevőivel gyakran összeveszett, nem látogatta pontosan a templomot, eretneki eszméket szabadon közölt. Lehetetlenné tette magát. Beadta lemondását és megint Berlinbe ment. Mivel most már postakocsin jött, nem kellett a város kapujánál megállania.

Majd megint egy balszillagzat fenyegette. A hitközségnél alkalmazásban levő titkosrendőr felismerte benne a régi jó ismerőst és gyanus szemmel nézte: körülbelül úgy mint a csillagászok az üstököszt, mely ha másodszor a föld felé közeledik, sokkal vészter-

hesebb mint azelőtt. Egy földije pártfogása alá vette és így maradhatott.

Különös módon ismerkedett meg Mendelssohnnal. Egy szatócsüzletbe lépett. A kereskedő épen szét akart szakítani egy könyvet. Néhány fillérért megmenti. Wolff tanár metaphysiká-ja az, aki Leibniz filozófiai elméletét tökéletesítette és Németországban népszerűvé tette. Maimon mindjárt Wolff bizonyítékait Isten létéről kritika alá veszi és az erről írt héber értekezését beküldte Mendelssohnnak. Erre ez pártfogása alá vette.

Maimon aztán Locke és Spinoza rendszereivel ismerkedett meg és ezekről barátainak előadásokat tartott. Olvasni és mindjárt megérteni Maimonnál mindegy. Ez a talmudista virtuozitása. Ha könyvet olvasott, akkor mindjárt meg is értette, disputált vele és a szerzőt néha fölül is multa. De más tekintetben a disputálásra való hajlam a sophismus veszélyeit rejti magában és nem igen alkalmas alapos rendszeres tudás elsajátítására. Maimonnak tetszett ez a virtuozitás. Ő egyszerre átugrott a talmudból a filozófiára anélkül, hogy a középfokokat átvette volna. Nem gyakorolta az iskola szigorú fegyelmét és így tanulmányaiban is — valamint életében — fegyelmezetlen marad. Ez a gyengeség megakadályozta lángeszének teljes kifejlődését. Fegyelmezetlensége nagyobb volt genialitásánál.

Berlinben továbbfolytatta kalandos életét. A nemzetközi nagy város változatos élete káros hatással volt Maimonra. Barátai anyagi támogatásával három évig tanulta a gyógyszerész mesterségét anél-

kül, hogy megtanulta volna. Heves és kiméletlen természete miatt összeveszett barátaival, rossz eszméket terjesztett és erkölcstelen életet élt. Végre Mendelssohn magához hívatta és consilium abeundi-t adott neki.

Ujra a csavargásra adta magát. Előbb Hamburgba ment. Egy kolduló zsidótól megtudta a faképnél hagyott felesége tartózkodási helyét. Ez azt üzenté neki, hogy vagy jöjjön haza vagy küldjön válólevelet. Az akkori hamburgi főrabbi, Kohen Efraim, atyjának ifjúkori barátja volt. Maga elé idézte. Maimon sem az egyiket, sem a másikat nem akarja. Minden kérdésére gúnyosan felel egykori jótevőjének. Így például a rabbi sófárt mutatott neki és azt kérdezte tőle, hogy vajjon tudja-e hogy ez micsoda? Igen, felelt cinikusan Maimon, egy kosnak a szarva.

Onnét Amsterdamba ment, hol kétségbeesésében öngyilkosságot akart elkövetni, mely azonban gyáva-ságán megghiúsult. Fejével ugyan nyugat-europai volt, de lábai még az orosz-lengyel ghettóban állot-tak. Megint Hamburgba került. Borzasztó pénzszü-kiben volt. De Maimonnak nem igen voltak aggályai az eszközökre nézve, hogy pénzhez jusson. Még volt valamije, amit árúba bocsáthatott: a vallása. Héber-német hitvallását — akkor még nem tudott jól németül írni — beküldötte egy lelkésznek. Ez látván, hogy szándéka nem tiszta, visszautasította. Két évig tanult még a hamburgi gimnáziumban, de végbizonyít-ványa a lehető legrosszabb volt. Ujra Berlinbe ment. Ott megint összeveszett barátaival, mert nem akarták héberül írt műveit kiadni. Aztán Boroszlóba ment,

de még mielőtt odaérkezett volna, az Urias-levelek egész halmaza jött róla. Még ennek dacára is Garve, a híres popularphilosophus és Kuh Efraim, a vak zsidó költő bőkezűen támogatták. Ott lefordította Mendelssohnnak «Morgenstunden» c. művét héberre.

Boroszlóban nagy bajba került. Cserbenhagyott felesége fiával együtt utána ment. Ő hallani sem akart róluk. Az asszony ígérte neki, hogy dolgozni fog érte, csak maradjanak együtt; barátai fenyegették, hogy cserbenhagyják.

Maimon makacs álláspontra helyezkedett. Végre az ügy a bíróság elé került. Az ítélet Maimonra nézve lesújtó volt. «Egy csavargót és bitangot, aki sok évre elhagyja feleségét és gyermekét, életjelt nem ad magáról és nem küld neki pénzt, kényszeríteni kell az elválásra.» Ez az ítélet kijózanította és rendesebb pályára terelte. Visszament Berlinbe. Erélyesen hozzálátott a komoly tanuláshoz. A «Measef» c. héber újság munkatársa lett. A híres Dr. Herz Markus, aki ismerte tehetségeit, tudományát, őszintén fáradozott, hogy tevékenységének méltó teret juttasson és nyomasztó sorsán segítsen.

Akkor jelent meg Kant főműve «A tiszta ész kritikája :» Maimon elmerült az új rendszer tanulmányozásában és buzgón jegyezgetett. Herz ezeket a jegyzeteket elküldte Kantnak, akinek akkoriban ugyan magyarázó tanítványai és ellenfelei voltak, de igazi megértői nem. Rövid idő múlva Kant ezt írta Herznek: «Már olvasatlanul vissza akartam küldeni, de miután egy tekintetet vetettem e jegyzetekre, mindjárt felismertem kiválóságukat és hogy nemcsak hogy senki

ellenfeleim közül engemet és a földolgot meg nem értett, hanem kevesen bírják ezt az éleselműséget ilyen mély kutatásokra, mint Maimon úr.» Ezekből a jegyzetekből keletkezett későbbi főműve «Versuch einer Transcendentalphilosophie» (Berlin 1790. 444 oldal)¹

Nekünk nem lehet célunk e helyen Maimon egész rendszerét tárgyalni és az olvasót éleselműjű kutatásainak útvesztőjébe bevezetni. Csak röviden akarjuk az irányát meg jelölni.

Kant az elméletet és a létet, a realizmust és idealizmust kiengesztelni akarván, kettős könyvvitelt vezetett be a filozófiába. Azt állítja, hogy a lát-szattal párhuzamosan jár a valódiság, a lét. A realizmusnak igaza van. Ismeretünk anyaga a tapasztalásból származik. Egy idegen, nekünk ismeretlen tárgytól a «Ding an sich»-tól afficiáltatunk. De az idealizmusnak is igaza van. A tapasztalás fogalmai a priori az értelemben vannak. Nem látjuk magát a tárgyat úgy ahogy van, hanem úgy ahogy megjelenik az idő, a tér és a kategóriák szubjektív médiuma által.

¹ A többi főművei: «Philosophisches Wörterbuch» 1791. 222 oldal. — «Streifereien im Gebiete der Philosophie» 1792. 272 oldal. — «Über die Progressen der Philosophie.» 1793. — «Versuch einer Neuen Logik». 1794. — «Die Kategorien des Aristoteles» 1798. — «Ankündigung und Aufforderung zu einer allgemeinen Revision der Wissenschaften» 1797. — «Kritische Untersuchungen über den menschlichen Geist». 1797. — Aztán a már említett «Önéletrajzá»-n kívül sok nagyobb és kisebb értekezést írt tudományos folyóiratokba. Azonkívül még sok héber és német ki nem adott kézirat maradt utána.

A külvilág csak elménk képe, a valódi világ tüneménye. Azonban a világ, amint magában van, a «magánvaló», számunkra megismerhetetlen. A mindenség nagy óraművéből csak a külső számlapot látjuk, ám sötét és rejtélyes marad számunkra a magasztos, művészi benső kerékgépezete.

Kant, aki metafizikát kiküszöbölte a filozófiából, a «magánvaló» fogalmával megint ajtót, ablakot nyitott neki. Maimon éles szeme fölfedezte ezt a rést, melybe aztán skepticizmusának ékét beleütötte. A «magánvaló»-ról, mely Kant rendszerének tengelye, mutatja Maimon, hogy egyszersmind a rendszer Achilles-sarka, vagy jobban Archimedesi pontja, mellyel sarkából ki lehet emelni. Teljesen elveti ezt a fogalmat. «Das Ding an sich ist ein Unding.» Elképzelhetetlen valami, mint a matematikában egy negatív mennyiség négyzetgyöke $\sqrt{-1}$, egy lehetetlen imaginarius fogalom. Hogy értelmünkön kívül is volnának tárgyak, nem lehet bebizonyítani, azért rendszerének neve «kritikai skepticizmus.» Maimon az öntudatban valami adottat szubsztituál. Nemcsak a fogalmak vannak a priori az értelemben, hanem a megismerés anyaga is. Az is ugyan irracionális valami, hasonló a matematikai $\sqrt{2}$ -fogalmához, melyet pontosan kifejezni ugyan nem lehet, de mindazonáltal egy pozitív határfogalom, melyhez mindinkább közeledhetünk.

Hogy Kant Maimon nyomtatott munkájáról egy Reinholdhoz írt levelében kedvezőtlenül nyilatkozott, teljesen érthető. Hiszen Kant maga hűtlen lett saját rendszeréhez és a «tisza ész kritikája» második

kiadásában teljesen a realizmus vizeiben evez. Fichte ellenben módfölött dicsérte. Hiszen ő is, mint Maimon, Kant előbbi idealizmusát a végletekig hajtják. Maimon mindjárt előtérbe jutott, mert rendszere az uralkodó hangulatának szolgált.

Amint tehát látjuk, Maimon új irányokat nem szabott az emberi gondolkodásnak. Nem gondolatalkotó, hanem inkább gondolatfolytató volt, de ahová ért, látható nyomokat vágott. Német író sohasem lett, bár sokszor meglepő fordulatokban játszik a nyelvvel. Eltekintve grammatikai botlásaitól, hiányzik neki a gondolati rendtartás, mely különösen a bölcsészeket jellemzi. Amilyen rendetlen az élete, olyanok voltak az alkotásai is. Mind a kettőben hiányzott a harmonia. Észbontó erejével sokszor csak tudományos szappanbuborékokat kergetett.

Életének utolsó éveit Kalkreut grófnál töltötte. Alsó-Siegersdorfbán (Sziléziában), aki páratlan elnézéssel néhány éven át tűrte Maimon kiszámíthatatlan szeszélyeit. 1800-ban november 22-én örök nyugalomra zárta szemeit. A glogani izraelita temetőben van eltemetve.

Foglaljuk össze Maimon jellemzését. Ő nem volt állócsillag a philosophia égboltozatán, mely saját fényében ragyog, hiszen csak Kant rendszerének vágányaiban mozog. Bolygóhoz sem lehet hasonlítani, mely ugyan más csillagtól kölcsönzi fényét, de szabályos pályán forog. Nem, Maimon leginkább egy kalandos üstököshöz hasonlít. Csavarog a gondolat mezején épúgy, mint életében. Igaz, hogy az eredeti és szellemes gondolatok egész tárházát találni mű-

veiben, de mint az üstökös laza anyaga tömegesen, de nem összefüggésben jelentkeznek. Nincsenek szilárd rendszerbe foglalva és olvasztva. Sok genialis sejtései vannak, hasonlók a meteorokhoz — vakítanak, de nem világítanak. Elvont, homályos nyelvezetében gondolat villámai sokszor elementáris erővel törnek elő, de valamint sok villám nem alkothat napot, úgy sok gondolatvillám nem alkot rendszert.

Eger. *Dr Schweiger Lázár.*

HŐSÖK SÍRJAI.

Künn a zsidó temetőbe'
Elkülönzött rét terület,
Amely folyton-folyton növe
Terjed mindakét felül.

Hosszú sorban ide jutnak,
Kiket harcba hitt a hon:
Elesett zsidó fiúknak
Itten készül Pantheon.

Kikre sokszor rút gyűlölség
Fecskendezte a sarat,
Akiket mint Júda törzsét,
Sokszor gúnyolt durva had.

Kiknek még a honszerelmét,
Azt se hitték igazán:
Mind ujongva tárta mellét
Vad tusáknak piacán.

Folyt a vérök szerb mocsárba,
Lengyel rónán, s hegytetőn,
S bátorságba', bárhol járva,
Őrajtuk túl egy se tőn!

Büszkén nézek sírotokra:
Hősök, isten veletek,
Örök hírnek rózsabokra
Fedje nyugvó helyetek!

Áldás, békeség takarjon,
Óh ti százszor boldogok —
Nem felejtí el Magyarhon,
Hogy mi hívek voltatok!

S ha újul a régi átok,
Ha szítják az ős gyanút:
Felnéz válaszul tirátok,
Megdicsőült vértanúk!

Budapest.

Radó Antal.

HÁBORÚS HÉBER KÖLTÉSNET

A BIBLIA UTÁN.

A zsidó nép nagy, nyílt háborúinak a történetét szinte véglegesen lezárja a biblia. Beszélhetünk-e hát héber csataköltészetről a biblia után is? A makkabeusi hőstettekről csak töredékes *legendák* maradtak reánk, néhány népmese, amelyet téli estéken apró lángok fénye mellett adott át az apa a fiának. Az apró lángok valamikor messzevilágító győzelmi fáklyák

voltak, de a századok folyamán kis olajmécsesekké vagy viaszgyertyákká törpültek és ma már inkább vallásos, mint heroikus szimbolumok. A későbbi zsidó szabadságharcok, amiket Róma csakhamar vérbe fojtott, szintén csak legendákat termeltek a jövő számára. Szent legendákat, amelyek a történelmi valóság véres talajából sarjadtak. Hiszen ha olvassuk *Josephus Flavius* történelmi könyveit a zsidók háborúiról a rómaiak ellen, ha felvonulnak előttünk a zsidó heroizmus ama képei, mikhez fogható a mostani világháború rettenetei között is ritkán találunk, sokszor szinte úgy érezzük, mintha őslegendák libánoni erdejében járnánk, hol valami csodás emberi óriások, az égből leszállt «nefilim» ivadékai, küzdenének félelmetes karral a mindenfelől összesereglett ellenség ellen, és a rettenthetetlen harcba belekondul «az Úr hangja, amely cédrusokat zúz szét».

A bibliai csataköltészet ismertetésénél¹ reámutattam arra, hogy a bibliai csataversekben Isten még nem valami absztraktummá finomodott eszme, az Igazság, a Jogosság ideája, hanem antropomorfisztikus képzetekkel tele Isten, aki nemcsak okozó, hanem cselekvő is, nemcsak szemlél és irányít a magasságból, hanem mintegy személyesen is részt vesz népe harcaiban. És érdekes, hogy a monotheisztikus gondolat kikristályosodása idejében, a *misna*, a *talmud*, a *midras* kialakulásának korszakaiban is, a *második templom pusztulásáról keletkezett legendákat* szintén át meg átítatják az antropomorfisztikus képzetek

¹ I. M. I. T. Évkönyve 1915.

Isten beleavatkozásáról Izraél sorsába. És épen ez az, ami ezeket a mondákat a fenségesség szférájába emeli. «Mikor a szentély elpusztult, sírás és jajveszékelés vonult át az egész mindenségen, amint írva van: És hirdetett az Úr Cebaóth azon a napon siralmat, gyászt, kesergést és zsáköltést. És szólottak a szolgáló angyalok: «Világ Ura, hát előtted is vannak ezek a dolgok? Hiszen írva vagyon: Dicsőség és fenség, hatalom és öröm van az ő helyén?» Felelt az Úr: «Az én házam elpusztítva és gyermekim láncra fűzve, és Én ne búsuljak?» Ez az értelme a versnek: «Vele vagyok én a szenvedésben.» (Jalkut Tehilim 20.)

Épen *Rabbi Akibától*, aki a *Bar Kochba*-féle szabadságharcnak egyik főapostola volt, származik az a földrengést magyarázó mondás, hogy mikor az Úr letekint a bálványok templomaira és a népekre és látja, hogy békében és boldogságban pihennek, és látja a maga templomát romban heverve a pogányok kezében, mintegy irigység száll a szívébe és hatalmasan fölkiált; és akkor az ég és a föld megrendül, amint írva vagyon: «Az Úr Ciónból kiált és Jeruzsálemből hallatja hangját.» (Berésith rabbi 59.)

Amint ez a két példa is mutatja, a legendák a második templom és Izraél későbbi harcainak idejéből mind a bibliára támaszkodnak. Egy-egy bibliai versre, a próféták egy-egy mondatára, vagy metaforájára sokszor a legendák egész köre keletkezett. Hiszen ebben az időben a zsidóság egész életfilozófiájának, világfelfogásának a biblia volt a centruma és amint a vallásgyakorlati kérdésekben igyekeztek

mindent a bibliából levezetni és magyarázni, a politikai eseményeket is biblikus szemüvegen át nézték és amint azt akár a talmudban, akár az Újtestamentomban látjuk, mindenben egy-egy bibliai mondat teljesülését keresték és ennek a teljesezésnek a körét szélesítette, bővítette, kiszínezte a fantázia. *Bar Kochba* fellépését is egy bibliai verssel igazolta Rabbi Akiba, amint hogy letünésére is bibliai versekben találtak vigaszt.

Az egyetlen új, de bibliai reminiscentiákkal tele vers, amely ebből az időből származik, szintén egy legendába van beleszöve: *Rabbi Jismael* meséli, hogy mikor felment az égbe, az angyalok fejedelme az ölébe vette, és megmutatta neki a szenvedéseket, amik Izraélre várnak: «És amikor leszálltam, ezt az éneket hallottam»:

A szent szentélye puszta lesz
 És csarnoka lobogó láng,
 A királyi palota puszta rom,
 Szűzek és ifjak száműzött foglyok,
 Fejedelem fiai halál fiai,
 A tiszta oltár beszennyezve,
 Jeruzsálem bús omladék
 S Izraél országa földült föld.

Mikor ezt az éneket hallottam, meséli tovább R. Jismael, megremegtem és hátrarogytam, ekkor jött Hadarniel angyal, lábra állított és szólt: «Barátom, mi történt veled?» És feleltem: «Fénylő csillagom, talán nem lesz többé Izraélnek segítsége?» És ő szólt: «Jer velem és bevezetlek a segítség és vigaszok csarnokába.» (Echo Rabba, 6.)

A Bar Kochba lázadás elnyomásával beteljesedtek R. Jismael versének jóslatai. Jeruzsálemnek még a nevét is el akarta pusztítani Hadriánus. Izraél harcai már csak a fantáziában éltek, és költészete hosszú évszázadokon át a passzív martiromság költészetévé lett, segítségkiáltás az Ég felé az elnyomás, az üldözés ellen. Ezt a hangot megtaláljuk ugyan az aktív háborús költészetben is. A zsoltárokból hiába keressük a «Mennydörög az ágyú, csattog a kard, előre!»-féle verseket. A legdiadalmasabb csatamezőkön sarjadt bibliai csataköltészet is tele van segítségkiáltással, itt is Isten a középpont, de az isteni erőnek két küzdő fél közt kell döntenie; a későbbi héber költészet a letiprottak jajkiáltásai, az ártatlanul és harctalanul ömlött vér szava az Úrhoz, hogy «legyen már elég az áldozatokból».

Talán nem épen véletlen, hogy a héber költészet Spanyolországban harcmezőn kezdte megújítását és az első jelentékeny középkori héber költő *Sámuel Hanágid* (993—1055) hadvezér volt. Nem Júda harcait harcolta ő, de mégis «*Új zsoltárai*» mintha Izraél győzelmét zengenék. «A régi zsidó hárfá lerakult a szomorúfüzekről és ismét zengett harcról, diadalról. A filiszteusok, amoniták és moabiták, akiknek a vereségéről Dávid király dalolt, eltűntek, nyomuk sem maradt, Ción lantját pedig kétezer év után ismét zsidó fejedelmi kéz pengette és dalolt szlávok, frankok és más ellenséges seregek legyőzéséről, dalolt harci dübörgésről, diadalmi mámorról, de zengett lágyan a szépséges Szulamitról is, aki az

Énekek Éneke óta nem mutatkozott többé Sáron ligetében.»

Sámuel Hanágidnál találunk először a biblia lezárása óta igazi csataverseket, melyek dúló harcok, pusztító viaskodások közepette termettek. Alig volt 35 éves, amikor a granadai király a nagyvezéri méltóságot ruházta reá és mint a pyreneusi félsziget egész belpolitikájának irányítója sok bonyodalomba és háborúba keveredett. Hanágidnak sűrűn kellett fegyverrel megvédenie a maga és hazája jogait, gyakran kellett szembezállnia ellenséges hadakkal. És a csatatéren a harc hevében és a diadal mámorában készültek azok a héber versek, amelyek a középkori zsidó irodalomban a csataköltészetnek szinte egyedüli képviselői.

Hanágid csataversei, valamint «új zsoltárai» általában sokat köszönhetnek Dávid zsoltárainak. A csataleírásokhoz szinte készen kapta az egész költői frazeológiát a zsoltárokból és részben a későbbi prófétákból. «A sereg hangja, mint Isten hangja, mint tenger hangja, hullámaival, ha felkorbácsolja a vihar.» Sokszor egyszerűen átvesz egy-egy zsoltárverset apró változtatásokkal. «Löveld villámaidat és szórd szét őket, cselekedj velük, mint Sziszerával stb.» De Hanágid már az arab minta után készült új metrumra írja verseit és az új versmérték sokszor hatalmassá tömöríti a mondanivalóját:

וְקָם הַצֹּר וְקָם הַצֹּר לְנִגְדִי!
וְאֵיךְ תִּקְוִים בְּקוֹם צוֹר הַיְצִירָה?

És jött az ellen, és jött a teremtő ellene!

S hogy állhat meg a teremtmény a teremtő előtt?

A bibliai reminiscentiák és képek mellett találunk Hanágidnál talmudi képeket is, mint amikor a megölt ellenségre alkalmazza a haláchikus törvényt, hogy «az edény, amely tisztátlanságot rejt magában, csak széttöréssel tisztítható meg», vagy hogy «a kirugó ökör, amelyet nem lehet őrizni, csak levágással őrizhető meg». Hiszen Hanágid nemcsak hadvezér, hanem rabbinikus kapacitás is volt, elismert talmudi tekintély. Gyakoriak az arab túlzások is, mint pl. hogy az ellenség «leventéinek fejei úgy heverték a földön, mint a fügék, mikből ezret adnak egy géráért». Sokszor valósággal kiérezzük a versekből az élet-energiától duzzadó bosszúlihegést: «Én vidám szívvel dalolok, ők bús gyászdalt zengenek.» «Az én szemeim fényben ragyognak s náluk vakságtól vertek a szemek.» De a bosszú pillanataiban is lágyságra és gyengédségre fordul a hangja, ha fiára *Józsefre* gondol. Neki izeni meg először versben a diadalait:

Küldj postagalambot,
Kicsiny levelemmel
Szép szárnyira kötve,
Krókoszba fürösszed
És mirrhavirággal
Hintsed tele tollát.
S ha tűnt a magasban,
Küldj mást is utána,
Sólyom ha találja
Vagy elszedi hálót,
Sietve siessen
A másik utána.
S Józsefhez elérve,
Az ablakon állva,
Turbékoljon lágyan

S szálljon tenyerére
 S ő játszva, becézve,
 Feloldja a szárnyát
 S olvassa levélből:
 Tudd meg fiam, édes,
 Szétverve az ellen,
 Megátkozott serge,
 Szétszórva hegyek közt,
 Mint polyva viharban,
 Mint üldözött nyáj
 Fut pásztora nélkül...

Hanágid csataversei epikaiak és líraiak. Az elbeszélő poémák főleg történeti becsüek. Mert nemcsak Hanágid élete történetének hiteles forrásai, hanem igen értékes adalékul szolgálnak a spanyolországi mór-uralom históriájához is.

Az egyik vers pl. elmondja egész reszletesen, hosszasan Hanágidnak Ibn Abbasz almeriai vezér ellen viselt háborúját. Már Habusz király életében is sok irigykedésre és gyűlölködésre adott okot a zsidó nagyvezir személye. És mikor Habusz halála után Badisz és Balkin hercegek között a granadai trónért versengés támadt, néhányan fel akarták használni a zavart, hogy Hanágid hatalmán csorbát ejtsenek. Ez azonban nem sikerült. Badisz lépett atyjának örökébe és Hanágidot, aki mindig az ő pártján volt, még nagyobb tiszteletben részesítette. Ibn Abbasz, Almeria nagyvezire, akinek külpolitikai tervei nem egyszer szenvedtek hajótörést a zsidó vezir óvatosságán és éleslátásán, megizente a fiatal fejedelemnek, Hazir almeriai király nevében, hogy a szomszédos mohamedán államok nem türhetik, hogy

egy «hitetlen» uralkodják Allah fiai fölött és ha ki nem szolgáltatja nekik Hanágidot, hadat izennek neki. Badisz király kereken megtagadta az ultimátum kivánságának teljesítését. Nem akarta leghűbb emberét elárulni és inkább elfogadta a hadüzenetet. Az 1032. év őszen egymással szemben állott a két sereg, amelynek egyikét Ibn Abbasz, másikat Sámuel Hanágid vezette. A csata, a költő-vezir leírása szerint, igen elkeseredetten folyt, míg végre Hanágid teljes diadalával végződött. Maga Ibn Abbasz fogságba került, az almeriai hadak pedig részint a csatatéren maradtak, részint futva menekültek, hogy elvigyék a szomorú gyászhirot Hazir királynak.

«Második purimot rendezetek ezen a napon — írja Hanágid versének befejezésében — mert miként Hámán, Ibn Abbasz is egész Izraélt akarta elpusztítani, de úgy járt ő is, miként elődje. Mondjátok el Afrikában és Egyiptomban, tudassátok Jeruzsálemben és Babiloniában. Legyen ez a történet testvére Eszter megillájának és olvassátok fel mindenütt mindörökké.»

De nemcsak ez a diadal adhatott okot új purimra. A csaták és diadalok hosszú sora következett még utána.

A trónkövetelő Balkin herceg pártjával együtt Szevillába menekült, ahol az Abbadok egyik sarjadéka, Mohamed Algazer király uralkodott és mint Granada ellensége, szívesen látta az onnan menekülőket, akik esetleg jó szolgálatot tehettek neki. Az idegenek izgatására csakhamar ki is tört a háború és a zsidó nagyvezirnek Szevilla seregei ellen kellett

vezetnie hadait. Az ütközetek egész Tisri hónap-
 át folytak, míg végre Szukkothnak, a sátoros ünnepek
 előestéjén megtörtént a döntő csata, amely Hanágid
 csapatainak teljes győzelmét hozta meg. «Míg test-
 véreim a sátraikba visznek mirtuszt és pálmaágot,
 engem a diadal pálmájával védő sátrába ültetett
 az Úr.»

Közvetlenül a döntő ütközet előtt írta Hanágid a
 következő verses imát, amelyet fia feljegyzése szerint
 aznap a mincha-ima helyett mondtak el:

CSATA ELŐTT.

Csaták ura! tekints le rám,
 Hallgasd meg esdeklő imám.

Légy irgalmas szolgád iránt,
 Kit félelem, kétség sohse bánt.

Halkan sugja szent sejtelem:
 Enyém lesz, enyém a győzelem.

Te vagy bizalmam, reményem,
 Oh add, hogy szégyen ne érjen.

Vad örvényekbe indulok,
 Ne nyeljenek el rút habok.

Tüzek, lángok közé megyek,
 Óvj, hogy meg ne égessenek.

Bocsáss meg, hogyha vétkezém,
 Mit ér a vétkem? Mit érek én?

Már zúg az ellen hívogatón,
 Lúhelve esdek. rövid a szóm.

Hallgass meg, csaták vezetője,
Már int a halál, óvj meg tőle.

S ha nincsen érdemem elég,
Óvj tanodért s gyermekemért.

Egy másik versében kisebbszerű harcot ír le, amelynek okozója Ibn Abu-Musza Ibn-Bakkana, Malaga minisztere volt, akinek szintén rosszul esett az, hogy egy «hitetlen» magasabbra tudott emelkedni, mint ő. Hanágid rövid harc után őt is leverte.

A legnagyobb veszedelem 1042-ben fenyegette Hanágidot, amikor a szomszédos frankok és szlávok szövetkeztek a mór államokkal a hatalma tetőpontján álló Granada megbuktatására. Ebben a háborúban rettentő túlerő lépett fel a granadai hadsereg ellen és Hanágid alig mert győzelemre gondolni. A csataterőről verses végrendeletet küldött egyetlen fiának Józsefnek és érdekes megfigyelni, hogy a gyilkos csata rémitő zajában milyen gyönyörű lelki harmónia szól a zsidó nagyvezir verséből és milyen magasztos oktatást ad gyermekének az élet-halál küszöbén:

FIAMNAK A CSATATÉRRŐL.

József! ha szenvedek, mind csak teérted,
Érted küzdök, örömmel, boldogan.
Ha te nem volnál, szerencsét keresve
Bolyonganék, mint mások annyian.
Teérted küzdök vérengző csatákon,
Teérted megyek tűzön, lángon át.
Csaták tűzéből vedd végső tanácsom,
Ki tanácsolna jobbat, mint atyád?

Már tombol, őrjöng a halál előttünk,
 Vigyorgó, éhes száját tátja ránk ;
 Tán nem köszöntjük többé már a hajnalt,
 És nem lát többé édes, szép hazánk.
 Ha el kell válnunk egymástól örökre,
 És nem csókolhatnánk már soha,
 Vedd im ez írást, véssed jól szívedbe,
 Vérrel van írva mindenik sora.

Járj Isten útján, bízva rendületlen,
 Jóság és hűség legyen vezetőd,
 Ifjú erőddel szerezz bölcsességet,
 Ez díszed népek, királyok előtt.
 Szeresd anyádat, szeresd hű barátod,
 Legdrágább kincsed legyen szeretet,
 Szeresd az Isten minden teremtményét,
 És arany helyett szerezz jó nevet.

József! szeresd az embert véghetetlen,
 Ne nézd, hogy gazdag avagy koldus-e,
 Szeresd a nyomor fiát és ne feledd el,
 Mind ki szegény, kincsednek részese.
 Ne vessed meg, kit sorsa porba döntött,
 Ki tudja útján hol, mi volt a gát?
 Te pedig törtess oromról-oromra,
 Légy tökéletesb, nagyobb mint atyád.

Nagy hadvezéri lángelme lehetett Hanágid, hogy
 a többszörös túlerőt is le tudta verni. A döntő
 csata után azonnal írt fiának egy mámorittas verset,
 Istennek pedig a következő kis zsoltárdallal hálál-
 kodott a nagy diadalért:

Diadal Ura! örök hatalom!
 Fogadd dalom.

Hivatalak, midőn hívott a halál,
 S meghallgatál.

Ágág és Amálék gőgös hadát
Szétrombolád.

Vad tengerként hömpölygött felém,
S szétkergetém.

Futott az ellen és én üldöztem üzve
Tüzből tűzbe.

Sietek. Koszorus diadalpohár
Ünnepre vár.

Diadal ura! örök hatalom!
Fogadd dalom.

Sámuel Hanágid után ami háborus költészetet a héber irodalom produkált, legtöbbszörre nem élményeknek, hanem álomnak, fantáziának szülöttje, vagy legfőlegb afféle frontmögötti semleges hadi tudósítások vagy elmélkedések háboruról és békéről általában. Júda Halévi (XII. század) csak álmában látott zsidó háborut Ismael ellen, amit gyönyörű dobpergéses ritmusú versben énekelt meg:

נִמְתָּ וְגִרְדַּמְתָּ וְהָרַד קִמְתָּ
מָה הַחֲלוּם הָיָה אֲשֶׁר הִלַּמְתָּ ?

Egy századdal később Alcharizi sok harcról hallott kalandos utazásain, makamáiban többször próbál csatákat, összecsapásokat leírni, de ezek inkább csak platonikus harcok lehettek és amennyiben igazak voltak is, a minden reálitást nélkülöző fantasztikus leírások mindenestre a harctértől távol íródtak meg, ami ma sem megy nagyon újságszámba. Ismeretes különben Alcharizi makamája a Toll és a Kard vi-tájáról, amely eléggé mutatja, hogy a költő nem

nagyon rajongott a Kardért és szivesebben látta a Toll, a kultura uralmát, amelyet verseiben is fényes győzelemhez juttat. A verseny előbb a toll és kard hívei, az írók és vitézek közt indul meg.

«Hajdanában — kezdé — egy király udvarában írók és bajnokok vitára gyülekeztek s az írók szólni kezdtek: — Hősei vagyunk a szabad szónak, szavaink mindenfelé tudást szórnak. Ismeret és bölcsesség és minálunk, — mellyel hatalommá válunk — és az ország élére állunk. — Kezünkben a toll, — melynél sehol — sincsen hatalmasabb. — Óriásokat földre csap — míg a balga tőle kap — észt, velet — és erőt. — Ő maga gyenge, vézna, sovány — és bajnokokat halomra hány, — hátrál előtte mindahány, — szolgál, király egyaránt, — mert trónokat is porba ránt.»

És énekelve szóltak:

A szépnek oszlopai vagyunk,
Tollunk az ország büszkesége!
Kezünkben a bűvös hatalom,
Mely sujt és emel fel az égre.
Hős bajnokok szolgálaink lesznek,
Ha szívükbe ér törünk mérge.

A bajnokok erre — haragra kelve — így feleltek: »Mit fecsegték? — Mi tigrisek vagyunk bős csatákban, — szívünkben rettentő bátorság van — kardjaink villámokat vetnek — és jaj azoknak az embereknek, — kiket utolér vad lángjuk, — a halálnak hányjuk, — meg nem szánjuk. — Kezünkben a kard, melynek nincsen nyelve — mégis beszél haraggal telve, — mely élesen lát, pedig szeme sincsen — mellyel széttekintsen — sodor, mint a Kison folyam, — hatalma olyan. — És ha egy király trónra lép — ő száll fel elébb — ő adja fejére a koronát — és megőrzi, mint jóbarát, — elüzi minden baját — és azt, aki ellene vét, — halálosan zuzza szét.»

És énekelve szóltak:

Kezeinkbe kardot véve,
 Szállunk ki a csatatérre.
 Rendithetetlen vad szívünkbe
 Rut gyávaság sohse férne.
 Kardunk, mint a szőlővessző,
 Öntözi a hősök vére.
 Mint cikkázó villám csap le
 Elleneink seregére !

De amint befejezték a dalt, — előlépett a kard, a toll pedig melléje állt — és a vita fonalát — maguk szőtték így tovább :

«Az én hatalmam örökké tart, — szólta a kard, — nálam van a csodatevő — hősi erő. — Kezeim adnak — táplálékot sok fenevadnak, — oroszlánok, sasok — mig én vagyok — nem fognak éhen halni, — leölök nekik mindig annyi — bajnokot és leventét, — hogy éhségüket leverjék, — lerészegitem embervérrel — és nagy hősök velejével. — Hát hogy merészel — józan ésszel — a toll összemérgőzni én velem ? — hiszen hamuvá égetem, — vagy széttaposom mérgesen ! — Pörbe velem hogyan szállna — gyöngé szálfá ? — Hatalmam ellen — ne is merjen — emelni szót — a hitvány bozót, — mely ha érinti a kéz — már odavész — s ha a szél rájalehel, — eltűnik mint a könnyü pehely.»

«És te ezzel pufaszkodol ? — felelt a toll, — hogy ártatlanokra agyarkodol ? — Igazságod van, — a gyilkosságokban — nincsen párod, — rossz hireddel bejárod — az egész világot. — Tudom, kegyetlen rablógyilkos vagy — áldozataid száma borzasztó nagy. — Miót csak létezel, — ártatlan vére éhez, — elragadod szülők gyermekét, — hogy szívüket fájdalom tépje szét, — anyaölből a csecsemőt, — hogy a halál kezére adjad őt. — Durva erőszak a te elemed, — míg engemet — a büvös szellem — báj és kellem — sarkalnak ellened. — Hogy ismerheted — magadat összehasonlítani énvelem ? — Én a nyugalmat élvezem — boldog otthon az én helyem, — mig te uton-ut-

félen — ólálkodol szüntelen. — Rejtekekbe — leselkedve, — vagy valamely árok előtt — rémítgeted a járókelőt. — Vagy az erdő mélyébe bujpsz bele — és félelemmel tele — kerülnek ki az utasok. — Téged gyűlölni van sok ok — de nekem mindenki örül — s bizalommal vesznek körül. — Elvetemedett — gonosz a te neved, — csak a rabló és a tolvaj szeret, — nem cimborázik senki veled, — csak a gaz és becstelen, — míg én a gonoszt megvetem, — és nem mer reám nézni sem. Én csak a jelesek — táborában keresek — tiszteletet és barátságot, — csak aki kedveli az igazságot, — vesz kezébe engemet — s mindjárt úgy megszeret, — hogy még ha király is, nincsen titka, — amit előttem meg ne nyitna, — és midőn én velem — tanácskozni kénytelen — négyszem között kedélyesen, — te nem közelíthetsz feléje sem.»

A héber költészet spanyolországi virágzása után országról országra vándorolt és folytonos hanyatlásának útján keveset találkozott a karddal, amelyet a XIV. és XV. században nem mint vívóeszközt, hanem csak mint a védtelenek gyilkosát ismert meg. Mikor pedig a XVI. század vége felé a héber költészet a damaskusi Nadzsarával ismét a szentföldre tette át székhelyét, nem folytak többé Izraél régi földjén sem szabadságharcok, mikből háborus költészet fakadhatott volna. De a miszticizmus, amely itt Lurjával és híveivel urrá lett a lelkeken, elmélyítette a fantáziát és a messiási idők közeledtének hite, a megváltás nagy harcainak reménye sokakban mint valóság kezdett élni, és a poéták már-már Izraél felszabadulásának harcairól kezdtek dalolni. Nadzsara látomásaiból valóságos háborus költészet sarjadt, mintha csak Petőfi sejtelmes verseit olvasnók a magyar szabadságharcot megelőző időkből:

Vértől piros fenséges nap dereng
 Bus lelkem nyílt szeme előtt :
 Már látom ott, amint a büszke nép
 Földjére lép,
 Követve a hü szeretőt . . .
 Reszketnek a királyok
 S te menydörögsz rájuk,
 Fejedelmek
 Megremegnek,
 És minden népet félelem fog el,
 És te visszatérsz ős szentélyedbe,
 Hol néped hálálkodva énekel.

Biborruhában látom Éliást,
 Amint a lángból földre száll
 És átölelve Dávid hős fiát,
 Bosszút kiált,
 A hegyre lép és trombitál . . .
 És elnyomott hü népem
 Követi őket szépen
 Minden ellen
 Összeretten
 És meglakol kegyetlenségeért.
 Örömtől hull szemem könnye,
 Hát szívem mégsem hasztalan remélt!

Egy másik versében már látja Izraél diadalmas
 csatáit szabadságáért:

Kigyullad végre éltém lángja!
 Im oszlik már a rémes éj!
 Már jön, akit oly régen várok
 S szívem zaklatja szenvedély.
 Rettentő karddal felövezve
 Közelg felém a hős vitéz,
 Megsemmisülnek ellenségim,
 Ha rájuk égő szeme néz.

Sas-szárnyakon viszik a nagy hírt,
 Egész világba szerteszét,
 Hogy gyenge karom súlyos bárd lett,
 Amely lesujtja ellenét.
 S a megrémült népek sietnek,
 Lábamhoz borulnak legott,
 És visszahozzák gyermekimet,
 Mint szinarany ajándokot.

Nadzsara vízióiból nem lett valóság. De ha Izraél megváltása a szentföldön nem is következett be, a zsidóság helyzete az európai államokban nem-sokára mégis csak javulni kezdett, az üldöztetés sirámai lassan elszenderültek. Az elnyomott zsidóságnak mindenütt akadtak bátor szószólói a népek között és megkezdődött a zsidóság asszimilációjának nagy processzusa. Mikor Napoleon végigszáguldott a világon, diadalkocsiját már héber vers is köszöntötte; egy francia héber poéta, Eljahu Halfen Halévi mint a világosság széthordozóját üdvözli a győztes Napoleont:

... Üldözted őket izzó sivatagban futván,
 Sakálok ösvényén és párducoknak utján,
 Hol virág sohasem nőtt, szedtél hirvirágot,
 Dicsőség kelyhét ittad vizetlen vad pusztán,
 Bevésted neved, hova ember sohase hágott.

Hajóid haláltszóró fegyverekkel telve,
 De visznek tudást is, világosságot szerte.
 A tenger látta és frigyét kötött a széllel,
 Parancsolt hulláminak, álljanak meg csendbe,
 Mig elvonul a vezér, kitől fut az éjjel.

Halévi bizonyára a földnek fordítaná lantját, ha ma feltámadna és látná, hogy Frankhon fiai macedon

földön küzdenek a világosság ellen, a sötétség mellett és a szabad nép ivadékai a szabadságtipró orosz uralom megszilárdításáért ontják vérüket.

A zsidóság emancipációja után különben szinte minden nép csataköltészetének mozaikjában helyet találnak egyes háborus versek, amelyeket az ország héber poétái daloltak a nemzet nagy harcainak idején. Az 1848-as szabadságharc a héber poétákat is megihlette. A Hymnus, a Szózat, a Wacht am Rhein héber fordításban is elterjedt szent énekekké váltak. De ebben az időben és ezentúl már a zsidó költők majdnem mindenütt az ország nyelvén énekeltek és ma a világ legnagyobb és legrettentőbb háborúja alig termel már külön háborus héber költészetet. A ma élő nagy héber költők legtöbbször Oroszország üldözött fiai, akiket nem ihlethetett meg kegyetlen elnyomóik háborúja, azt pedig ami a szívében él, természetesen ki nem fejezhették. De ha a szótól vissza nem rettenő régi júdeai próféták él-
nének is ma, talán nem is menydörögne ajkukról a szent ige, hanem komoran és némán elzárkóznának és sötét gyászban «várnának rejtekükben, míg elvonul a dühöngés».

Budapest.

Dr. Patai József.

HÁBORÚS MONDÁK A BIBLIAI HAGYOMÁNYBAN.

Vannak-e, lehetnek-e általában a zsidóságnak háborús mondái? Mesélhetett, regélhetett-e hadi tényekről, hódításokról, győzelmekről az olyan nép, melynek, mióta ősapja Ábrahám isteni szózatra elindult hazájából egészen a jelen világfergeteg belga-orosz-galíciai népvándorlásáig, a történelemnek úgyszólván csak passzív történése jutott osztályrészéül? Keletkezettek-e eleven mondák, tüzes dalok, nemzeti megéléseket tükröző irodalmi termékek ott, hol a zsidó élet maga évszázados elzárkózottságban tengődött? Kedve telhetett-e a zsidónak robogó háború zajában, szilaj testi mérkőzésben, mikor ő kezdettől fogva a lelki erő fölényének volt hivatott hirdetője, mikor már az Atyák mondásaiban hősnek azt vallotta: «ki maga fölött győzedelmeskedik». Valóban nehezen tudjuk elképzelni, hogy a gettó békés kalmára, a tanházak szelid bűvárja, avagy az urak ezermesteres házizsidaja valaha is lelkesedett, rajongott volna a háború bármilyen fényes dicsőségéért, jeles erényeiért. Bizony más világ az ő világa.

Pedig Izraél régi históriájában, a zsidóság szent könyveiben nagy és jelentőséges szerepe jut a háborúnak. Mózes utolsó beszámolójában büszke öntudattal emlegeti a Szichón és Óg fölött aratott győzelmeit, Józua honfoglalása végig istenes műnek van feltüntetve, a bírák, a királyok kora nem egyéb a harcok és sarcok véres láncolatánál, a palesztinai állam

későbbi története is nem egyszer valóságos hősepoepia! Sőt a középkor sötét századaiban sem ritka az edzettkarú, bátor zsidó katona, ki a harctéren is megállja a helyét, valahányszor hazája törvényei megadják neki a módot és lehetőséget rá. Ám a diaspora hagyományos «zsidósorsa» homályba borította Juda ősi hősiességét épúgy, amint pl. a rabbanikus tradíció eszmei tartalmából szinte kiveszett a Makkabeusok fáklyás győzelmi tora, melynek emléke a ritusban mécsvilágos házi ünneppé szentségeskedett. Túrni és szenvedni, Istenben bízni és jót cselekedni: az lett a zsidó élet jelszava, hisz a gólusz úgylis csak előkészítője a jövődő boldogság mennyei birodalmának. Ez a világfelfogás, melyet gyakran torzképpé ferdített a többi népek rosszindulata, de amely a zsidóság nagy részében ma is él, megteremhette ugyan a nélkülöző lemondás, az önmegtagadás és erkölcsi bátorság vértanú-hőseit, de idegen maradt tőle a dacos, kemény harcra eszményített képe.

Boldogult Bacher Vilmosnak, valamennyiünk dicső mesterének köszönhetem, hogy képzeletem legelőször megtermékenyült zsidó hősök fegyveres alakjaival. Néhány éve egy új munkáját küldötte el nekem — akkor megjelent kis könyvecském gazdag cserejuttalmául — melyben két zsidó-perzsa költőt fedezett fel a tudományos világ számára: Sahint és Imrânit.¹

¹ A dolgozat először az orsz. rabbiképző-intézet 1906/7. és 1907/8. évi Értesítőiben látott napvilágot, majd külön lenyomatban: *Zwei jüd.-persische Dichter, Schahin und Imrani* von Dr. W. Bacher. Strassburg, Trübner 1907., 1908.

A XIV. század elején élt az első, épen 200 évvel később a másik, mindketten Siraz-t, a Hâfiz révén nálunk is ismeretes rózsák városát vallották szülőföldjüknek. A Firduszival virágkorát leélt perzsa hős-epika hagyományának voltak késő rajongói, de költői öntudattal új csapásokat törtek: zsidó honfitársaik részére perzsa nyelven zsidó tárgyakat dolgoztak fel, héber betűkkel írtak, de a perzsa éposz szellemében. Sahin munkája közül az egyik a Genesis történetét adja 8700 distichonban, a másik Mózes életét és hőstetteit énekli meg 10,000 párversben; az Ardesir- (tjk. Achaszvéros)-könyvben Eszter históriáját olvasztja bele a költő egy valóságos perzsa király-époszba, melynek befejezése, utóhangja mintegy az Ezra-könyv (500 párvers). Imrânî folytatni kívánta Sahin élete művét és a töredékesen ránk maradt Fath-námé-ban, azaz Győzelem könyvében Józsua, majd Saul és Dávid korabeli harcokról szól, míg a másik, tanító célzatú munkája az «Atyák mondásai» című misna-traktatust dolgozza fel, szintén perzsa minták nyomán.

A «Mult és Jövő» 1916 januári számában ismerttettem ezeket a «Háborús bibliai époszokat», főleg amennyire a Biblia hadjáratai és Mózes istenített főalakja köré csoportosulnak. Noha magam is csak másodkézből élvezhettem a tanulmányaimtól teljesen félreeső, idegennyelvű költőket, a tárgy mindvégig nem lankadó érdeklődést váltott ki belőlem; tán az olvasóimból is! Új világ tárult föl előttem, újszerű poezis, melyben Kelet és a Biblia hagyománya csudás módon ölelkezik. Eredeti szemszögletből nézhetjük

és olvashatjuk azóta az ismerős bibliai elbeszéléseket, alakjaik kivetkőznek a megszokott gúnyából, melyet egyoldalúan nevelt fantáziánk rájuk rakott. Bachernek amott idézett szemléltető szavaival: «A Mózeskönyv eme részletei bemutatják nekünk a Biblia tiszteletreméltó alakjait, valamint a velük szemben álló ellenséges hadvezéreket, amint csatabárdok módjára hatalmas karral kezelik a fegyvert, fölényes tudással vezetik az ütközeteket, egyéni harcokban legyőzik az ellent és a bátorság csudáit művelik, akár a perzsa király-éposz hősei. Ezekhez hasonlóan lóhátról harcolnak, míg az ellenfelek gyakran elefántokon ülnek. A párviadalokat kötekedő vagy kihívó, sokszor terjedelmes párbeszédék előzik meg. Az Egyiptomból kivonult Izrael ismert vezetőin kívül szerepelnek olyanok is, kik a Pentateuchosban csak melleleg említettnek, vagy amelyeknek nevét is Sahin koholta.»¹

Hogy mily alapelemekből tevődött össze Sahin és Imrâni költészete, milyen eredetűek azok a sokszínű kövek, melyek gazdag cirádák formájában körülölelik az egyszerű, ősi történeteket, azt Bacher bacheri tudással és lelkiismeretességgel a legparányibb részletekig igyekszik bemutatni. Valóságos gyönyörűség, nyomon követni e fényes szellemet, amint áthat a legszövevényesebb anyagon, felderíti a rejtett kapcsolatokat, rávilágít a források és tápláló erek ágasbogas folyására. De bűvös lámpája sugárral utat mutat nekünk a további kutatásokra is. Meglepődve látjuk, mennyi háborús részlet és motívum rejlik

¹ Lásd i. m. 130. l.

a mi tisztán zsidó, héber hagyományunkban, mennyi monda és legenda élt bizonyára az Európába vetődött zsidóság ajkán is. — A dúsgazdag anyagból én csak a közelebbi értelemben vett Bibliára, a Mózes ötkönyvére vonatkozó háborús mondákat próbáltam a következőkben — a rendelkezésemre álló eredeti művek alapján — tudtommal először összeállítani.

Az Agadában.

A hazai talajon nőtt, őszidó tradíciónak két ágát, úgyszólván két birodalmát szokták megkülönböztetni. A «halacha» az egyik, az élet útjain való «haladás» tana, miképen cselekedjék, tegyen-vegyen a zsidó, hogy a tóra szavának és szóbelileg hagyományozott értelmének megfeleljen: évszázadokon át aprólékos casuistikával, féltő pontossággal, de szabad kritikai szellemben folytatott törvényt magyarázat és -alkalmazás; a sokoldalúság és éleselméjűség diadalmas csatamezeje. A másik az «agada», «elbeszélés» (eredetileg tanítás), a Biblia történeti anyagához fűződő vallás erkölcsi reflexió, monda és költői lelemény: csodálatos gazdagságú, vadregényes őserdőhöz hasonlatos mesebirodalom. Ez a dús rengeteg azonban korántsem található egytagban; egyrészt a talmud haláchikus vitái közt sarjadzik fel, mint a mesterek szórakoztató, képzeletűdítő oázisa, másrészt nagy, önálló, virágos kertek alakjában köríti a bibliai könyveknek, főleg a Pentateuchosnak minden egyes mondatát, szavát. A zsidó körökben való általános ismertségüket ezek az ú. n. midras-gyűjtemények kiváló mértékben

Rasinak, a nagy népszerűsítőnek köszönik; tudományos, genealógiai feldolgozásuk a drezdai Wünsché-n kívül a mi Bacher-ünk egyik nagy érdeme.

Természetesnek és a priori valószínűnek látszott, hogy a palesztinai és babiloniai zsidóság eme ismeretek tárában, melyről ugyancsak elmondhatjuk azt, mit Bag-Bag fia mond a tóráról: «Forgasd, forgasd, mert minden benne van», méltó helye jut majd a háborúnak is. Persze holmi szemléltető, vad csataképeket, élettől duzzadó, háborús részleteket hiába várunk az Agadától. Úgy képzelem, hogy a tanházak tannaitái és amoreusai — noha semmiképen sem szabad bennük megcsontosodott vagy a világtól idegen szobatudósokat látnunk — annyira irtóztak a vértől, minden tisztátalanság kórokozójától, hogy inkább veszni engedtek sok színes apróságot, mintsem velük beteges hajlamokat megfertőzzenek. Különben sem szabad elfelejtenünk, hogy az Agadában az elbeszélés általában nem volt öncél, nem a képzelet üres játéka, hanem jobbára eszköz erkölcsi elvek és igazságok terjesztésére, alkalmas előadásforma a prédikátorok számára, példálódzó tanítás. A háborúnak sem realitását kutatták ennél fogva az agadisták, hanem célzatát, rendeltetését Izraél történetében akarták tisztázni, etikai momentumait kidomborítani.

Amalek ellen Mózes azért küldi épen Józsuát, hogy annak a Józsefnek az unokája, ki okozta azt, hogy a nép Egyiptomba került, legyen viszont védője a kivonulásának. Vagy — amint a Midras Exodus XXVI folytatja — így szólt Mózes Józsuához: A te ősapád (József) nyiltan vallotta Fáraó előtt: az Istent félem

én, erről (Amálékről) meg azt mondja az Írás: nem félt Isten^{től}; jöjjön hát amannak az unokája és verje meg ezt az istentelent! — Érdekes módon azonosítja a Midras ezzel az álnok Amálékkal Árád-ot, kit a Biblia kánanitának nevez. Amálek t. i., az orv-támadó, egyúttal gyáva is volt, attól félt, hogy Izraél, ha ráismer, Isten bosszúját fogja fejére leimádkozni. Azért egyszerre kánaáni nyelven kezdett beszélni. Az izraeliták tényleg zavarba jöttek, nem tudtak eligazodni az amálékita ruházaton és a másfajta beszéden. Azért általánosságban fogadkoztak: «ha kezembe adod ezt a népet» (Móz. IV. 21, 2.). Árád alaposan pórul is járt, mindössze *egy* szolgálót vitt el zsákmányul.

A Szíchón elleni hadjárat a harci készség, az Isten iránti engedelmesség és bizalom próbaköve. «Kezdj el vele háborút! — így hangzott az isteni parancs — még ha ő vonakodnék is tőle.» Mózes mégis előbb békét, semlegességet biztosító követeket küldött el Szíchónhoz, ami viszont Istennek megnyeri a tetszését és máskorra ezt az eljárást kötelezővé teszi. Emóri királya — úgy tudja a legenda — valóban kész lett volna a népet bántatlanul átengedni a határain, ám mit szoltak volna hozzá a szomszédos fejedelmek, kik épen Izraéltól való félelmükben mind adófizetőivé lettek a «protektor» Szíchónnak. Hatalmát emígy festi a szöveg: «Szíchón serege legyőzhetetlen erejű volt, még ha nyílt mezőn is mérkőzött volna meg, Chesbon városa pedig bevehetetlen volt, még ha legyekkel is lett volna tele.» «Minek fárasszam azonban népemet minden egyes város ostromával

külön?» — mondá az Úr; a szövetségeseeknek szívébe adta, hogy együttesen vonuljanak ki Izraél elé. Így egyszerre végzett velük a hős sereg.

A Szentírás két rejtelmesnek hangzó mondata, mely a most említett emorita összetűzés előtt olvasható¹ és az «Örökkévaló harcainak könyvét» vallja forrásául, a következő különös ízű mondának adja alapját. Emóri és Móáb határában hét mérföldnyi völgy húzódott végig, jobbról-balról egy-egy magas hegy emelkedett. Mikor a népek Izraél érkezésének hírét vették, az egyik hegyoldalba barlangokat vágtak azzal a szándékkal, hogy ott elbújnak és az elvonuló táborra köveket, nyilakat szórnak. Ám alig jelent meg a győztes had a völgy szájánál, a túloldali, a Szentföldön álló hegy lejtőjén kiemelkedések, dudorok keletkeztek, maga a hegy pedig meghajlott a nép előtt, «mint a cseléd hazaérkező úrnője előtt», olyanira, hogy az emelkedések behatoltak a túloldali hegy barlangjaiba és összezúzták, összemorzsolták az ott rejtőzőket. Erről a csudatételről maguknak az izraelitáknak sejtelmük sem volt, ők nyugodtan továbbvonultak Arnón völgyében. Isten azonban — így folytatja a legenda — elégedetlenül felveti a kérdést: ki fogja mindezt elmesélni a fiaimnak? hisz ha a gyerekek kenyeret adtál, illő, hogy megmondjad az anyjának! Ezért történt azután, hogy a sereg el-

¹ A nagyon sokféleképen fordított és agyonmagyarázott két mondat az IMIT Bibliájában így hangzik: «Váhébet Szúfában és a völgyeket, az Arnont; meg a völgyek lejtőjét, mely hajlik Ár helye felé és támaszkodik Móáb határához.» (Móz. IV. 21., 14—15.)

vonulása után a hegyek ismét szétváltak, a lejtőkről meg forrás sietett le az Arnón patakjába, véres vízfolyás, mely emberi fejeket, testrészeket gördített magával. «Izraél látta és hálaimeket mondott.»

A Midjan elleni hadjárat szintén egész sor erkölcsi elmélkedésre és tanulságra ad alkalmat. Bosszúhadjáratra szólította fel az Úr Mózeset és a népet: «mert szorongatóitok ők fondorlataikkal, melyekkel fondorkodtak ellenetek.» De a nép Istenre hárítja a bosszú kötelezettségét: Vajjon bántottak volna-e bennünket, ha istentelen, vad pogányok volnánk és nem a Te parancsaidat teljesítenők? rajtad tehát a sor, hogy tőlük elégtételt végy. Ez az oka, hogy ennél a hadjáratnál nem találjuk az előzetes békefelkínálást és a harcviselésnek ama kíméletes módját, melyet a tóra minden más ellenféllel szemben előír. Mózes maga nem vezetheti ezt a hadjáratot: ő gyermekkorában Midjánban nevelkedett (apósa házában) és azért — micsoda gyengédség! — «nem vethet követ abba a forrásba, melyből ivott!» Ellenben siettetni siettetheti a szent háborút és sietteti is. Pedig ezzel a saját halálát is sietteti. Az Agada t. i. szószerint olvassa a mondatot: «Állj bosszút a midjanitákon, *azután* betérsz majd őseidhez.» Fel is jegyzi a midras, hogy a vezérek és katonák, kik még az imént meg akarták Mózeset kövezni, most vonakodtak elindulni a harcba, nehogy pásztoruk gyorsabb halálának legyenek akaratlan előmozdítói. Úgy kellett őket rákényszeríteni. Fővezérül természetesen Pinehász kínálkozott, mert «ki a parancsolat teljesítését megkezdte (ő ölte meg a csábító midjanita nőt), annak

mondjuk: folytasd és végezd be! Különben magánügyben is elszámolni valója volt a midjanitákkal, kik egykor az ő anyai nagypját, Józsefet, eladták Egyiptomba. Mielőtt elindulnak, Mózes figyelmezteti őket, hogy az ellenséges táborban találkozni fognak Bileámmal, ki a tanácsa folytán elpusztult 24,000 ember vérdíját követelni jár ott. Azért «mielőtt a farkas közeledik a nyájhoz, állítsatok neki kelepécét!»

Tényleg Bileám ott mulat az öt midjanita király körében, majd midőn szorul a kapca, a hadviselésnek, illetve a menekülésnek egészen újszerű, modern, sőt legmodernebb formáját honosítja meg: karjait bűvös szóval megmerevíti, majd szárnyakat varázsol rájuk, azokkal felemelkedik a levegőbe, még királytársait is magával viszi. Egyszerre azonban eléjük toppan, illetve berreg egy másik aviatikus: Pinehász és noha Bileám álszenteskedő módon most Isten trónusa elé veti magát, a főpap szemük elé tartja az arany homlokvértjét, melybe a legszentebb Név van bevésve és a merész repülők, mint ütéstől találva hirtelen lezuhannak a földre. Ezért szól róluk az Írás: «És Midjan királyait megölték az általuk elejtettekhez» (a héber: *ál* szószerint azt jelenti: az elejtettekhez). Bileámot, az átkos varázslót, a szinhedrion elé állítják, mely a halálbüntetés mind a négy nemével kivégezteti. — Így végződött az első repülők harca, mely megoldható a Midras Numeri 22. fejezetében, úgyszintén a Mattósz szidrához szóló Tanchumában és röviden a jeruzsálemi talmud

Szinhedrion traktátusa 10. fejezetének 2. halachájában.¹

Legszívesebben időzött azonban a monda a Básán elleni harcoknál, illetve óriás fejedelménél, a félelmetes Ógnál, ki mint az öskor ittmaradt errati sziklája mered bele a bibliai kor emberi szintjébe. Hisz — így színeződik a legenda — ő túlélte már a vízözönt, melynek habjai csak a bokáit ölelték körül és ő volt az a «szökevény», ki Ábrahámnak hírül hozta Lót fogságba jutását a napkeleti királyok által. Ekkor is rosszban sántikált: az ősapát t. i. a hatalmas óriások elleni háborúba akarta belevinni, hogy halála után elvehesse Sárát. — Mégis jutalom járt ki neki ezért a szolgálatért és elélt még néhány száz évig, noha eredetileg az ugyancsak félelmetes erejű Ábrahám kezétől kellett volna elesnie. Mikor Ábrahám Izsák avatása örömeire lakomát csapott «a föld nagyjainak», Óg is köztük volt; mikor Jákób megjelent Fáraó előtt, ő is ott ült az egyiptomi urak közt. Mindannyiszor nagyon kicsinylőleg szólt Ábrahám nemzetségéről, még sem kerülhette el végzetét. «Már akkoriban adtam a kezébe», mondotta Isten Mózesnek, mikor az félt, Básán ellen vonulni, «hátha még most is betudódik Ógnak az egykori jótett». A király ereje egyébként akkora volt, hogy egymaga 60 várost épített a zsidók ellen, a legkisebbnek is 60 tornya volt; étvágyát e munkának

¹ Úgy hallom, hogy a talmud cenzurált részeiben ugyanez a monda van elmondva Jézusról és Józsuá ben Perachjáról.

megfelelően 1000 marhával csillapította. Meséli tovább a groteszk nagyításba átesapó midras: midőn Izraél Edrei vára elé érkezett, Mózes hajnalban bement a városba, hogy kissé körülnézzen. Úgy tűnt neki, mintha ott éjjel új, belső várfalat építettek volna. De Isten felvilágosítja, hogy Óg ül a falon és lelógatja a lábszárait. Az óriás csakhamar megpillantja a népet, mely három mérföldnyi területen táborozik. Minek küzdjek ezekkel a csapatokkal külön-külön? — gondolta magában. Felment hát a Jahca hegyére és feje fölé kapott egy akkora sziklát, hogy azzal az egész tábort eltemesse. Mit csinál ilyenkor az Úr? Hangyákat küldött a köre, azok kirágták a közepét, úgy hogy a szikla, mint valami malomkerék ránehezedett Óg vállára és lenyomta. Szerette volna leemelni a nyakáról, csak hogy a fogai, melyek háromfelé szigonyhegyek módjára megnyúltak, nem engedték és Óg mozdulatlanul volt kénytelen eltűrni Mózes támadását. Mint törpe Dávid áll a vezér szemben a soköles óriással. Ám egyszerre csak megnyúlik Mózes alakja 10 mérföldnyire, botja is ilyen hosszú lesz, nagyot is szökken 10 mérföldnyit és így bokán találja Ógot, ki holtan elterül lábai előtt.

Ime az igazi legenda talaja, melyen semmi sem lehetetlen, mert hisz minden mérték megszűnik, mihelyst hitről, Izraél Istenéről van szó. És a zsidóság háborúi az Ő harcai! A későbbi júdeai harcokon kívül még egy nagy háborúról, jobban mondva csudálatos és iszonyatos harcok sorozatáról van szó az Agadában: Góg és Mágog világfelforgató világháborújáról, mely a Messiás eljövételét tisztító fer-

getegként meg fogja előzni. Az Igazság és Jog végleges diadala lesz az minden bűnön, álnokságon. Már a Biblia csatáiban hasonlókat tapasztalunk; bennük is azért győzött Izraél, mert vele volt az igazság, mert mindig Ég felé fordította tekintetét. «Hát Mózes kezei győzték le Amalékot? avagy az érc kígyó látása gyógyította meg a népet?» — kérdi az ismeretes, elég racionalisztikus misna. «Nem! hanem amíg Izraél felfelé tekint és Istenben reménykedik, egy baj vagy ellenség sem bír vele.» Vagy egy másik kép példájával: «A zsidóság minden szerencséje és boldogsága, hadi sikere és egyéb diadala Jákób ama kövének érdeme fejében van» (melyet szorultságában az Örökkévalónak felajánlott), vagyis az őseitől örökölt erős hitének, istenbizalmának köszöni a nép minden erejét. Az Agadának ez az álláspontja nem kedvez a hős-kultusznak, mert a «háború ura» mellett eltörpül minden emberi hős. Ám a Biblia dicső alakjai, eseményei mégis a mondának ezen verőfényes szárnyain kerülnek bele a nép köztudatába.

Josephus és Joszippon.

Még le sem záródtak a midrás könyvei, még eleven szálaít szövögette a monda, mikor a háborús hagyomány már ellepi a bibliai szöveget és egyes részletek és személyek az Agadától befolyásolt harciasabb színben jelennek meg az irodalomban. Megfigyelhetjük pedig ezt a folyamatot egy nevezetes történeti forrásmunkán: Josephus Flavius «Régiségein».

Ismeretes dolog, hogy ez az első nagy zsidó tör-

ténetíró, kinek politikai és erkölcsi képe ugyan mai napig sem alakult ki véglegesen a história világában, nemesak a «zsidó háborút», azaz Jeruzsálem második pusztulását írta meg közvetlenül a nagy tragédia után,¹ hanem későbbi római «száműzetésében», császári palotában ülve népe egész multját elvonultatta szeme előtt, kútföket gyűjtött és 20 könyvben kiadta az «Antiquitates»-eket, azt a hatalmas munkát, melyet a Josephussal épenséggel nem rokon-szenvező Grätz halhatatlan «nemzeti emléknek mond, hivatott a zsidó nép tetteit és gondolatait a művelt világ népeivel megismertetni». (Grätz III. 557.) A mű jelentőségének súlypontja természetesen az előbbi munkájában is tárgyalt egykorú történetben van, mindazonáltal figyelemreméltók a korábbi fejezetek is, főleg azok a kisebb-nagyobb változtatások, melyek a Biblia egyes részeiben esnek. Jellemzőnek találom pl. a hatalmasok előtt meghunyászkodó Josephusra, hogy mikor elbeszéli Sichem apjának leánykérő látogatását Jákóbnál, az ősz patriárka azonnal beleegyezik a tervezett házasságba, fiai előtt pedig azzal mentegeti az eljárását: «Ilyen nagy úrnak csak nem volt szabad akármit is megtagadnom!»

A nép maga mindenütt kemény, vitéz, harcos fajnak van feltüntetve. Hogy is rajzolhatta volna másnak az a férfi, ki végigélte a kis Júda dicsőséges harcait a nagy Róma ellen! Egy helyen, midőn a zsidó nép

¹ Ezt a görög munkát tudvalevőleg Istóczy Győző fordította le latinból magyarra: «A magam részéről való további megjegyzések tétele és fejtegetések hozzáadása nélkül», mint az Előszó elején mondja. Budapest, 1900.

a keserű víz miatt zúgolódik, az író ezekkel a szavakkal érteti meg Mózes aggályait: «mert nem ellenséggel van dolga, melynek derekasan és vakmerőn ellene szegülhetett volna.» (III. könyv 1. fej.) Később Amálék ellen ilyformán lelkesíti a vezér a hadakat: Most csak emberek ellen kell harcolnotok, nem éhség, tenger vagy hegy ellen! Mindjárt az első összecsapás alkalmával Mózes valódi hadvezér és stratégia módjára viselkedik, akár pl. a perzsa époszokban: vezéreket rendel, őrségeket szervez, ivóvízről gondoskodik, rendeleteket osztogat a harcmodort és tartalékokat illetőleg is. És az eredmény! Amálékot csak a beköszöntött éjszaka menti meg a teljes pusztulástól, míg Izraél soraiból nem hiányzik egy férfiú sem!

Szíchónnál Mózes maga kívánja a háborús mérkőzést, nehogy a nép a tétlen vándorlásban elpuhuljon. Emori serege a zsidók láttára azonnal futásnak ered, hogy váraiba visszavonuljon. Azonban Izrael, «mely megszokta a hadi munkát és jól bánt a parittyával és egyéb lövedékekkel, könnyű fegyverzetű is volt», üldözőbe fogta. Nyár volt, az ellenség elbágyadt a hosszú harctól, azért a forrásokhoz sietett; ott elérték és lemészárolták.

Legtanulságosabb azonban az az ú. n. étiópiai epizód, Mózes egyik kalandja, melynek a Szentírásban nyoma sincs, de melynek csirái az Agadában már fellelhetők.¹ Kezdetben ez a monda, úgy látszik,

¹ Grätz III. 607. olvasom, hogy a K. e. századoknak egyik hellenisztikai írója, Artapanos a zsidók régi történetéről írván «Mózeset hős harcossá teszi, ki az étiópiákat legyőzte.»

csak annak a «kusita asszonynak» az eredetét akarta némileg tisztázni, melyet Mózesnek szemére vetettek, később — mint látni fogjuk — a Mózes életkorában tátongó azt a 40 éves űrt kívánja betölteni, mely az Egyiptomból való menekülése és a Jethróhoz való érkezése közt kiszámítható. Beszéli tehát Josephus a bibliai elbeszélés folyamán: az étiópiaiak be-be szoktak törni Egyiptom országába és mivel a védő sereg rendszerint csúfosan megfutott, csakhamar hatalmukba kerítették az egész tartományt a tengerpartig. Az istenei és varázslói most azt tanácsolják Fáraónak, hogy a fővezérlettel bizzon meg egy idegen, lehetőleg héber embert. És a király az egész lakosság örömeire el is kéri leányától, kinek itt Thermuthis a neve, nevelt fiát: Mózeset. Az új parancsnok nem azon a helyen támad, hol mindenki az összeütközést várta, hanem a sivatag felől akar az ellenség hátába kerülni. Pedig ott majdnem lehetetlen volt a járás a sok kígyó miatt, melyek még repülni is tudtak és megsebesítették az embert. Mózes azért titokban nagy sásfonatú kosarakat készíttetett, azokban nagyszámú golyákat vitt magával és midőn az illető vidékre ért, rászabadította őket a kígyókra. Így váratlanul rátört a szerecsenekre, elhamvasztotta városaikat és végül Sába várába szorította a királyt. A hely bevehetetlennek látszott, mert az erős falakon és sáncokon kívül a Nilus is védte. Évekig nem is ment Mózes semmire. A királynak azonban volt egy szép leánya, Tharbis, arra rendkívül hatottak Mózes hadi tettei, azért titokban követeket küldött az ostromló vezérhez, felkínálván neki a maga kezét.

Mózes bele is egyezett azon feltétel alatt, hogy a várost feladják. Ez megtörténik és Mózes nőül veszi az áruló királyleányt.

Nem valószínűtlen az a feltevés, hogy már e mondák kialakulásában része volt idegen népek hagyományának is, hisz Flavius szántszándékkal felhasználhatta őket, hogy az ő pogány olvasói előtt ismerősebbnek, hitelesebbnek tüntesse fel a Biblia történetét. Épen az ellenkező eljárásnak vagyunk tanúi a későbbi századokban. Midőn a kereszténység, majd a mohammedanizmus révén a Szentírás eljutott sok nyugati és keleti országba, a népek arra törekedtek, hogy a saját őstörténetüket összeköttetésbe hozzák valahogy a zsidókéval, s a maguk régi mondáit hitelesítették mintegy a Biblia elbeszéléseivel. Ha másképp nem ment, bizonyos szinchronisztikus táblák segítségével régi uralkodóikat és harcaikat egy időbe tették a Biblia valamelyik nevezetesebb eseményével. A mondaképződésnek ebből a stádiumából is röviden meg akarok említeni egy könyvet, főleg mert a most tárgyalt szerzővel tart szoros, noha gyanus rokonságot.

Körülbelül 900 évvel Josephus után Olaszországban feltűnt egy héber történeti munka, mely Joszippon néven szintén a második templom pusztulásáig vitte az események fonalát. Írójának Joseph ben Gorion hakóhent tartották, azt a történeti alakot, ki az utolsó jeruzsálemi ostrom alkalmával mint Ananias főpap vezértársa szerepelt és magában a könyvben korholó, buzdító, majd sirató beszédeivel erős nemzeti érzésről tesz tanuságot. Rendkívül érdekes már most,

hogy noha az 1510-ben megjelent editio princeps óta a nyomtatott példányok is¹ ezt a nevet tüntetik fel a címlapon, a szövegben mégis több helyt (pl. 78. és 80. fejezetben) Joseph ben Matthias, galiléai helytartó, azaz maga Josephus beszél önmagáról első személyben. Ez a nekünk ma lehetetlennek tűnő következetlenség világosan a kiadók műve, kik a könyv értékét kívánták emelni, midőn a neves történetírónak tulajdonították e munka szerzőségét. Nem is felejtették el az Előszóban filológiai apparátussal bizonyítani, hogy «Jozzippon» nem egyéb, mint Josephusnak szerénységből kicsinyített neve! A tudományos kutatásnak máig sem sikerült a szerző személyének kérdését tisztázni, de kimutatta, hogy a Jozzippon egy IX. századbéli arabs ú. n. Makkabeuskönyvnek fordítása és átdolgozása, melynek íróját, a gáonok kortársát, Joseph ben Gorionnak hívták. Josephushoz csak annyi köze, hogy ez a Gorionides a zsidó háborúra vonatkozólag természetesen sokat merített Flaviusból és esetleges forrásaiból. — A Jozzippon vagy Pseudojosephus azonban mindenesetre megfelelt a közizlésnek, több változatban közkézen forgott és főleg tiszó-beóv böjtjének délutánján olvasgatták, amikor tudvalevőleg a más szent iratokkal való foglalkozás — a velejáró lelki öröm miatt — tilos és csak a «chorbán» eme leírásába volt szabad elmélyedni.

Tartalmilag, mint mondám, a könyv második fele

¹ Én egy újabb lublini kiadást használtam 1903-ból. Az Előszó írója David ibn Jachja.

nagyjában azonos Josephuséval, első fele azonban tarka egyveleg, melyben szabadon váltakozik való és költészet, történet és sokféle eredetű monda. Mint Arany versében Szt. László lovagszobra, úgy szökell végig mérföldlépésekben a histórián: érdekes csak néhány fejezet címét szemügyre vennünk. Az első szól Ádámról, az emberek elterjedéséről Cefó, Elifáz fiának idejéig; 2. fej. Cefó története, Dániel ragaszkodása Istenhez és sok böles mondás; 3. fej. Latinus király némely háborúi, Dániel sorsa Dariusnál, Cyrus hadjáratai; 4. fej. Ahasvéros és Eszter históriája; 5. fej. rátér Nagy Sándorra, kinek az egész II. könyv van szentelve. A III. könyv vegyest makedón-római harcokról tárgyal, Ptolomäus esete Júda bölcseivel; a IV. könyv adja a Makkabeusok történetét, a hét fiát feláldozó hős anyáról; majd Kleopatráról szól stb.

Ilyen beosztás mellett természetesen alig várhatunk sokat a mi közelebbi tárgyunk, a Biblia monda-költészete számára. A Pentateuch és a történeti könyvek úgyszólván teljesen elsikkadnak: az ősi genealógia felsorolása megkezdődik ugyan a Krónikák könyvének száraz névlajstromával, de már Jáfet fiainál átesap az akkori Európát lakó népek bemutatásába. Földrajzi csoportosításban szerepelnek itt a franciák, brittanok, germánok, magyarok, bolgárok, törökök stb., a középkor önkényes azonosításában. Az első háborús összetűzés a Campaniát lakó kittim, vagyis rómaiak és a szomszéd sabinok közt folyik le; eredménye a sabin nők elrablása. És most így folytatódik az elbeszélés: «Ebben az időben szökött meg Cefó, Ézsau unokája Egyiptomból, kit József elfogott, mikor apja

temetésén rátámadtak az Ézsaubeliek, de ő diadal-maskodott felettük.» Ez az egyetlen motívum a könyv eme bevezető fejezeteiben, mely ha nem is zsidó eredetre, de zsidó mondakörre vall, mint ahogy bővebb, bonyodalmasabb kifejtésben fogunk is vele találkozni dolgozatunk további folyamán. Joszippon azután ismét kartagénai királyokról, Angias harcairól mesél Turnus ellen, szóba kerül Hasdrubál, Hannibal öccse, majd a latiumi királysor végén Romulus, Róma alapítója. «Az ő idejében verte meg Dávid király Aramot és Edomot», amiért «nagy volt a félelem Rómában Dávid minden napjaiban». Ime így kapcsolódik a naiv elbeszélésben a világtörténelem — ha törik, ha szakad — a bibliaihoz.

A Széfer hajásár.

Másfajta könyv, noha eredetre, nyelvre és elterjedésre nézve is rokon a Joszipponnal az a következő mű, mely a Biblia háborús mondáit egyszerre gazdag bőségben, úgyszólván teljes összeségükben gyűjti össze: a Széfer hajásár. Névtelenül jutott miránk, keletkezése idejét sem ismerjük, de a XIII. század elején már idézik, tehát legalább 700 éves. Tartalmilag — akár a Sahin éposza¹ — mint biblia-kommentár kíván szerepelni, jobban mondva, mint a tóra «csudatételeinek» kivonata Józsuá és a Birák

¹ Bacher említi is a perzsa költőkről szóló művének III. fejezetében, mely Sahin forrásairól szól, mint oly «hasonló-irányú munkát, melyet a költő használhatott volna, de aligha ismert».

koráig. Közeleső volt a hypothesis, melynek Zunz kifejezést ad (Ges. Schriften III.), hogy szerzője úgy szerette volna művét feltüntetni, mintha a Józsuában és Sámuelben említett Széfer hajásárral volna azonos. Milyen munka volt az az ősi irat, melyben Józsuá hálaéneke Emóri pusztulása fölött bennfoglaltatott, nem tudjuk, még a nevét is különféleképen fordítják: az IMIT Bibliája nem pontosan «Igazak könyvének» mondja, a Bibliatársulat német fordítása szószerint «az Igaz könyvének» nevezi, Grätz ellenben betűk áthelyezésével «széfer hasír»-t olvas, vagyis az «ének tekercsét». A mi könyvünk kiadója az Előszóban abból akarja a saját műve címét megmagyarázni hogy előadásmódja «egyenes», vagyis zökkenések nélkül való, folyékony.

Vessünk ebbe az előszóba néhány pillantást. A kor divatja szerint elsősorban ősrégi, érdekes multat kohol a könyvnek: Titusz hadvezére talált rá Jeruzsálemben egy befallazott szobában, onnan elkerült Sevillába, majd a szefárd-uralom alatt álló Nápolyba, hol a kiadó — ki az elbeszélést megszakító egyes jegyzeteiben József ben Sámuelnek és a «Kothnóth József» szerzőjének mondja magát — érdemesnek tartotta arra, hogy kinyomassa, valószínűleg a XVI. század legelején. Kiadványa nagy értékét azzal illusztrálja, hogy mikor a Septuagintát készítettő Ptolomäus elkérte a zsidóktól a tórárt, azok eleinte ezt a munkát küldték el neki, nehogy a Szentírás maga idegen kézbe kerüljön. Majd rátér a mű jelességeinek méltatására és főérdeméül azt az «egyenes egymásutánt» tudja be, hogy t. i. folyton számontartja a hasonkorú

eseményeket és akárhányszor a legérdekesebb elbeszélést megszakítja pl. azzal a — nekünk bizony tudakosnak és feleslegesnek tetsző — megjegyzéssel: Ebben az évben halt meg Zebulun, Jákób fia. Más kiválóságait a műnek 10 pontban sorolja fel a kiadó, köztük liturgia-történeti szempontból nevezetes a következő tényadat: Mivel a könyv sok szép részletet tartalmaz az egyiptomi szolgaság és kiszabadulás történetéből, azért elismerésreméltó és dicséretes az a szokás, mely a szefárdoknál (spanyol-olasz-levantei zsidók) általánosan el van terjedve, hogy a peszachi éjjeleken a Haggáda után ezt a könyvecskét olvassuk. De a könyv célzatának nyitjára is rátalálunk az előljáró beszédben: «Előfordul itt sok történet Aram, Kittim és Afrika királyairól, kik ugyanabban a korban éltek, noha világosan látható, hogy azok nem tartoznak a mű valódi lényegéhez. Azért van ez így, hogy minden olvasója tanulja meg, mi a különbség Izraél és a többi népek háborúi közt. Izraél győzelmei csudák útján történnek mindaddig, míg a nép Istenben bizakodik.»

Szerző álláspontja tehát tisztán az Agadáé, azonban egyéni kedvtelése avagy kora ízlése jóval nagyobb tért szán a háborúnak, mint amennyi ott jutott neki. Nincs nagyobb élvezete, mint elmerülni a régi zsidó dicsőség fényes napjaiba, napvilágra hozni minden hadi tettet, hős eseményt, melyet a Bibliára való vonatkozásban bárhol feljegyezve talált. Merített a gazdag midras-irodalmon kívül okvetlenül nem-zsidó, elsősorban mohammedán forrásokból, ismerte az úgy-látszik hazájául szolgáló Dél-Italia és szomszéd terü-

leteinek hagyományait és olvasta valószínűleg Josephust és Joszippont. Ám bármennyire dőzsöl csaták zajában, seregek felvonultatásában és összecsapásában, valódi ütközetet mégsem látott a krónikás soha életében. Nincs fogalma a számarányokról, dobálódzik 100,000 harcossal és legyőzeti őket 150 emberrel, kik közt sebesülés sem történik. Az ő alakjai vér és hús nélkül valók, avagy Góliátjai az erőnek, gyorsaságnak és hangnak. Hogy a viadalok megkezdése előtt őseik erényeivel és a maguk tehetségével dicsekesznek, hencegnek és feleselgetnek a hősök, azt a szokást a jó Homeros mestertől ismerjük. Amellett megéreződik az író előadásán, hogy jó társaságban szokott forgolódni: személyei illedelmesen, udvariasan köszöntik egymást, nagy urak, királyok házában beszédjük előkelőbb, választékosabb lesz. Egyáltalában szereti a fényes fogadtatások, szertartások, temetések leírását, ellenben hiába keressük nála a lakomák ama kedvvel festett képeit, melyek a keleti regék majdnem elengedhetetlen kellékei.

Jómódú, józan, pontos kereskedő lehetett Ő poetatasága civil életében: a Machpéla-barlang megvásárlásánál részletes adás-vételi szerződést írat és közöl a szerző, úgyszintén midőn Ézsau eladja elsőszülöttségi jogát. Csekély költői érzéke tán azokból a részletekből is kiderül, melyeket a Biblia elbeszéléseiből mellőz. Meg sem említi pl. a teremtés történetét, a kútjelenetet Eleazár és Rebekka között, Jákób gyönyörű álmát, Mózes látományát a csipkebokornál, Bileám útját a számaron, magát a kinyilatkoztatást egy sorban intézi el: «egész Izraél örült ezen a napon

és Isten dicsősége lakott Szináj hegyén.» Bizonyára a mű irányzatával függ össze, hogy elmaradt minden oktató vagy vallásos színezetű részlet; elbeszéli pl. Jákób éjjeli harcát az angyallal, de hiányzik belőle minden célzás a szökő-inra. Egyéb parancsolatok, áldozatok stb. szóba sem kerülnek, ami a szerző céljai szempontjából fölösleges is volt. Mégis, ha anakronizmussal nem vádolnának, azt mondanám, hogy a könyv írója tán nem volt kifejezetten «gyakorlati», orthodox ember. Biztos azonban, hogy mélyen hívő, istenfélő, jámbor lélek lakozott benne. Legmegkapóbb megnyilatkozásai közé tartoznak azok a könyörgő imák, melyeket minden egyes hős vállalkozás megkezdése előtt személyeinek szájába szokott adni.¹ Mindenekfölött pedig öntudatos, minden meghunyászkodástól ment, felekezetére és népére büszke zsidó volt, ki fajának kiválasztottságáról, testileg és szellemileg másoktól való kitűnőségéről mélyen meg volt győződve.

Egy kedves, a midrásban is említett jelenetet akarok itt bemutatni, melyben a szerzőnek Izraél fiairól való véleménye szimbolikusan mintegy kifejezésre jut. Egyiptomban vagyunk József házánál. A tíz meggyanusított testvért visszavitték a szigorú bíró elé és a hirtelen haragú, vad erejű Simeont épen meg akarják kötni József szolgálai. Ám a hős nagyot kiált, a csatlósok ijedtükben arcra esnek és

¹ Az alkalomszülte lélekállapot őszinte és egyszerű szívhangjai természetesen a Biblia és a későbbi irodalom frazeológiájában találnak kifejezést.

megfutnak. Ekkor előáll Menasse, József fia, indulatosan felkapja a kezét, nyakon vágja a (neki ismeretlen) nagybátyját és elvezeti a börtönbe. Simeon pedig megszólal: «Ne mondja senki, hogy ez egyiptomi ember vágása volt, így csak apánk házában tudnak ütni.» — Később Júda töri rá Józsefre az ajtót, hogy testvérét megszabadítsa. Kezdetben Bramarbas módjára fenyegetőzik, hogy egymaga elpusztítja egész Egyiptomot, oroszlánhangjával megfutamítja az egész népet, de József ugyancsak keményen megfelel neki. Majd meggyőzni kívánja az alkirályt, hogy Jákób családjában nincs, nem is lehet hazug vagy tolvaj, hogy ők a világ minden kincséért nem hagyhatnák cserbe fivérüket. Hát akkor miért adtátok el testvértetek 20 ezüstért? miért hazudtatok az apátoknak is? — kérdi keserű iróniával József. Júdában már forni kezd a vér. «Szichem tüze ég szívemben, egy-kettőre elemészttem egész országotokat tűzzel», — mondja, de a fáraóhelyettes hidegen ráereszti a zuhanyt: Majd a menyed, a Támár, ki megölte a fiaidat, lecsillapítja a tüzedet! Erre Júdából kitör a düh, egyik kezével felkap egy 400 sekelyni sziklát, égnek lódítja, majd baljával felfogja és ráül, hogy megnyugodjék. Csak-hogy a kő porrá mállik alatta. József most ráparancsol fiára, hogy utánozza e produkciót és miután megtette, Júdából is kitör az őszinte elismerés: «Ez bizony földink műve, ilyen csak családunkbéli végezhet.» Mire József kétértelműen megjegyzi: vagyunk mi is olyan hősök!

A testvéreket most már nem lehet féken tartani. Naftáli egy pillanat alatt végigszáguld Micraimon és

megszámlálja, hogy 12 utcatér van benne; közülök hármat Júda vállal magára, a többi testvér egyet-egyét. És noha felvonul ellenük Egyiptom egész lovassága, szekereszete, sőt katonazenéje, Júda csak kihúzza a kardját, egyet ordít és nekiugrik a tömegnek. A következő percben a dicső hadsereg megfordul és rendetlen összevisszaságban menekül, sokan kardjukba dőlnek, a föld megremeg, az asszonyok koraszülnek, Fáraó pedig felmond Józsefnek, minek is hozta ide a nyakára egy tolvaj cseléd miatt ezeket a hébereket? De Józsefet magát is bánat környékezi, midőn testvérei heves panasszal rátámadnak. Azért meghagyja Menassénak, hogy engesztelje meg a hőso-
ket: az szeliden ráteszi kezét Júda vállára és — minden haragnak vége. «Ez se micri legény keze, így csak minálunk tudnak szeretni!» Mintha e hármak kifakadással jelezni akarná a szerző, hogy nincsen párja Jákób házának, ezrek közt is ráismerni indulatosságára, erejére és szívére.

Nem lehet szándékom, nincs is módomban a Széfer hajásár minden naiv, érdekesítő jelenetét bemutatni, az egész könyvecskét kellene kiírnom. Nagyjában a háborús részletekre akarok szorítkozni, hisz van belőlük bőviben. Valóságos hadi regénynek mondhatjuk ezt a könyvecskét, regénynek annál inkább, mert nyelvezete olyan könnyed és világos, a Biblia szavaihoz alkalmazkodó mondatai oly simán, gördülékenyen folynak tova, hogy elejétől végig a legélvezetesebb olvasmányok közé tartozik. Olvasták is eleget századokon keresztül. Héber szövegét a jesiba tanítványa előtt még ma is némi nimbus környezi,

a gyengébbek kedvéért azonkívül lefordították németre és zsargonra, a nők számára pedig felvettek belőle sokat a közkedvelt «Ceeno u-reeno»-ba.¹

Ami a könyv beosztását illeti, fejezetek nem tagolják, az anyag csak a heti-szidrák szerint csoportosul.² Legnagyobb kedvteléssel a patriárák történetével foglalkozik a szerző, a későbbi eseményeknek aránytalanul kevesebb tért juttat; Mózes 3., 4. és 5. könyvével cumulative néhány lapon végez és Józsuá és a Birákon épen csak hogy átfut. Mintha belső okokon kívül némi külső körülmények is siettették volna a gyorsabb befejezést.

Szines vonásokban gazdag mindjárt a 20 ősnemzedék története; a jelentéktelenek közt akadnak egyéniségek is, mint Enós, Kénon, Lemech vagy Chanóch, a világ nagy tanítója, kit 800,000 ember láttára angyalok ragadnak fel az égbe. Az első háborús alak Nimród. Azért lett oly erős, mert apja, Kus félretette számára azt a bőrkötényt, melyet Ádám kapott az Úrtól. Ő volt hivatva testvéreinek minden háborúját viselni, feladatát teljesítette is teljes sikerrel és megverte minden ellenségüket. «Így támogasson és segítsen bennünket az Úr ma is», — teszi hozzá az elbeszélő: az egyetlen szubjektív megnyilatkozása, mely szívéből, szájából holmi «pogromos» időben önkéntelenül kikivánkozott. — Az első háborút Nimród

¹ Tudvalevőleg ez az asszonyi techina megvan magyarul is: Magyar C'enuh urenuh, jargonból átdolgozta Büchler Zsigmond albertyi-irsai főrabbi 1905.

² Az én kiadásomról szólok, mely újabb keletű: Zolkiewben nyomtatott 1855-ben,

460 etiópiái (hamita) harcossal Jáfet fiai ellen vezeti, legyőzi őket, csakhamar azonban szövetségesei is alattvalóivá lesznek, kik Sineór városát építik számára. Kevesebb szerencsével küzd a fellázadt Szodóm és Amóra oldalán Kedórleómor, egykori hadvezére és mostani versenytársa ellen, sőt álmában meg kell tudnia azt is, hogy a tüzes kemencébe vetett Ábrahám-nak utódai egykor a fejére fognak nőni és meg fogják ölni.

Ábrahám első fiának születése után van közbeszúrva Kittim népének háborúja Tubal fiai ellen, kik Toskanában laknak: a szabin nők története. Jismáelnek és főleg nemzetségének története a Bibliánál részletesebben és félre nem ismerhető rokonszenvvel van tárgyalva, amiben nem lesz nehéz a mohammedán források hatását észlelnünk. Vele szemben Ézsau kezdettől fogva az alattomoság, álnokság és szilaj verekedési vágy képviselője, a patriarchák utódainak örökös ellenfele. Egyetlen érdeme, hogy Ábrahám házának szülöttje, még sem homályosul el tökéletesen.

Ézsau első szereplése, hogy vadászat közben orvul lenyilazza Nimródöt és elszedi tőle a fentemlített bőrkötényt. A súlyos viadaltól fáradtan adja el a testvérének elsőszülöttségi jogát, egyúttal a Machpélában való részesedését, még pedig szabályszerűen kiállított szerződésben. Midőn Jákób később elhagyja szülői házát, a gonosz bátya utána küldi fiát, Elifázt, hogy ölje meg orvul. A 13 éves legényke 10 embert visz magával, ám Jákób megkérleli és felkínálja neki egész vagyonát. A fiú erre eláll szándékától; Ézsau dühöng ugyan, de a pénzt elfogadja és elteszi. —

Komolyabb veszedelem fenyegeti a patriárkát, mikor Lábántól való távozásakor Ézsau 400 emberével útját állja. Jákób nagy imát mond, mire Isten három angyalt küld, kik mintegy 200,000 harcost varázsolnak Ézsau szemei elé. Négy hatalmas csapat száguld el mellette akkora harci zajjal, hogy majd leszédül a lóról: «Mi Jákóbnak, Isten szolgájának vagyunk szolgálói, ki tudna megállni vele szemben?» — harsogják tele tüdővel. És az állig felfegyverkezett hadvezér egyszerre megszeppen: «Jákóbei vagytok? hisz az édes testvérem, most is őt keresem, miután 20 éve nem láttam.» Így aztán kölcsönös tiszteletadás között találkozik a két testvér családja; csak épen leányát, Dinát rejti el Jákób a buja Ézsau szemei elől.

Dina tragédiája lesz kiindulópontja egy külön kis hősi eposziának, melyet keleti fantázia és középkori naivitás színezett. Középpontjában a rettenthetetlen bátorságú és ellenállhatatlan erejű «Jákób-fiak» állnak. Ők a noachida-törvények értelmében már jóeleve halált mondtak a rablás és paráználkodás elkövetőjére, Sichemre és népére, mégis mikor Chamór szertartásos kérő módjára megjelenik házuknál, hajlandók arra, hogy kérdést intézzenek az ábrahámi törvények hagyományozójához, Izsákhöz. Közben azonban Sicheim városában feltámad a «nemzeti reakció». Chamór apja, az öreg Chidkóm áll az elégedetlenkedők élére, kik a Jákób-család asszimilációjától, az egy-néppé-válástól saját nemzeti életük tisztaságát féltik. A készülő orvtámadásról Dina cselédje értesíti Jákóbot, mire Simeon és Lévi másnap rátámadnak a városra, lakosait megölik, a hősiesen vitézkedő nőket is. 85 leányt

magukkal visznek; a legszebbet, Bónát, Simeon elveszi feleségül. — Két szökevény azonban fellármázza a szomszéd Tapuach fejedelmét, Jisubot, ki viszont az összes emórita királyokat szólítja harcra. Jákóbot félelem szállja meg, de Júda megnyugtatja, hogy igazságos ügyért szállnak síkra: «Te csak bízzál és imádkozzál!» Előbb kémek útján megtudja az ellenfelek hadállását, majd felfegyverzi testvéreit és 100 szolgáját. Amazok túlról pedig hadi tanácsot ülnek és nagyszerű dicsőítő beszédet mondanak — Jákóbról: mennyire áll az a család Isten különös oltalmában és kegyelmében! Határozatba is megy, hogy szép lassan visszavonulnak és elállnak a harctól.

Kilenc évi Kánaánban való tartózkodás után Jákób ismét visszatér Sichembe, a saját földjére. Ezt kihívásnak tekintik; Jisub ismét összeáll szövetségeseivel és 7 sereget szerveznek Jákóbék 110 harcosával szemben. Júda kezdi meg a viadalt hatalmas ló hátán, de méltó ellenfélre talál Jisub királyban. «Tetőtől-talpig vas és érc a fegyverzete, két kezével előre és hátra dobja a nyilakat és egy sem hibázza el a célt.» 30 lépésnyi távolságra közelednek egymáshoz a daliák; ekkor Isten megköti Jisub kezét, úgy hogy nyilai saját embereit találják. Júda pedig hatalmas követ emel és akkorát üt vele Jisub pajzsára, hogy az 15 rőfnyire hátrarepül a második csatasor elé. Ekkor gyalog folytatják a küzdelmet: pajzs pajzs ellen csattan, már Júda fejevédő pajzsa is eltörött, végül mégis Jisub húzza a rövidebbet és Júda a fejét veszi. Ez jeladás a többi testvérnek; azok előrohannak és 15,000 embert vágnak le, «mint mikor a

dinnyefejeket kaszabolják». A hátráló tömegből csak maguk a királyok állnak helyt. Csakhamar azonban ők is elesnek a fiúk kardjától és Jákób apa nyilaitól: a megmaradt sereg Chászár várába szorul. Jákób hadainak egész vesztesége három ember, de Júda ezeket a hű cselédeit is sajnálja és bosszúból folytatja a hadjáratot a megerősített kanaáni városok ellen.

Öt napig szakadatlanul folynak ezek a várostromok, minden napra jut egy-egy. Pedig a várak mind hatalmas fallal, néha széles árokkal vannak körülvéve és a támadás ellenük úgyszólván pusztá kézzel, illetve lábbal történik. Antik hősregékre emlékeztet a gyakori motívum, hogy a testvérek, főleg Júda, Dán és Naftáli keresztül ugorják a legmagasabb várfalat, átszökélnek az egyik falról a másikra is, mely beljebb eléjük mered. Ha bajba jutnak, szörnyű bögéssel, kiabálással adják tudtára a hollétüket a kívül állóknak. A fegyver, amivel párbajaikat vívják, a kard és pajzs; utóbbi nem egyszer el is reped a támadók dühétől. Egy ízben Lévi csak úgy tudja kivédeni a fejevágást, hogy a pusztá karjával fejéhez kap, «mert félt a kardtól; a kard pedig belevágott Lévi kezébe és kis hija, hogy le nem szelte». A védők is nem kicsinylendő munkát végeznek: a férfiak a kapuknál és a falakon harcolnak, az asszonyok «zuhogó eső módjára dobják a nyilakat és köveket» a fal alatt támadókra, Arbalis városában akadnak parittyázó amazonok is. Ám Jákób fiai legyőzhetetlenek. Az egyik várban három óriás levente rátámad ugyan Zebulonra, «ki még fiatal gyerek volt és alacsony testalkatú», földhöz is vágják, de az ősz

apa odaszalad, az egyiket ágyékon alul kettévágja, míg a másik kettővel a szilaj testvérpár, Simeon és Lévi, végez, kiknek ütése közmondásossá vált: vállastul vágták le áldozatuk fejét. Ha a kapukat nem tudták betörni, máglyák tüzevel megolvasztották az ércet; — a tornyot, melybe Szárton lakói visszahúzódtak, Júda sámsoni erővel rájuk dönti.

A harcok népség általában nem számíthat ki-méletre. Góas városáról meséli a könyv, hogy 20,000 ember pusztult el benne; vérök patakokban folyt ki a kapukon. Mikor Beth-Charan lakói észrevették a küszöbüket nyaldosó véráradatot, mindjárt mondták: «Ez csak a héberek munkája lehet, kik még harcolnak Emóri városaival.» Utóbbi városnál éjjeli harc folyt. Isten itt akkora zűrzavart okoz a védőseregben, hogy egymás ellen fognak fegyvert és reggel «úgy feküdtek az áldozatok Beth-Charán emelvényein, mint levágott birkák és bárányok». Hatodnap végre a testvérek abbahagyják véres munkájukat és hazatérnek Sichembe, de elővigyázatosságból még a városon kívül hálnak, nehogy az esetleg összeszedelődő ellenség az ő városukat megtámadja. Ám akkor már 40 napi körletben összebeszéltek a fejedelmek mind és Hebrón királyát békeajánlatokkal küldték a győzők elé. Adófizetőivé lettek Jákób fiainak, minek fejében visszakapták az egész hadi zsákmányt. «Ettől fogva béke volt Izraél és Kánaán királyai közt mindaddig, míg el nem foglalták az országot.» Itt, azaz a Genesis-könyvnek körülbelül a közepén, jelzi a szerző egész műve első felének végét.

A könyv második fele József történetével kezdődik,

egyben a Széfer hajásár legbájosabb, legköltőibb szakaszával, melyen egyforma kedvvel és szeretettel dolgozott a zsidó és a mohammedán monda. József szerelmi históriája nyomon is követi Firduszi híres «Juszuf és Zuleiká»-ját.¹ Pompázó József hatalmá-

¹ Nem tagadhatom meg magamtól, hogy ez elbeszélés 1—2 érdekes, ha nem is idevágó, nem háborús jelenetét ne közöljem legalább a sor alatt. Megkapó pl. az a párbeszéd, mely a fia vélt halálát megbosszulni kívánó ősz Jákób és a gyilkosként előkerített farkas közt lefolyik. Jákób szemrehányásokat tesz az állatnak: miképen volt szíved megenni az én drágalátos kis fiamat és nem féltél a föld urától, ki ime «számon kéri tőled az üldözöttet». Erre Isten megnyitja a farkas száját, hogy megvigasztalja vele az ősapát: Istenre esküszöm, ki engem is megteremtett, hogy sohasem láttam a fiadat, nem is téphettem szét, mert távol országokból érkeztem ide most, hogy szintén a kölykömet keressem. E napokban elhagyott és én nem tudom, él-e, meghalt-e? Úgy találtak meg fiaid... pedig újra esküszöm, nem ettem emberhúst soha életemben! — A másik, festők ecsetére méltó jelenet Potifárné lakosztályában játszódik. A szenvedélyes asszony, ki Józsefet már kiprotezsálta a börtönből, a viszonzatlan szerelem betegje lett. Barátnői nem tudják baját megérteni, még kevésbé elképzelni, hogy lehet közönséges cselédsorban levő ember után epekedni. Egy ízben aztán az asszony meghívja a barátnőit uzsonnára, mindegyik elé kést és pirosbélű narancsot (eszróg) rakat. Épen mikor hámozni készülnek a gyümölcsöt, belép az egyik ajtón József: egyszerre abba marad minden társalgás, a szemek a szép szolgára merednek és a kések mélyen belevágnak a nők ujjába, hogy csak úgy csepeg ruhájukra a vér. De egyikük sem veszi észre, mígnem az elégtételt szerzett Potifárné rájuk szól: «Lássátok, ti csak egy pillanatig láttátok és megbűvölt mindnyájatokat; én napról-napra látom magam körül sűrögni-forogni és ne haljak meg utána?»

nak, díszkíséretének leírása, folklorisztikus szempontból is érdekesek Jákób rendelkezései a temetését illetőleg, melyen az egész egyiptomi lakosságon kívül a 31 kánaáni király is résztvesz. Midőn József leteszi királyi koronáját apja arany ravatalára, ők is köréje rakják az övéiket. Csak *egy* ember akadékoskodik és zavarja a temetést: a mesebeli gonosz testvér, Ézsau. Csupa kötekedési vágyból letagadja a szerződést, melyet testvérelével kötött volt. József azért hazaszalasztja Naftálit, hogy hozza el a cserépedényben őrzött okiratokat. A fiú úgyszólván röptül haza Egyiptomba, «lába nyomán még a fűszál sem hajlik meg», de amire visszaérkezik, a két kíséret közt már tettlegességekre került a sor. Chusim, Dán siketnéma fia pedig, ki a helyszíntől távol csak annyit látott, hogy nagyapja eltakarítása egyre késik, előrohant és megtudván a késedelem okozóját, egy kardvágással lecsapta Ézsau fejét. A koponya odagurult Jákób koporsójához és az Agada szerint attól többé elválasztható nem volt. A most kitörő csetepatéban ismét a Jákób-fiúk győzedelmeskednek. Cefó, a Joszipponban említett Ézsau-unoka, 50 vitézével együtt hadi fogságba esik, a többieket hazaüldözik Széirbe, anélkül hogy bántanák őket, mert tiszteletben tartják Ézsau holttetemét, melyet azok magukkal visznek. Odahaza Széir lakói nagy szemrehányásokkal illetik az ézsauitákat, mint betolakodó idegeneket, egyenesen ki is utasítják őket országukból. Ez lesz aztán kezdete a háborúk további bonyodalmainak, melyekben a bibliai népeken kívül egy csomó más országnév is szerepel, nagyrészt a Földközi tenger

olasz és afrikai partjairól, ami a mondák eredetének kérdésénél mindenestre figyelembe veendő.

Ézsau népe Afrika királyához, Angiashoz fordul, Széir ellenben Kedem (Kelet) fiaihoz és a midjanitákhoz. Ézsauék vereséget szenvednek, mert hadaiknak egy része már a csata harmadik napján átpártol az ellenséghez. Később mégis meghódítják Széirt, de hűtlenségükön érzett belső elkeseredésükben és önkínzó szégyenérzetükben törvényt hoznak, hogy soha ezentúl honfitársat királlyá nem választanak. Azonnal meg is teszik Angias egyik emberét, Bélát, Beór fiát fejedelmükké. Az új király első dolga, hogy a még mindig rabságban sinylődő Cefó kiszabadítására óriás sereget vezet Egyiptom és a héberék ellen, de a csatával együtt életét is veszti. «Ezentúl Ézsau fiai nem harcoltak többé Izraél ellen, de gyűlöltek a mai napig.»

Cefó azután nemsokára József halála után megszökik Egyiptomból és ettől fogva ő lesz a szakadatlanul folyó háborúskodások igazi actor movens-e. Eleinte Angiaszt uszítja Fáraó és az azzal szövetséges kittedeliek ellen, majd átpártol az utóbbiakhoz, kik hőstettei miatt bálványnak tisztelik és egy évi ünnepnapot szentelnek a nevének. Idővel királyuk is lesz és «egész Italia» ura. Legközelebbi alkalommal azonban, midőn Angias és testvére, Szárdinia királya a tízévesekig kiterjedő utolsó népfelkelést mozgósítják ellene, nagy veszélybe jut. Akkor vezérei azt a tanácsot adják neki, hogy fohászkodjék Istenhez, «aki hisz a te őseidnek is istene». Cefó megteszi és az ellenséges sereget annyira megveri, hogy hírmondó

sem marad belőle. Csak Bileám szökik át ő hozzá, a győzteshez.

A diadalittas király vérszemet kap, most már ő maga vél bosszút állhatni az egykori rabtartóin, az egyiptomiakon, különösen miután megtudta, hogy a hős Jákób-fiúk mind meghaltak. Csak földijeinek, az ézsauitáknak új királyát, Hedad-ot hívja magával. Hadai háromnapjársnyi területet lepnek el. Fáraó 300,000 harcost állít ki ellenük; a hébereket is harcba szólítják természetesen, de mivel nem egészen bíznak bennük, külön 150 főnyi tartalékcsoportot alkotnak belőlük. A csata megkezdődik, Bileám nem tud jóslatot adni. De már az első összecsapásnál Egyiptom seregei hátrálni kénytelenek, eszeveszetten futásnak erednek és lelkendezve a zsidókat hívják segítségül. Azok előretörnek és vakmerő nekirohánással Kus tartomány határáig üldözik az edomitákat. A zsidóknak egy emberük se vész el, pedig a soraikban küzdő egyiptomiak ugyancsak csúful viselkedtek: egyenként elszállingóznak és hűtlenül magára hagyták a kis csapatot. Ezért visszatértükben a zsidók ravasz bosszút állnak a csalfa bajtársakon; amint útközben találkoznak ilyen szökevényvel, rátámadnak, mintha ellenségnek néznék és «üsd, üsd, jismaeli!» kiáltással agyonütik.

Ilyformán a héberék nagyszerű tekintélyt szereznek maguknak Egyiptomban. Csakhamar azonban alattomosan, rút becsapással megkezdődik az elnyomatásuk. Hárman vannak Fáraó tanácsadói: Jób, Reûél (a későbbi Jithró) és az őskaján: Bileám, ki azóta persze újra hazát cserélt. Utóbbinak vesze-

delmes tanácsát különös módon megghiúsítja az isteni csoda.¹ Mikor pedig abban a híres jelenetben, melyben a kis Mózes, «Bathja (Fáraó leánya) fia» a tűz és arany közt választ, Bileám rosszindulattal azt mondja, hogy a «zsidó gyerek már kis korában sem cselekszik öntudatlanul, lévén ravasz és okos», akkor véglegesen alul marad. A rossz tanácsadónak kereket kell oldania és elmenekülnie Kikonoshoz, Kus királyához; Mózes pedig kieszközli, hogy Fáraó szabaddá teszi ezentúl a zsidóknak a hetedik napot: az egyetlen hely a könyvben, mely némileg a vallástörvényre vonatkozik. Néhány évvel rá Mózesnek is ott kell hagynia Egyiptomot, de a mondai Sors nem vezeti egyenesen Midjanba, hanem mint már Josephusnál említettük, szintén Kusba (Étiópiába).

Kikonos t. i. szépen megjárta legutóbbi vendégével, Bileámmal. Egy hadjárata alkalmával, mikor úgyszólván egész haderejét Aram ellen vezette, fővárosa őrizetét Bileámra bízta. Csakhogy a csalfa

¹ Bileám azzal érvel, hogy mivel a tűz (Abrahám), kard (Izsák) és robotmunka (Jákób) nem ártott meg az ősapáknak és nemzetségüknek, most a vízzel kell kísérletezni. Az asszonyok azonban kifogtak a rendelkezésen: kimentek a földekre és ott szültek. Isten pedig elküldte angyalait, azok megmosdatták, megfürösztötték a csecsemőket, két kőből tejjel-mézzel megszoptatták őket, míg hosszú hajuk nőtt, mellyel betakarták meztelen testüket. A jó anyaföld pedig magába fogadta a kis sereget, mely a szabadulás órájának közeledtére «kinőtt a földből, mint a mező füve». Az egyiptomiak ugyan ekével mentek neki a furcsa növénynek, de a szántóvas nem ártott meg nekik. Az sem, mikor a kegyetlen felügyelők az egyes hiányzó téglák helyébe a fiúkat falaztatták be az épületekbe.

ember egyszerűen fellázította a lakosságot törvényes ura ellen és önmagát kiáltatta ki királynak. Midőn Kikonos visszatért, egy szinte bevehetetlen várral találta magát szemben, melyet kétfelől félelmetes tornyok, harmadik oldalon mély vízárkok, negyedik oldalon pedig kígyókkal telt vermek védtek. Kilenc évig ostromolta a várat, minden eredmény nélkül. Ekkor érkezik hozzá, bolyongásai közepette Mózes. A király azonnal megszereti, «mert derék és drága ember volt, termetre oroszlánhoz hasonlatos, arca mint a nap tündökölt és ereje is minden állatot fölülmúló». Mikor Kikonos még ez évben meghal, a nép főbb embereinála méltóbb utódot nem találván, «sietve levetették ruháikat, földre hányták és nagy halmot emeltek belőle; arra ültették Mózeszt, majd harsonákba fújtak és üdvivalgással köszöntötték: Éljen a király! Éljen a király!» Mózes a Josephus-nál ismertetett kígyó-csel segítségével beveszi a várost, melyből csak Bileám menekül ismét fiaival Egyiptom felé.¹

Mózes most nőül veszi Kikonos özvegyét és 40 évig uralkodik Étiópia országán; győzedelmes hadjáratokat is vezet Kedem és Aram népei ellen. Ekkor azonban feltámad az asszonyban a nő és az idegen vér és férjét bepanaszolja Kus előljáróinál: «Minek hódoltok neki, ki nem vér a ti véretekből, a ti isteneiteknek sem áldoz; ime itt a fiam, Menafrim, tegyétek meg

¹ A Széfer hajásár régi kiadásaiban, pl. Venezia 1551 — úgy értesülök — Bileám ezúttal — úgy mint az Agadában, — ismét «repült», légi úton hagyta el a körülzárt várost.

öt fejedelmetekké!» Így bocsátották el Mózeset [nagy tiszteletadások közt, így kerül Jithróhoz, ahol kezdetben meglehetősen bizalmatlansággal fogadják. Csak miután a jövevény a kertben le tudta törni az Ádámtól származó szafirbotot, ismert rá Jethró a megjövendőlt csodatevőre és odaadta neki leányát, «ki egészen Sára, Rebeka útjain haladt».

Közben Egyiptomban a zsidók számlálgatták a megígért szabadulás éveit. Rabságuk 180. évében 30,000 Efráimbeli vitéz érkezettnek hitte az időt és fegyveresen kivonult az országból. Erejükben elbizakodván, élelmet sem vittek magukkal; majd szerzünk az úton pénzen, gondolták. A pásztorok azonban, kikkel harmadnap találkoztak, nem voltak hajlandók más vagyonával kereskedni, azért az éhes sereg nekik támadt. Azok segélykiáltására megjelentek a Gáth-beliek, majd az előszólított filiszteusok is. Öldöklő harc kerekedett, melyben a különben is elgyengült efraimi sereg teljesen elpusztult, csak 10 hírmondó menekült vissza Egyiptomba. Efráim mély gyászt ölt engedetlen utódaiért, kiknek tetemei temetetlenül hevernek a síkon. A filiszteusok szintén 20,000 halottat veszítettek.

Ezzel a balul sikerült vállalkozással végződik a Bibliához költött hadi események sora. Új motivumként szerepelhet legfeljebb, hogy a Nádas tengernél az izraeliták és a szándékaik kikémlelésére utánuk lopódzott 700,000 egyiptomi közt ütközet fejlődik, melyben utóbbiak súlyos vereséget szenvednek. A későbbi pusztai harcok a könyv egyre sietősebb előadásában nem részesülnek különösebb figyelem-

ben, a szerző száraz rövidséggel végez velük, de a monda varázslatos fénye itt-ott mégis felcsillan.

Amálék, a sokat szerepelt Cefó testvére, bűvészeket és jövendőmondókat visz magával és egész lehetetlen sereget: 1080 miriád, azaz több mint tíz millió embert. A szerző ki is emeli a harc súlyosságát, Mózes külön fel is jegyzi az esetet. Ézsauval és Móábbal azért nem szabad a zsidóknak harcolniok, mert származásra rokon népek; Szíchon király is főleg azért bűnhődik, mert Bileám segítségével tönkretette a rokon Móábot. Árád, kánaáni királytól annyira megijednek az izraeliták, hogy háromnapos járásra meghátrálnak és ott elsáncolják magukat. Hosszú idők múlva Lévi törzse fegyverrel kényszeríti testvéreit arra, hogy a még egyre várakozó ellenséggel felvegyék a döntő küzdelmet. — Óg királynak van egy még nála is hatalmasabb fia, kinek a történetben azonban nem jut szerepe. Midőn Óg felemeli a midrasban említett követ, Isten angyalt küld az átlyukasztására, nem a valószínűtlennek látszó hangyákat.

A bibliai harcokat, mint stilszerű «utóhang» Józsuá és a Birák háborúinak rövidre összefoglalt története fejezi be. De még itt sem feledkeznek meg a szerző a legfontosabb eseményről, mely «ezekben a napokban történt», hogy t. i. Kittim népének új királyai, Avianus és Latinus véglegesen leverik és önállóságától megfosztják Edómot, amin a régi zsidó hagyomány szellemében ezentúl Rómát kell érteni.

Ime Izraél háborús mondái. Mint Arany János mondaná, nem volt idejük, hogy kerek, művészi egységgé, naiv éposszá összeforranak; a most ismer-tetett naiv hadi regényt tekinthetjük legteljesebb foglalatként. Ám az egész mondakörnek megvan a maga külső és belső igazsága.

Háborúk csak akkor keletkeztek, ha a Gonoszság, az Álnokság principiuma szembehelyezkedett a Jó eszméjének megtestesítőivel: ott áll a történelem elején Nimród és a végtelen sor utolsó tagja kimutat a jövőbe, Róma felé...

Háborúkat megnyerni pedig csak Istennel, benső hittel és bizalommal lehet. «Nem hatalommal, sem nem erővel, hanem az én szellememmel.» (Zekarja 4, 6.) Ez a szellem megedzi, megacélozza a testet is: Jákób fiai, családi és népi minőségben ugyancsak megállják helyüket a rájuk hárult harcokban.

A népek mai háborújában ismét elvek, egészséges és egészségtelen világfelfogások csatáznak egymással. A félelmesen fenséges színjátékban ott szerepel a zsidóság nemcsak mint a küzdelem egyik legtragikusabb, hontalanná űzött-hajtott áldozata, hanem mint érdektelenül eszményekért küzdő epikus hős is, kinek lelkét a hivatás tudatának és a kötelesség teljesítésének kettős tüze fűti. Isten pedig csalhatatlan és igazságos: nem a hivalkodó erősebb bataillonokkal lesz, hanem a megalázkodó tisztább erkölcsiséggel és győzni fogunk, mert győznünk kell...

Székesfehérvár.

Dr. Fürst Aladár.

VERSEK.

CSATAMEZŐN.

Ha sírt találsz csatamezõn,
Idegenben,
Nyugtát meg ne zavard, járj ott
Halkan, csendben.

A halottak álmát föl ne
Verje lábod
S el ne tipord hantjukon a
Vadvirágot.

Úgyis annak, ki a földben
Békén pihen,
Bús sírdombját nem gondozza
Már senki sem.

A hazáért vívta harcát
S ifjú vére
Ide hullott, idegen föld
Göröngyére.

S halálában nem volt szemét
Ki befogja,
Nem volt, ki a búcsú-imát
Elzokogja.

Ő pihen már. De valahol
Messzi távol
Egy anya még most is hírt vár
A fiáról.

Csatamezón hogyha akadsz
 Egy-egy sírra,
 Halkan járj csak, fölöttük egy
 Könnyet sírva.

S ha egy rózsa vagy egy szegfű
 A kezédbe :
 Amelyik a legárvább sír,
 Arra tedd le.

SZÉTDÚLT TEMPLOMOK.

Ti falusi vén templomok,
 Sorsotok be szomorú.
 Fölöttetek kegyetlenül
 Szárnyal a nagy háború.

Orosz hordák boszúvágya
 Milyen sokszor keresett.
 Itt is egy rom, ott is egy rom
 S számotok mind kevesebb.

Ágyúgolyó, tüzes csóva,
 Fosztogató kozák-had...
 Puszta falak elborongnak
 Őszi, borús ég alatt.

Hideg szélben, sötét este
 Állanak a szent romok.
 Úgy érzem, hogy nem a szél sír :
 Szívük az, mi felzokog.

Nem sorsukon panaszkodnak,
 Hanem mint a jó anya,

Mind azt sírja: «Látom-e még
Fiaimat valaha?

Hova lettek? Elsodorta
A vész őket máshova.
Hogy' szétzüllött, hogy' elpusztult
Kedvesimnek tábora!

Tán elvesztek étlen, szomjan,
Mint üldözött, árva vad.
Hej, közülök ki tudja hány,
A harcmezőn ott maradt.»

Keseregnek. Panasz-szavuk
Viszi a szél szeliden,
Ahhoz, ki még harcol, szenved
S ahhoz, ki már lent pihen.

Élőnek is, halottnak is
Szíve fájón megremeg,
Mint a falevél, mikor rá
Szitál finom permeteg.

S amíg a bús romok között
Az őszi szél felzokog,
Álmaikba beleszövik
Az elhagyott templomot.

Budapest.

Feleki Sándor.

SZABOLCSI MIKSA.

1857—1915.

Szabolcsi halála hírére újult erővel tört elő lelkünk-ből a kérdés, mely különben is erősen foglalkoztat bennünket mostanában: Igaz-e, hogy a háború nélkülözhetetlen és elmaradhatatlan az emberiség történetében? Igaz-e, hogy a nemzetek kebelében szunnyadó energiákat semmi sem tudja inkább fölkelteni, mint a harc? Igaz-e, hogy *sivis pacem, par bellum*, hogy a béke megszerzésének és biztosításának legjobb eszköze a háború?

A harc embere volt egész életében, természetesen nem a gyilkoló fegyverek, hanem a szellemi háborúnak, az irodalmi csatározásnak volt elszánt katonája. Harminc éves írói működése harminc éves harc volt. Küzdött a zsidógyűlölet, a zsidóság kettészakadása, a cionizmus hazafiatlannak vélt törekvései ellen; harcolt a felekezeti békéért, a zsidóság egységéért. Mikor meghalt, csak annyit látott, hogy a világháború egyre szörnyebben dühög, de a győzelmes eredmények nem közelednek. Épen így saját harcainak eredményeit sem érhetette meg, csak annyit látott, hogy a zsidógyűlölet és a belső villongások a zsidóságban még sokkal hevesebbek, mint amikor ő harcba indult azok legyőzésére.

Harcait ő szilárd meggyőződéssel folytatta, tisztán a zsidóság szeretete vezérelte azokban; ezek a háborúk örölték meg idegeit, ezeknek tüze perzselte el ideje-

korán lelki erőit. De ő erősen meg volt győződve harcainak igaz és szükséges voltáról.

★

A jesivában tölté gyermekségének és első ifjúságának idejét, hol napról-napra «Istennek harcait» vívják, hol állandóan foly a versengés, vitatkozás, nem mindig a tiszta igazság kikutatásáért, nem is mindig az ellenfél meggyőzéséért, de mindig a tóra iránti ideális szeretetből, Isten igéjéért való rajongásból. Itt tanulta meg azt a harcot, melynek az a célja, hogy az erők el ne ernyedjenek, az Isten igéje iránti érdeklődés, rajongó ragaszkodás ne lanyhuljon, hanem állandó foglalkozást találjon.

Onnan került a rabbiképző-intézetbe már mint meglett ifjú. Ott látta a zsidó tudomány új ösvényeit, nagyszerű törekvéseit és hatalmas eredményeit Erősen megihlette mindez lelkét, mely az Izraél tanaiért igazán hevült, de érezte azt is, hogy bármennyire is gyönyörködteti lelki szemeit a tudomány békés virányainak szemlélete, ez még sem az ő eleme. Nem ez a csendes mezőség az, hol ő a zsidóságnak nagy szolgálatokat tehet és annak érdekében eredményekhez juthat el. Érezte, hogy ő a harcra született, azért annak térein akarta szolgálni népét, felekezetét.

Erre épen akkor kiváló alkalom kínálkozott. Egy rettenetes vész támadta meg hirtelenül, orvul a magyar zsidóságnak szépen megszilárdulni kezdő társadalmi helyzetét és ez a tisztaeszlári vérvád volt. Bogdányi Mór, az *Egyenlőség* akkori szerkesztője, fölismerete az ifjú Szabolcsi rendkívüli harcképességét

és őt küldte ki a tűzvonalba, a szörnyű per színhelyére, hol ő annyi rátermettséggel teljesítette, — hogy szakszerűen fejezzem ki magam — a felderítő szolgálatot, hogy neve egyszerre ismertté vált az egész országban.

A vérvád, a magyar józanság és szabadelvűség ellen intézett ezen orvtámadás, csúfos kudarcot vallott, a hirtelen támadt viharfellegek szétfoszlottak, a józanság diadalmaskodott és a hazai zsidóság újra békében folytathatta munkáját az ország javáért és a társadalmi béke megerősítéséért. Miután látta, hogy vallásának becsülete többé fenyegetve nincs, arra nem is gondolt többé és hitéről csaknem teljesen megfeledkezett.

A hazai zsidóság talán sohasem volt inkább hijával a közszellemnek, mint a tisztaeszlári pert követő időkben. Az ország zsidói, mert hát egyetemes zsidóságról nem is lehetett akkor még szó, főleg a műveltebb körökben, semmiről sem tudtak kevesebbet, mint a zsidóságról. A legtöbbnek még fogalma sem volt arról, hogy van zsidó tudomány és irodalom, de sőt a hazai felekezeti ügyekkel sem törődött és — ami talán a legjellemzőbb — még a hitközségi élet is annyira apathikus volt, hogy úgynevezett előkelőbb zsidó a hitközségi elnökségre se igen vállalkozott.

Szabolcsi lelkét félelemmel és aggodalommal töltötte le a békés idők folytán beállott ezen tespedés és meggyőződése az volt, hogy e veszélyt semmi más módon nem lehet elhárítani, mint ha bátran ellene fordul. Az *Egyenlőség*ben, melynek szerkesztését most már ő vette át, a tunyaságba és nemtörődömségbe

sülyedt hittestvéreinek azt igyekezett bebizonyítani, hogy még nem mult el minden veszély fejük fölől, a zsidógyűlölet nem halt meg, ha egy kissé szendereg is most. Rámutatott annak minden életnyilvánulására és számon tartotta minden jelenségét. Hadakozni kezdett, ütött, hol jobbra, hol balra, egyszer a haladó zsidóság és a szeminárium, máskor az orthodoxia és a jesiva felé, és mindezt annyi hévvel, annyi lelkesedéssel, a zsidóság iránti annyi szeretettel, hogy nemcsak köréje csoportosodó kis seregét ragadta magával, de az érdeklődés szélesebb körökben is ébredni kezdett és a közvélemény kezdett kialakulni.

Azután következett a *receptió* kora. Szép idő volt. A magyar közvélemény talán soha sem állott a liberalizmus olyan magaslatán, mint akkor. Vezető politikusaink a receptiót úgy állították be, mint nem a zsidóságnak, hanem a szabadelvűségnek ügyét. Nem emlékszem, hogy a magyar sajtó valaha oly egyértelműen foglalt volna állást valamely ügyben, mint akkor az egyházpolitikai javaslatok mellett. Azt hittük mindnyájan, hogy a szabadelvűség és társadalmi béke új dicső korszakát fogják megnyitni. Szabolcsi is lelkesedő hévvel harcolt értük. Diadalra is jutottak és velük együtt — a reakció.

Bezzeg nem kellett már Szabolcsinak lámpával keresni a zsidógyűlölet nyilvánulásait. Ott állott előttünk a maga rútságában, és Szabolcsi összemérhette velük kardját, mely időközben sokat nyert élességben és harci készségben.

Mert Szabolcsi nemcsak harcolt, hanem tanult is. Nagy gondot fordított mindig saját tudásának növe-

lésére és mélyítésére, nagy tehetségeinek fejlesztésére. Nemcsak közönségét igyekezett fölvilágosítani, hanem önmagát is. Így aztán nemcsak harci ereje, hanem egyéniségének értéke is folyton növekedett.

Mind világosabban és határozottabban tűzte ki a célokat, melyekért küzdött, hadviselése mind rendszeresebbé vált. Nemcsak ügyesen, hanem erős meggyőződéssel, rendkívüli hévvel és önfeláldozó, mindent kockáztató bátorsággal harcol a nyílt és leplezett antiszemitizmus legyőzéseért és a társadalmi béke megteremtéseért, a kétfelekezeti híveinek letöréséért és a zsidóság egységének kivívásáért, a hazai ionizmus megbénításáért és a zsidóhitű magyarság teljes elnemzetiesítéseért.

Hogy nem érhetett el csak részbeli sikert, nem magától értetődő-e? És ki merné, ki akarná állítani, hogy harminc éves munkája hatalmas eredmények nélkül való volt? Hol áll ma a magyar zsidóság ahhoz képest, mikor ő sorompóba lépett? Mennyivel nagyobb ma a közszellem ereje, mennyivel szélesebb körű az érdeklődés a zsidóság ügyei iránt, mint akkor. És hogy ez elkövetkezett, abban neki óriási érdeme van. Senki közülünk nem tudott oly széles körben hatást előidézni, mint ő.

Olyan körökben, hol kihaltak látszott a zsidósággal való minden együttérzés, melyekről mi már teljesen lemondottunk és miket elveszetteknek hittünk, ő oda is be tudta vinni a zsidósághoz való tartozás tudatát és így vissza tudta őket hódítani. Minden sor, amit leírt, megkapó és érdekes volt. Kitünően értett a figyelem és érdeklődés fölkeléséhez. Tudós-

nak nem tartotta magát, írásainak tudományos értéket nem tulajdonított. Bevallotta, hogy «*Gyöngyszemei*» nem mind a talmudból valók és így természetesen olyan értékesek és hosszúéletűek, mint a talmud szavai, nem lehetnek. A napi események teremtették meg őket, a pillanatnyi szükség termelte, de annak meg is feleltek, mert fölébresztették a figyelmet, melyet aztán irányítani is tudott.

Ma már magas színvonalú folyóiratok és évkönyvek tanítják és nevelik a magyar Izraélt, finomítják ízlését és ferdeségeitől megfosztva, a helyes útra irányítják. De tanítani csak ott lehet, hol már az érdeklődés és figyelem föl van ébresztve. Ehhez pedig senki sem értett úgy, mint Szabolcsi.

Ő megértette közönségét s közönsége megértette őt. Így volt képes lelkének határtalan lelkesedését és rajongó szeretetét a zsidóság iránt beleönteni hit-testvérei sok-sok ezreinek lelkébe. Nagy ember volt, mert egyéniségének bélyegét rá tudta nyomni messze terjedő körökre és a hazai zsidóság utolsó harminc évének története a legszorosabban összefügg az ő személyével. Lelke tovább él a magyar Izraélben.

Losoncz.

Dr. Vajda Béla.

ÚJHÉBER KÖLTŐKBŐL.

I.

ÖTVENKÉT ÉV . . .

— Gordon Júda. —

Ötvenkét év szállt el immár felettem,
 Ötvenkét év; ó, hogy megöregedtem!
 Csontomban motoz az öregség szúja,
 Lelkemen ül az esték mélabúja,
 Karom csüggedt, szívem lassúdva jár...
 Beárnyékol szárnyával a Halál.

Ó, bús kaszás, téled nem rettegek,
 Ha indulni kell, nyugodtan megyek.
 Nem tétozárok a nagy pillanatban.
 Ha nyilat lósz rám, búgva visszapattan,
 Ha kardot rántasz, kicsorbul az éle —
 Békén tűnök az éjkek éjjelébe.

Betelt a sorsom, éltem, énekeltem,
 Versek kútjába öntöttem a lelkem,
 Ha elborít a sír, a por, a köd,
 Feltámadok majd a betúk között,
 S míg a hallgatás homokja szakad rám,
 Élek, tovább, a könyvek sárga lapján!

Tapodj rajtam, pusztulás zord parasztja,
 Szórj szét, tiporj be temető-harasztra,
 Zúzz könnyű porrá, gógös ellenem —

A könyveimben fölkel szellemem,
S mint éji láng, ha feltűn messzi-távol,
Kigyul a lelkem s örökké világol!

S a vándor, aki fejfámnál pihen meg,
Tűnődve sejtí titkát életemnek;
És árva népem ott, sírom előtt,
Megérti végre, hogy szerettem őt.
S míg fölöttem már új élet rohan,
Fekszem a porban, némán, boldogan...

II.

KELJ FEL A PORBÓL . . .

— Gordon Júda. —

Kelj fel a porból, dalom hű leánya,
Mért vesztegelni még továbbra itt?
Tépd a tövist le fáradt homlokodról,
Füröszd harmatban sebes lábaid.
A puszta mélyén haldoklik a hangunk,
Nincs erre forrás, pálma nem terem —
Ó, bús leánya árva énekemnek:
Menjünk innen, szomorú gyermekem.

Te menj elől, a hófehér lepelben,
Lobogtassa a csendes őszi szél,
És én mögötted hordozom a hárfát,
Min egy-egy húr még peng s tovább zenél,
Te könnyezve, én keserűn nevetve:
Így indul el e különös meñet.
Távol világból jöttünk énekelni,
S a szavunk senki nem értette meg.

Hervadó nyelven életet daloltunk.
 Dadogó ajkkal száz bűvös mesét,
 Bánatos-halkan szállott ki a hangunk
 És kacagás fogadta szerteszét.
 És követ dobtak gyenge kezeidre,
 Megvérezték fiatal homlokod,
 Időnk betelt... menjünk e pusztaságból,
 Távol felhőkben égzengés ropog.

... Új tájt keressünk űzött életemnek,
 Hol szemem minden homályt elfelejt,
 És új napot s napban smaragd mezőket,
 Minőket lelkem ittasodva sejt.
 Pihenjünk meg kegyes egeknek alján,
 Ahol az Úrnak kikeletje nyit —
 Dalom leánya, nézz a csillagokba
 S tárd ki suhogva fényes szárnyaid...

Budapest.

Szabolcsi Lajos.

VALLOMÁS.

— *Válasz egy barátom interpellációjára.* —

E világ szörnyűséges vérözöne előtt, amikor a lélek még lelki vizsgálódásaink körébe esett, felvilágosodott hallgatóság, jóhírű, gondolkodó férfiak előtt tartottam egy előadást a hívő lélek jogáról. Azt mondtam, hogy akik a fejlődés egyetemes törvényeire esküszünk és akik megadjuk a gondolkodás teljes szabadságát minden kontemplációnak, ne intézzük el úgy sebtiben, sajnálkozással a hívő lelki dispozicióit. Már

most hallgatóim egyike, aki romboló csákányát a tételés vallások ellen emeli, rám üzen, hogy nem vagyok következetes. Olvasta — jelenti nekem — az Imit tavalyi évkönyvében a chanuka ünnepének művészi szceneriájáról szóló előadásomat és ha ezt egybeveti azzal, amit a religió bölcselméről hallott tőlem, akkor nem tudja, mi vagyok én: hívő vagy racionalista? És sürgeti, hogy színt valljak.

Barátom, a velem eszmei közösségben dolgozó barátom, elem tárja régebbi előadásom álláspontjait. És azt tartja, hogy nincs jogom meggyújtani a chanukamécses lángjait. Szigorú tilalom. Talán szabad ideírnom (— már csak azért is, hogy válaszomat megértsék —) mivel szolgáltam rá e tilalomra.

Mondottam pedig egyebek közt ime, a következőket:

«— A hívés magánügye az az álláspont, amit bele kellene vinni minden konfesszionális kérdés tárgyalásába. De nem ez történik ma, mert az erőviszonyok olyanok, hogy nem is történhet ez. A klérus minden felekezeti ügyben a maga nagy erejével vonul fel és ma egészen másképp csatázik, mint ahogy csatázott a középkorban. A Giordano Bruno, Copernicus és Galilei mártiromságával ma nem találkozunk.» Nietzsche jut eszembe, aki nagyon szépen és nagyon bölcsen mondotta négy sorban: «— A vad és ádáz forradalmárok, a guillotineos ildomtalanságok és a nyakcsigolyát pointirozó vadságok ma már elmultak. Oh be megváltoztak az idők! Ma már ezek a harcok nesztelenül lépnek, mint a galambok!...» Így van ez, nesztelenül osonnak a csaták reánk.»

«— A klérus tanul, a jezsuiták legelsősorban a

természettudományt sajátították ki maguknak. Nincs a társadalomtudománynak az a friss terméke, amelyet legelőször is a jezsuiták meg ne emésztene. És megemésztik igen bölcsen és igen okosan, úgy hogy ezt a maguk céljára nagyszerűen fel tudják használni. (Még Prohászka Ottokár is, akit nem kell szoros nexusban említenem a jezsuitákkal, tulajdonképpen a maga spirituális emelkedettségében is mindenkoron a természettudományos és a pozitív argumentáció terén van, ha az intellektuálisok sorában akar nagy hatást elérni.) Meg kell látnunk és meg kell tanulnunk, hogy a klerikalizmus benne van a haladás vonalában. Nem szabad hát ma szemközt e fejlődéssel arra a kényelmes álláspontra helyezkedni, hogy ez is, az is: sötétség, reakció, meg megint csak sötétség és megint csak reakció. Hiába dobálódzunk ezekkel a sablonokkal, ezzel semmire se megyünk. A klerikalizmus, bármilyen vallású is, eszközeiben, munkamegosztásában, differenciáltságában új idők új parancsolatait követi. Másképp gondolja a fiatalokat, másképp a munkásokat és másképp a maga értelmiségi matériáját. Van kongregációja, van eucharisztikája, van ifjúsági lapja, van munkásotthona, van szünidei exerciciuma és sok más erős, hatásos harci eszköze. Hely, kor, foglalkozás, intellektuális fokozat más és más irányba viszi a munkáját.»

«— Komplikáltságokkal van hát dolgunk. Milyen sivár, milyen üres és milyen kongó — sic rebus stantibus — ha a jelenségek sokféleségét a figyelő szem se veszi észre, de előkerül a kliséfrázis, hogy: reakció! feketeség! Distingválunk kell, ahogy ők

disztingválnak. Meg kell látni a különbségeket, a hasonlóságokat, az eltéréseket, meg kell látni a retrográdság egyetemes birodalmát, de külön-külön kell figyelni a kataszterekre és parcellákra. És ne tévesszen meg bennünket a klerikalizmus iskolázottsága. Dehogy kárhozzatjuk, hogy tanulnak. Dehogy akadunk meg azon, hogy a természettudomány világnézetét is kisajátítják. De lássuk meg, hogy a haladás külsőségeivel ékesítik a politikájukat. A második tanulság az, hogy felekezeti jelenségekkel szemközt állva, élesen elhatárolva és szinte szubtilis finomsággal kell különböztetnünk konfesszionális politika és religió bölcselme között. Ezt a szempontot klasszikus rövidséggel, pár szóval, Széchenyi István úgy határozta meg, hogy tanuljunk Amerikától, ahol mindenki önlelkének legjobb világa szerint imádja Istenét. A fejlődésnek ehhez a tisztult magaslatához azonban az kell, hogy világosan lássunk. Ehhez az kell, hogy állandóan legyünk figyelemmel arra, hogy a hívés — és itt nem csupán a tételes vallások religiójára gondolok, de hívésre gondolok a maga filozófikus értelmében — nem áll természetszerint ellentétben még a racionális és pozitív filozófiával sem.»

Ez hát az én prédikációm, amihez odaszögez az én racionalista barátom. Megkísérlem, hogy meggyőzzem és megvédelmezzem a chanukalángokhoz való jussomat.

Igaz, tisztelt barátom, én részt vettem a pozitivisták tornáján és — valóban így történt — téli

időre fordulva, meggyújtottam otthon a chanukalángokat. Megérttem önt, amikor összecsapja a kezét; megérttem, amikor teljes őszinteséggel csodálkozik és úgy érzi, hogy itt a természettudományos világnézletet valamely bántódás érte. Hát hűtlenségen ért engem?! És most felém löveli az ultimatumot: tessék színt vallani, tessék választani! Progresszió vagy religió? — ez a kérdés. Mit kérdés? Nem is kérdés, de húsba- és vérbemenő dilemma. Itt ütközik a fejlődés csatája; itt dől el a nagy, az egyetlen megoldás: mely úton járjunk, hol keressük és hol találjuk meg az élet teljességét?

Hát, mélyen tisztelt elvtársam, a pozitivista és racionalista világlátás birodalmában: engedje meg, hogy a kérdést ne tartsam olyan nagyon fogasnak. Való igaz, mi sem könnyebb, mint ezt a problémát a legsúlyosabb dilemma maskarájába öltöztetni. Tűz és víz a progresszió és religió eszmeköre? Aligha. Bölcselmi hadállásokban szubjektivitások csatáznak, ne ütődjék meg hát azon, ha a magam példáját is argumentumként sorakoztatom fel. Igenis, a meggyőződés rendíthetlensége köt engem is a progresszió munkájához, hiszem és látom a természettudományos világnézlet dönthetetlen törvényeit, magam is ennek a rendnek a konjunkturáival számolok — és mégis oda-oda jár a lelkem a religió virágos mezejére, ott keresek és ott találok sokszor lendületet, zaklatottságomban néha megnyugvást, szkepticizmusomban gyakran reménységet. Dehogy áltatom magam azzal, hogy ez a szubjektív jelenség döntő argumentum. Megyek hát a másik pártra. Ismerek

hivő lelkeket, akiknek szívét a religió tüze hevíti; vallásos törvények, hagyományok és szokások intranszigiens követői ők, akik aztán szövetséget kötnek velem is, önnel is, a természet inappellábilis rendjének megértésében. Bizony, ha levizsgáztatja őket, ők is a progresszió eszmei és tárgyi alapján állanak. Azonban hisznek is. A hit — ez az ő filozófiájuk — az élet poézise. Mások viszont úgy gondolják, hogy nemcsak poézise az életnek a religió, de nemes eszménye, világító csillagzata, fénye és melege.

Más dolog meggyőzni a hitetlent és más világosságot teremteni ebben a látszólagos bonyodalomban. A hívés — ügyebár ön is így tudja? — magánügy: a lélek diszkrét élete. És nem kell, hogy a religió erkölcsi és esztétikai erejét megbolygassa a merőben fölösleges vegyelemzés. A hívésnek politikai tendenciáktól mentes, tiszta lelki absztrakciója ügyebár nem áll ellentétben a tételes vallások eszmei tartalmával? Ismeri ezidőszerinti ellenségünknek, a belga Maeterlincknek «A méhek életéről» írott szép munkáját? Hát látja, itt Maeterlinck a legpozitívabb, a legexaktabb és legempirikusabb tudással szemlélteti a méhek életét, bevonva látását és figyelését ragyogó poézissal, de azért mindenképen természettudományos állásponton vizsgálva és ítélve a dolgokat. És ugyanez a Maeterlinck, aki A méhek életében pozitivista, racionalista, empirikus, természettudományos, másutt, teszem «A szegények kincse» című bölcselmei során a tiszta, intenzív, sőt szuggesztív erejű hívésnek leg-sokszínűbb szceneriáját tárja elénk. Okkultista is benne, spiritiszta is benne, a miszteriumok és babonák

sejtetője és megérzője is. Kétségkívül differenciált-sággal állunk szemközt. De bizonyos, hogy ön is megadja ennek a komplikáltságnak a művészi, az esztétikai és filozófiai szabadság nevében a fölmentést. Helyes. Hiszen önök a hívésben, légyen az bárminő fajtájú is, csupán csak filozófiát, csak kontemplációt, egyesegyedül lelki életet látnak. Mellékes: honnét táplálkozik a hívés, vagy a hitetlenség, ami egyébként ugyancsak hívés, de a hívésnek más és más dimenziója. Most aztán szerény leszek. Mindössze *ezt* a szabadságot, amelyet a legszélső racionalizmus is engedélyez az önveszélytelen és közveszélytelen filozófiának, még a babonának is, reklamálom a religió számára is.

Nincs köztünk tátongó úr, nincs köztünk áthidalhatatlan ellentét. Kapcsolat viszont van ezer meg ezer, látható és láthatatlan. Az ön exaktságokra épített világnézlete, (— külön fejezetbe tartozó volna annak a megállapítása: mennyi sok mindennel számol ez, ami csak látszólag exakt s mennyivel, ami még látszatra sem az —) mihelyt kilép a gyakorlati cselekvés térségére, majd mint szociális irányzat, majd mint emberbaráti munka, majd mint népjóléti politika, vagy mint kulturális misszió jelentkezik. Csupa olyan terület, ahol konfesszionális szervezetek, de különösképen a zsidóság méreteiben, minőségében és mennyiségében egyaránt nagyszerű munkát végez. Jönnek aztán a mérleg és zárszámadás adatai, jönnek az eredmények, az alkotások, a küzdelmek, az akadályok, a sikerek, jön a viszonyok és helyzetek javulása, az ismeretek és a kultúra átformáló-

dása, szóval jön az erők és energiák nagy eredője: a fejlődés, és kinek jut most eszébe különböztetni: ezt a racionalizmus, ezt a hit, ezt a progresszió, ezt a religió építette? Kinek van erre érkezése, amikor még be sincs fejezve az egyik feladat, máris sürgeti az élet a másik kérdés megoldását? Ki válogathat intenciók között, amikor két kézzel kell megmarkolni minden készséget? Bizony a proximus ardet Ucalegon nem hagy időt bölcselkedésre. Az éhező kenyeret akar, a sebesült orvosságot, a hajléktalan menedéket, de még ráadásul sem kéri egyik sem, hogy tisztáztassék: mely szándékkal szolgálja egyikünk vagy másikunk a magasabb, az egyetemes érdek parancsát? Jó, mondhatja ön, nekik, az éhezőknek, a vérözön hajótörötteinek, a szenvedőknek, a nyomorgóknak fiziológiai adottságok diktálnak, nekik nem problema a probléma, de azért nekünk meg kell végre hozni a legfelsőbb itéletet. Meg kell hozni? De tudunk-e dönteni? Értsük meg, hogy csatázni tudunk e kérdés körül, de megegyezést itt nem tudunk teremteni. Vajjon érdemes-e azonban csatázni szubjektivitások, derék intenciójú meggyőződések körül, amikor egy-szándékkal követjük a programmot, amit a haladó idő haladásának ellenállhatatlan ereje reánk diktál? — ezt a kérdést valóban eldönti az a tárgyi valóság, hogy sok a jaj, sok a baj, sok a nyomorék és sok az analfabéta, rengeteg a háború áldozata és vértanúja. És a patikában nekem gyorsan készítsék a receptet és a segéd urak ne függesszék fel munkájukat, amíg megegyeznek a farmacia, a vegyészet vagy a gyógyászat vitáiban.

Eh, máris túlsokat filozofáltunk. Ahhoz minden-
 esetre nagyon sokat, hogy a chanuka büszke kis
 lángjait megvédelmezzem. Az én fiam tudja, hogy a
 föld forog a nap körül, megtanulja majd, hogy mit
 csinált Edison, mit Semmelweis, megtanulja, kicsoda
 Hindenburg, Zeppelin és kicsoda Magelhaes Lima,
 megérti majd a sejteloszlás világosságát, a logaritmus
 és Amundsen exaktságait, a valósággal kell már most
 kis gondolatvilágában számolnia; de, higye el, nem
 terelem el szunnyadó meggyőződéseinek és ismeretei-
 nek dispozióját a progresszió és a kultúra fényes-
 ségeinek tájékaról, ha lelke megfürdik abban a nemes,
 szép poézisben is, amit a zsidó vallás hite és kultusza,
 erkölcsi ereje, emberszeretete, hagyománya, melege
 és szépsége bőséges pazarsággal kínál. Egy lélegzetre
 hosszú mondat ez, de bocsássa meg, igen-igen szimpla
 kis igazságot takar. Aminthogy igen egyszerű ez a
 dilemma a maga látszólagos komplikáltságában. Csak
 egy kicsit hallgassunk lelkünk titkolt és titkos
 szózatára, csak egy pillanatra gondoljunk két sír-
 halomra, az apánkéra, meg az anyánkéra, akkor
 ráeszmélünk, hogy — zsidók vagyunk. És akkor meg-
 látjuk, hogy nekünk nem problema a haladás, a
 fejlődés, a hívés meg a hit mellett való fölmelegedés
 egy szívben, egy gondolatban és egy akarásban való
 egyesülése.

A hívő, aki azzal kezdi mindennap a maga napját,
 hogy áldja a teremtőt, aki bölcs gondoskodással
 alkotta meg az embert a nagy természet egyetemes
 feladatainak végzésére, ez a hívő valóban racionalista;
 ez, ha nem is tudja, csodás spontánsággal él, dol-

gozik, sőt imádkozik is a progresszív világrendben. És ez a hívő, ne feledjük, zsidó. Úgyebár megadja most már fölmentését a vád alól, hogy hűtlenséget követtem el természettudományos meggyőződésem ellen? Ha nem, kérem konstruálja meg az új embertípust: a religio-racionalistát, vagy ha jobban tetszik, a religio-progresszivistát. Ez ugyan furcsa valami így, ha a nevét olvassa, de nem furcsa, ha a szívébe néz. Olyan kevés a jó ember, hogy érdemes néha a jószívek birodalmába is bepillantani... Rengeteg energia lakik itt. És főbenjáró bünt követ el, aki hasznos és hasznosítható energiákba romboló csákánnyal akar belevágni. Ne tegye ezt. Jobb, ha együtt építünk. Meglássa, megértjük egymást.

Budapest.

Dr. Hajdu Miklós.

MINT A HOLLÓK...

Borús égen borús árnyak,
Sötétszárnyú hollók szállnak,
Szállnak, szállnak fönn a légben,
S eltűnnek a messzeségben.

Szívem fölött így lebegnek
Hangtalanul bús sejtelmek,
Nem tudom én, hogyan támad,
Honnan ered annyi bánat?

A sírásra okom nincsen,
S könnyet hordok a szívemben,

Tudja Isten, hogy a könnyem
Mért terem benn olyan könnyen?

Néha csöndes merengésben
Elgondolom egész életem,
Leborulok két karomra,
S úgy hull könnyem az arcomra.

Fölzokogok titkon, halkán,
S jó az emlék hosszú rajban,
Mint a hollók fenn a légtérben —
S eltűnik a messzeségben...

Budapest.

Kiss Arnold.

SIMON JÓZSEF.

(1845—1915.)

Szürke név, melynek viselője a hivatalos körökön túl már életében is jóformán ismeretlen volt. És mégis kitörülhetetlenül beleírta magát a magyar zsidóság történetébe. De írása palimpsest, amelyet még csak ezután kell majd a reárákódott különféle rétegek alól napvilágra hozni és a jövőbe fénylő vonásait mindenképp számára olvashatóvá tenni.

★

Nem a kortársak irigy féltékenysége térítette Simon József nevére az ismeretlenség leplét. Konok követ-

kezetességgel ő maga gondoskodott róla, hogy életében szárnyára ne vegye nevét a hír. Valami arisztokratikus vonás nyilatkozott meg abban, ahogy kerülni igyekezett a nagy nyilvánosságot. Tartózkodása lehet talán régi nagyjaink példájának öntudatlan hatása, akik egészen művük mögé, annak árnyékába állottak, hogy észrevétlen maradjanak. Néha történelmi fontosságú munkálatait, melyekben a magyar zsidóságnak életbe vágó ügyeit tárta föl a kormány és közvélemény előtt, ha olykor közzé is tette, a hivatalos záradékot a végéről el nem hagyta, de a nevét mindig elhagyta. És ritka hirlapi cikkeit is, melyekben többnyire az ő kezdeménye folytán létrejött kormányintézkedéseket vagy a helyzetet kommentálta, nevével sohasem jegyezte. Modern embernél egészen szokatlan tünete a *horror publici*-nek.

Büszke, zárkózott, rideg embernek tartották. Magam nem ilyennek ismertem. Fiatal koromban mások jóindulata megnyerte számomra az ő érdeklődését is s mikor nagy-néha fölkerestem hivatalában vagy egyszer-másszor nyári utazás közben véletlenül találkoztunk, jól emlékszem, milyen melegség ömlött el egyébként szigorú vonásain, mennyi nyugodt jóság sugárzott különben idegesen nézelődő nagy barna szeméből. Azt nem tudom határozottan megállapítani: az ifjúság általában volt-e kedves neki, vagy a rabbiképző növendéke, annak az intézetnek neveltje, mely a legközelebb állott szívéhez.

Beszélgésünk tárgya mindig a zsidó közügyek voltak. Érdekes és élvezetes volt megfigyelnem, amint máskor rekedtes hangja ilyenkor szinte csengővé

tisztult, vaskos zömök termete megnyulni s megfinomulni látszott, széles hajlású taglejtései mintha formásabb, lágyabb vonalakba mentek volna át. Megihlette őt a tárgy, melyről szólott, mert határtalanul szerette, mert szívéhez volt nőve. Ami minden eredményes munka alapföltétele: azonosította magát a magyar zsidóság ügyével, amelyért dolgozott.

Ama ritka emberek közül való volt, akik a dísz és tekintélyt, amelyet pozíciójuk juttat nekik, nem a maguk személyének foglalják le, hanem sokszor rosan tetézve visszajuttatják az állásnak, melyet betöltenek.

Milyen meglepő ezek után tudnunk, hogy a politikusnak és a diplomatának milyen sok, szinte minden szükséges jó tulajdonságával rendelkezett! A magyar zsidóságnak született nagykövete volt az egymás után következő magyar kormányoknál. A régi *stadlan* modern alakban. Kitünően értett a felsőbb és alsóbbfokú hatóságokkal való érintkezéshez. Méltósággal reprezentálta a magyar zsidóságot. Fölfelé nem szolga, lefelé nem kényúr. Az ügyek érdekében hajthatatlan, a nem lényeges dolgokban engedékeny. Hangja határozott, de mindig előkelő, soha sem nyers és durva, még legnagyobb ellenfelével, az orthodox zsidóval szemben sem.

Céljaiban következetes, de nem rögzött. Nagy erénye, hogy tudott várni. Hogy el tudta találni és ki tudta várni a cselekvésre alkalmas pillanatot. Sokszor persze nem tudta kivárni az időt, mert annak teljessége egyáltalán nem következett be. Ilyenkor a kívül állóknak úgy tetszett, hogy tétlen.

Pedig mindig dolgozott. Mert a legapróbb ügyekkel is szívesen foglalkozott. Szolgálatkészsége mintaszerű, megbízhatósága tökéletes.

Egész sora a fényes szellemi és erkölcsi tulajdonságoknak képesítette őt nehéz állása betöltésére. Átható okosság, gyakorlati észjárás, alapos emberismeret, széles látókör, sokoldalú tudás egyesült benne meleg ügyszeretettel, szigorú lelkiismeretességgel, odaadó szorgalommal, kifogyhatatlan segítőkészséggel. Egész ember volt a maga helyén, a maga idejében, olyan, amilyenre szüksége volt akkor a magyar zsidóságnak. Nem rajta mult, hogy csak részsikereket tudott elérni, hogy minden erőfeszítése mellett sem tudta kivívni a várt és megérdemelt teljes eredményt Ebben találjuk döntő tárgyi okát annak, hogy neve nem vált népszerűvé. De hatásaiban az ő markáns egyénisége maiglan eleven tényezője a hazai zsidóság egész egyházi és kultúrpolitikájának.

Simon József pályájának kezdete összeesik a magyar szabadelvűség és a zsidó ügyek kifejlődésének tavaszidejével. Hosszú tespedés után csupa mozgalmasság a közéletben s eszmeharcok minden vonalon. A legújabb Magyarország most van kialakulóban, a nemzettestbe imént fölvelt magyar zsidóság jövője élete is fordulóponthoz ért. A döntés feladata az egyetemes gyűlésre hárul, amelynek Simon József is tagja és egyik jegyzője. Szerencsétlenségre a gyűlés nem tud egyöntetű elhatározásra jutni, összefogás helyett szét-húzás, építés helyett rombolás a szomorú eredmény.

A történelmi pillanat elmúlt, a magyar zsidóság nem tudott élni az idők kedvezésével. Az erős vár, amelyet saját autonomiája számára föl kellett volna építenie, összeomlott, még mielőtt elkészült volna; az omladékokból csak durván hevenyészett két őrtorony meredezik föl, a két Iroda.

Az egyik toronyba Simon József került örnek. Példás hűséggel tart onnan szorgos vigyázatot, jó és rossz időben egyaránt helyén van. Sötét felhők tornyosulnak, a vérvád réme üti föl fejét. Simon József lázas buzgalommal szervezi a védelem nehéz művét. Megnyeri védőnek Eötvös Károlyt, előteremti a szükséges költséget és ezzel elhárítja a veszedelmet, diadalra segíti az igazságot. Akkor kifejtett tevékenysége egymaga is örök hálára kötelezi irányában a zsidóságot.

Ború után derű. Az egyházpolitikai reformok kora újra fölveti a recepció eszméjét. Egy új zsidó nemzedék fiatalos hévvel veti bele magát a küzdelembe. Simon József szoros fegyverbarátságra lép a küzdő táborral s egész erejével, bő tapasztalaton érett bölcsességével és minden összeköttetésével támogatja.

A recepcióról szóló 1895: XLII t.-c. nemcsak a magyar zsidóság korszakos vívmányát jelenti, hanem a helyes zsidó köztudat amaz álláspontjának külön döntő győzelmét is, amely szerint mint mindenütt a világon, Magyarországon is csak egy zsidó vallás, egy zsidó felekezet van. Ami a kongresszus előtt s még a kongresszus tartama alatt is senkinek eszébe se jutott, a zsidó felekezeti dualizmus torz gondolatát az önálló fennmaradását féltő orthodox Iroda

röpítette világgá s az ennek járó szalagján vezetett orthodox rabbik conclavéi (mindig zárt ajtók mögött tanácskoztak) szentesítették. Ez az áldogma szeretett volna mindenáron bejutni a magyar törvénykönyv szentélyébe, aminek utolsó alkalma a recepciós törvény volt. Ezentúl azt józan magyar törvényhozás soha többé nem kodifikálhatja.

Simon József ezt a képtelen gondolatot első fölbukkanásától fogva kérlelhetetlenül üldözte. Akárhányszor s akárhol újra fölmerül, szembeszáll vele, rámutat a nyomában járó veszedelmekre s minden úton-módon ellensúlyozni igyekszik mételyező hatását. Egész politikájának természetes alap gondolata a zsidóság egysége. Ezért minden gondja és munkája a kongresszusi párt Irodája élén is az egész magyar zsidóságot illeti. Ennek számára kíván országos szervezetet teremteni.

Az egységes zsidó autonómia végcélja politikájának. És egyforma erővel hangsúlyozza az egységet és az autonómiát. A közigazgatási hatóságok beavatkozása zsidó felekezeti, sőt rituális ügyekbe kezdettől fogva fájdalommal tölti el és energikus hangú fölszólalásra készíti. Addig-addig folytatja ezt a kérdést, mígnem munkásságának egyik legfontosabb eredményeül megszületik a zsidó anyakönyvek rendezéséről szóló 1885. évi 1924. eln. számú kultuszminiszteri rendelet. Ennek jelentőségét és hasznát, ismét az egész magyar zsidóságon, alig lehet igaz értéken fölül becsülni. Ez teremtett szilárd alapot a hitközségek fennállásának, ez hozott létre szorosabb kapcsolatot az egyes hitközségek lazán összefüggő

ellentétes elemei között, ez hozott némi rendet a hitközségi adminisztráció terén uralkodó zűrzavarba és végül ez volt hosszú idő múlva ismét első lépés a félbemaradt országos szervezet kiépítésének irányában.

De ez az irány már nem volt az, melyet a kongresszusi többségtől elfogadott szabályzat jelölt ki. Egy lényeges pontban tért el emettől. A kongresszuson az volt az ütköző pont, hogy milyen szerepe legyen a hitközségi szervezetben a rabbinak. Orthodox részről majdnem egész terjedelmében fenntartani kívánták hagyományos befolyását, az ellenpárt viszont egészen kirekesztette őt a hitközségi vezetésből s még a tisztán rituális kérdésekben is a laikusokból álló előljárásnak tartotta fenn a döntést.

A többségi párt vezetőit joggal illeti ebben a pontban a rövidlátó szűkkeblűség vádja. Ők csak a korukbeli rabbik nagy részének valóban megdőbbentő elmaradottságát és ebből folyó túlkapásait látták s legfeljebb még egy két modern műveltségű papnak szellemi fölényességét s ezzel kapcsolatos önérzetes fellépését vették észre. De nem gondoltak a jövőre, amelyben hisz ők maguk óhajtották a rabbiképzést előbbre vinni s oly fokra emelni, amelyen állva a rabbik tudni fognak az őket megillető jogokkal a művelt embert jellemző mérséklettel élni.

Simon József maga tett nyílt vallomást a kongresszuson elkövetett végzetes hibákról. Főhibául azt róta föl, hogy nem adtak időt az ellentétes álláspontok összeegyeztetésére. Meggyőződése volt, hogy ha ez megtörténik, a szakadás nem következett volna be. Az ellentétet nem tartotta áthidalhatatlannak.

Ami pedig a rabbiállás alárendelt jelentőségét a hitközségi életben illeti, bizonyos, hogy az 1885-iki rendeletben, amely egészen az ő műve, az ellenkező felfogás tükröződik. Ennek a rendeletnek 2. §-a az anyakönyvek vezetését, amely addig az előjáróság hatáskörébe tartozott, a rabbira bízta s ezzel őt a hitközségi igazgatás egyik legfontosabb ágának önálló vezetése jogával ruházta föl. Ehhez fogható jogkiterjesztésben azontúl sem részesültek Magyarországon a rabbik. S minthogy ugyanez a rendelet az anyakönyvvezetői tisztre való megválasztást élethossziglan tartó hatállyal látja el, a rabbik állása ezzel oly rendíthetetlen alapot nyert, amelyért a parneszi önkény egykor sokat szenvedett áldozatai a maguk részéről még külön is örök hálával tartoznak azon rendelet értelmi szerzőjének, Simon Józsefnek.

Nemcsak e rendelet szellemében jelentkezik Simon Józsefnek az a fölfogása, hanem kifejezett szóval is vallotta, hogy a pártok kibékítése, az egység helyreállítása és az autonómiai szervezet létesítése érdekében ott, ahol szükséges, «a létezőt le kell rontaniok, hogy helyébe újat építhessünk». Mai zsidó egyházpolitikánknak lehet-e ennél egészségesebb vezető gondolata? Az egység érdekében kész volt a legnagyobb áldozatokat is meghozni. Még Pozsonyba is elment a békét följánlani. Nem kétséges, hogy ha szükségesnek vagy csak kívánatosnak is mutatkozik, engedte volna azt az amúgy is csonka tornyot ledönteni, amelyből három évtizedig ő kémlelte a zsidó egyházpolitika követendő irányát.

Csak egyet nem áldozott volna föl soha senki fiának, semmi áron: az országos rabbiképző-intézetet. Zsidó kultúrpolitikájának kiemelkedő csúcspontját látta ebben az intézetben megvalósulva, egyúttal minden magyar zsidó egyházpolitikának egyik legfontosabb etappe-ját is. Több évtizedes törekvés célja volt már a rabbik műveltségi fokának emelése. Hogy a zsidóság lelki életének gondozói ne csak jámbor életű zsidó tudósok, hanem művelt magyar férfiak is legyenek, akikben messzire észrevehetően láthatóvá válják a magyar zsidóságnak magasabb egységbe olvadt zsidó vallásos és magyar nemzeti kultúr-törekvése. És hogy ezt a kultúreszményt a magyar zsidóság egészen a maga erkölcsi és anyagi erejének teljességéből, zsidó multja hagyományaiból és magyar jövődjé szükségleteivel táplálja és megvalósítsa, a vallásos hit hiánytalan folytonosságának és a törvényes állami elismertetésnek kettős hitelesítő pecsétjével igazolva és szentesítve. Ez a történeti jelentőségű rendeltetése a rabbiképző-intézetnek.

Az intézet tanulmányi és egyéb szervezetének megállapításánál csak egy kérdés lehetett fontosabb: az első tanárok megválasztása. Ezt a nehéz kérdést szerencsésebb kézzel megoldani, mint ahogy a szervezőknek sikerült, alig lehetett volna. Tartózkodás nélkül állapíthatjuk meg azt a tényt, hisz a zsidó tudomány és a magyar irodalom ama jelesei, akik az intézet első tanárai voltak, legnagyobbrészt, fájdalom, nincsenek már az élők sorában. A szerencsés megoldásban pedig nagy része volt Simon József gazdag emberismeretének és finom tapintatának.

Ha mégis történtek hibák az intézet szervezésekor, a legkiáltóbb mindenesetre az volt, hogy nem történt gondoskodás az előreláthatóan szegény vagy legalább szerény sorból kikerülő intézeti növendékek anyagi szükségleteinek kellő ellátásáról. Talán teljességgel nem lehetett elkerülni ezt a hibát, de bizonyos, hogy Simon József éles szeme hamar észrevette és erős keze mindjárt kijavította, amennyire lehetett. Fölvetette és megvalósította a rabbiképzői segélyegylet eszméjét. Ez a mindmáiglan csodálatosképen minden propaganda nélkül működő intézmény sok szegény fiút mentett meg legalább a mindennapi kenyér gondjától.

A tanítóképzésnek a rabbiképzéssel vetélkedő jelentőségű kérdése sem került el Simon József figyelmét. A tisztes multú régi tanítóképző-intézet, mely egyedüli igazán közös kulturális intézménye a magyar zsidóságnak pártárnyalati különbség nélkül s mint ilyen is külön megbecsülendő érték, az ő közreműködésével nyert modern új szervezetet s frissült föl új tanszemélyzettel.

A deákos pályákra nagy számban tóduló s nagyobb-részt megindító szegénységgel küzdő zsidó ifjúság fontos szerepét a hazai zsidóság kultúrtörekvésében Simon József szintén fölismerte s az ő támogatásával jött létre az országos izr. ösztöndíj-egylet, amely ma már jelentékenynek mondható teljesítménnyel szerepel a hazai zsidó kulturális segédintézmények között.

Még tagabb körű kulturális szempontokat szolgál az országos izr. közalap, mely a magyar zsidóság

hálás elismerésének állandó és mindig megújuló áldást terjesztő kifejezéseül volt kontemplálva a recepció törvénybe iktatásáért. Simon József gyakorlott keze benne volt ebben az alkotásban is, valamint Izr. Magyar Irodalmi Társulatunk megteremtését is meleg érdeklődésével kísérte.

És végül Simon József nagyszabású kultúrpolitikájának keretébe tartozott már eleve, hogy a rabbi-képző-intézet tanárkara szorosán vett tanári munkáságán kívül a zsidó tudománynak magyar nyelven megszólaltatásával, valamint a zsidó és az egyetemes magyar közéletben fölmerülő s a felekezet érdekeit érintő jelenségek magas színvonalú megbeszélésével is szolgálja a felekezetet. Így jött létre hazai nyelven első magasabb igényű folyóiratunk, a Magyar-Zsidó Szemle, amelynek ismeretterjesztő, erkölcsépítő, hitvédő, írókat nevelő s egyébként kifejtett hatása különösen az első években volt szembetűnően nagyméretű.

Csak a beavatottak tudhatnák pontosan megállapítani annak a résznek mértékét, mely a hazai zsidóság közművelődési intézményeinek megalapítása, vezetése és fenntartása munkájából Simon Józsefet illeti. Mi csak annyit tudunk, hogy vagy az eszméltetés, vagy a végrehajtás terén, de legtöbbször mindkét természetű közreműködéssel kivette részét a felekezet minden érdekét, jogállását és erkölcsi előbbrevitelét, kulturális és társadalmi haladását szolgáló ama nagyméretű munkából, mely a többnyire mostoha körülmények ellenére is csakugyan előbbre vitte Magyarországon a zsidóságot és szebb

s boldogabb jövődő útjait egyengette számára. Ez a tudomásunk pedig elegendő nekünk arra, hogy a jövőnk útját tervező mesterek és építő munkások sorában a legérdemesebbek között emlegessük mindenkor Simon József nevét.

Kolozsvár.

Dr. Eisler Mátyás.

VALLÁSRÉGISÉGEK A MAGYAR-ZSIDÓ MÚZEUMBAN.

«Zsidó múzeumnak a gondolata csakis egyetlenegy pillanatra támadt bennem, az eszmét életképesnek nem tartottam». Hat évvel ezelőtt mondtam ezt és ma előttem van az IMIT 1915-iki Évkönyve és benne a már meglevő Magyar-Zsidó Múzeum katalógusának egy része: A vallásrégiségek.

Ha végignézünk a katalóguson, különösen a templomi berendezési és szertartási szereken és eszközökön, azt tapasztaljuk, hogy múzeumunk ma még zsidó, de nem magyar, ahogy én szeretném. Sok a külföldi tárgy, de a helyzet javul részint a múzeumi őr fáradozása, részint pedig az Egyenlőség szives készsége miatt, amely az adományokat nyugtázza; azt hiszem, katalógusunk is elősegíti majd a gyűjtést, mert pártolóink megtudják, hogy ajándékaikkal nagyban hozzájárulnak a zsidó népelet és bensőségének megismeréséhez.

Aki pedig megismer bennünket ünnepi készségeinkről, látja a menórát, a tóráköpenyt, a tóradíszot, a szombati lámpát, az többé nem veti majd szemünkre a ridegséget, a nyers realizmust. Kiárad legalább is annyi szeretet a tórának ékes és költséges felruházásából, mint mikor május havában virágokkal díszíti a Mária-szobrokat a hívő katolikus. Nem sajnálom én a zsidóság modernizálását, nem azt, hogy néhány antiszociális formán átrendíti a zsidó életet a ma, de sokat vesztett a családi meghittség azáltal, hogy a szombati lámpa, a fűszertartó, a széder-esti tál, a serleg stb. a múzeumba kerül.

De amint nem vagyok barátja a zsidó történet memor-fejezeteinek, amint nem sírom vissza a multat, csak azért, mert elmúlt, most nem rekriminálok. Jó helyen vannak e tárgyak és kívánom, hogy különösen rohamosan modernizáló gazdag zsidóink ezen rájuk nézve értéktelen tárgyakat mutassák be a magyar-zsidó archæológia és ethnographia oltárán.

I. Templomi berendezési és szertartási szerek és eszközök.¹

Míg azelőtt a szokás az volt, hogy a zsinagóga a város akropolisán (בנובה של עיר) épüljön, az egyház nem engedte meg a monumentális zsinagógákat; igénytelen külsejű volt a templom; igénytelen volt a belseje is; legfőlebb egyes imádságok tarkították a síma falakat, mint pl. a régi liptószentmiklósi zsi-

¹ Ezen értekezésben csakis a magyar tárgyakkal kívánok foglalkozni.

nagógáét, amelyre én gyermekkoromból még emlékszem. De volt a templomnak *egy* helye, amelyre nem vonatkozhatott semmiféle egyházi és zsinati rendelet: e hely a *tóraszekrény a zsinagóga keleti falában*. A korabeli ízlés adta meg architektonikus díszét; ahol ennek hely nem jutott, ott kiegészítette a díszítés művészetét az iparművészet és selyem, bársony, brokát, atlasz alapon szorgos női kezek hímezik a szebbnél szebb függönyöket és kárpitokat (v. ö. IIb. 40, 42).

A *függöny* rendesen feliratos; a felirat tudatja velünk az adományozó nevét, az alkalmat vagy ünnepet, amelynek emlékére készült a hímzett függöny és többnyire az évszámot is; ezek mind egyéni dolgok, az illető hitközség népesedési mozgalmait érintik. Fontosabb ennél a jelképes írás; ez többet mond, mert szól a zsidó ragaszkodásáról a tórához, szól megrendíthetetlen messiás-hitéről.

Egyéni jelvényeken kívül, aminő pl. a kohén áldó kezének vagy a levitát jellemző mosdó-tál és korsó ábrázolása és a megszokott stilizált oroszlánokon¹ kívül ott van a függönyön a כ"ת vagy כתר תורה köriratú korona: a tóra az uralkodó Izraélben, külön koronája is van és a legtöbb függönyön ott van a hexagramm is, az ú. n. mágén dávid (Dávid paizsa), a Megváltás szimboluma, amikor Ahrimánt, akinek szimboluma a csúcsával lefelé hajló háromszög, legyőzi Ormuzd, az emelkedő háromszög és

¹ Az oroszlánt mint díszítő elemet arra is szokás visszavezetni, hogy az oroszlán Júda törzsének és így a zsidóság (Judæa) szimboluma. (V. ö. Móz. I. 49, 9 és Guttmann Mihály, Izraél háborúi. IMIT. Évkönyv 1915. 359. l.)

egy és oszthatatlan lesz isten, «aki alkotja a világosságot és teremti a sötétséget, megalkotja a békét, de megteremti a bajt is . . .» (Ezsajás 45, 7.)

A függönyhöz tartozik a kárpit is (pl. IIb, 44). Többnyire síma, de olykor himzett, mint az 1751-ből osztrák származású példány.

Még nagyobb volt a pompa maga a *tóra-tekeres* körül. A tórát perszifikálta a zsidóság, hiszen még temetést is rendezett a hibás tóra-tekeresnek és pl. a berlini hitközség bizony sírkövel jelölte, két neves rabbijának sírja között, az ilyen már nem használható tóra helyét a Schönhausener Alleeben fekvő temetőjében (1896-ban láttam).

Hiába! A monotheisztikus vallás is megkívánta a szemléltetést. Nincsen a zsidóságnak bambinója, nincsen madonnája, nincsen szentje emberi alakban; de legszentebbje a tóra: ezt pólyázza, öltözteti; ennek van hétköznapi, ünnepi és van gyászruhája; erre aggat ezüstből készült, dús aranyozású, ékköves (gyakran ál-ékköves) vértet és a tekerestartó rudak fejét koronákban végződő hengerek (ezüst) vagy koronák díszítik. (V. ö. II. 3., 7., 10. és az 1791/92. rendkívül díszes cseh munkát. 6. sz.)

S a tóra-tekeres annyira egybeforrt a zsidósággal, hogy pl. a berlini reformhitközség, amely a tóra legtöbb parancsát már abrogálta, a zsinagógai használatban mégis ragaszkodik a felöltöztetett, koronával díszes pergamen-tekereshez.

Múzeumunkban igen kevés a magyar *tóra-dísz*, mert ezeket a tárgyakat iparilag szállította nekünk Ausztria, különösen Prága, amit legjobban bizonyít

az a jelenség, hogy a legtöbb stilizált oroszlán két-farkú. Másrészt, ha van is hazai készítmény, közsé-geink nem igen válhatnak meg e kegyes-alapítvány-szerű kultusztárgyaktól.¹

A tóra felszereléséhez tartozik még a *pólyán*, a *köpenyeg* (ing)-en, a *vértén* és *koronán* kívül a *mutató* (jad), így IIa, 12. és 13.

Minthogy a tóra-tekeres szövege még nincsen vokalizálva és írásjelek sem választják el az egyes mondatokat, a felolvasó könnyen tévedhetne; ezért áll a felolvasó asztalnál a templomgondnok is és mutatóval irányítja az olvasót (báal kóré). A mutató rendszeren csontból készült, kézben végződő esztergályozott pálca, de olykor ezüst úgy a kéz, mint a fogója is, mint pl. a mi 1764-ből való mutatónk, amelyet valamely áldozatkész hívó a beköszöntő újév tiszteletére névtelenül felajánlott. A 13. sz. mutatót egy apa adományozta, aki az isten tiszteletére felajánlott érték fejében mint viszonzást gyermekeinek a boldogulását várta.

Mily fölénytel tekint gyakran a zsidó, ha különösen déli bajor (pl. Berchtesgaden) vagy tiroli templomokban lát viasz, arany és ezüst fogadalmi aján-
dékokat!

«Die Mutter nahm ein Wachslicht,
Und bildete daraus ein Herz.
Bring das der Mutter Gottes,
Dann heilt sie deinen Schmerz».

(Heine, Die Wallfahrt nach Kevlaar.)

¹ Megtették ezt 1848/49-ben, amikor a magyar érzelmű közsé-gekre kirótt hadisarc megszerzése arra kényszerítette a köz-

«Si l'on observe attentivement et si l'on compare, comme nous allons le faire, les diverses religions, on est vivement frappé de leur concordance sur une foule de points, sans qu'il ait pu y avoir souvent aucune imitation»,¹ mondja Raoul de la Grasserie, De la psychologie des religions c. művében (Paris, 1899. 5. l.) és a 13. sz. tóra-mutató csavarmenetének héber felirata: «Ajándékozta Dávid Ábrahám ben Jákób gyermekei érdekében, hogy őket életben tartsa isten, hogy tanulhassanak, családot alapíthassanak és jót tehessenek . . .»

A templomi felszereléshez tartoznak a különböző oltári és fali *gyertyatartók* és *függő lámpák*. De ez nem speciálisan zsidó; tisztán zsidó a chanukkai gyertyatartó, a *menóra* (IIa. 15, ez azonban nem hazai, hanem galíciai gyártmány), a halotti mécses-tartó (IIa. 22, 23, 24).

Míg a katolikus templom felszereléséhez a mindennapi mise szolgáltatásához tartozik a *mosdótál* és *korsó*, addig a zsidó szertartásban a mosdótál zsinagógákban az előcsarnok felszereléséhez tartozik. Korsóra és tálra csak akkor van szükség, ha a kôhên

ség vezetőségét, hogy tóra-díszeket eladja; így cselekedett pl. a lipótszentmiklósi hitközség is, mikor Schlick generális nagy hadisarcot vetett ki rája. Mostani nagy háborúnkban is volt eset, hogy az Aranyat vasért-mozgalom egyes községek ilyenmő áldozatkészségét keltette.

¹ «Ha alaposan megfigyeljük és ha összehasonlítjuk a különféle vallásokat, amint mi szándékozunk megtenni, meglep bennünket egyezésük számos pontban anélkül, hogy valami utánzásról szólhatnánk.»

elmondja a nagy áldást (ma már csak) a három zárandokló ünnepen (sálós regálim) és az engesztelő napon. E tálak és korsók rendszeren rézből készülnek (ilyen tál a IIa. 25.), de van ezüst korsó és tál is; e szolgálat a Lévi törzsbelieket illeti és csakugyan a levitaság szimboluma (gyakran sírköveken is) e készlet.

A zsidó templomban fontos a templom homlokzatának az iránya.¹ Ma Európában néhány ritka esetet kivéve, amikor a telek kihasználása azt lehetetlenné teszi, az oltár *kelet* felé, azaz Jeruzsálem felé tekint. Míg a házi ájtatosság rávitte a hívőket, hogy a keleti falat megjelöljék az ú. n. *mizrach*-táblával, ezt a templom hagyományos építkezése nélkülözhetővé teszi. De azért akad különösen pót-imaház, béthammidrás és «Klaus», amelyben az előimádkozóasztal (sulchan) díszé az ilyen, a keleti tájat jelző tábla (l. IIc. 1.). Sok helyen ilyen tábla helyett van az ú. n. *sivvithi*-tábla, amely az előimádkozót arra inti, hogy isten színe előtt áll (l. u. o. 2. és 3. sz.).

Mínthogy a zsidóság hármassága alapja a tóra (tan), az istentisztelet (abódáh) és a kegyesség (caritas: gemiluth chaszâdim) és ez utóbbi a modern kor szükségleteihez képest sokoldalú és így a régi jótékony intézményekhez újak fűződnek, a község irányítást ad az adakozónak és e célból az almemóri felolvasó-asztalra illeszt egy a község jótékony intézményeit (olykor egyetemes zsidó intézményeket is pl.

¹ V. ö. Ismar Elbogen, Der jüdische Gottesdienst in seiner Entwicklung, Leipzig 1913. §. 49. Bauart der Bethäuser pag. 460.

a palesztinai szegények támogatására) feltüntető táblázatot (l. u. o. 4. sz.).

Amint látjuk, a zsinagógába belépő hívőt maga az almemor (oltárszerű emelvény) figyelmezteti hármaskötelességére istennel szemben, maga iránt (művelődés: tóra) és felebarátaival szemben. S ha múzeumunkban e tárgyak nem is mind régiségek korukra nézve, rendeltetésük és eredetük alapján bizony vallásrégiségek.

II. Szertartási és felszerelési tárgyak és eszközök a családi életben lefolyó egyházi ünnepeken.

Az újév és engesztelő nap istentiszteletétől eltekintve, a többi templomi szertartás csak bevezetője, előjátéka az illető ünnepnek. A jeruzsálemi templom pusztulása óta nem szónoki frázis az, hogy a hitéhez hű zsidó háza «mikdas m'at» kisebb méretű templom, hanem tényleg az.

Csakis az otthon avatja az ünnepet valódi örömnappá. Szép még ma is a péntek esti istentisztelet; el sem képzelhetjük már azt az időt, amikor az arát hívogató refraines dal: lechô dôdi . . . nem hangzott fel templomainkban. De ez mind formális ahhoz a bensőséghez képest, amikor még ötven évvel ezelőtt a házigazda fiaival hazajött a templomból, elénekelte az ásszonyt dicsőítő himnuszt (Példabeszédek 31, 10–31), üdvözölte a külön a védelmére kirendelt angyalokat és közeledett a fényesen kivilágított asztalfőhöz. A hitves még délután rendezgette volt a függő sárgarézlámpa (l. IIIa. 1., 2., 3. sz.) mécseseit; csak úgy csillogott mind; az asztalon van a hétkarú gyertya-

tartó vagy a négykarú mécses (u. o. 4. sz.), amely fölött a sötétség beálltával áldást mondott volt az ünneplőbe öltözött, ezüst főkötős hitves.

Miután gyermekeit megáldotta volt az apa, fel-emelte a rendesen talpas, vert ezüst *serleget* (l. u. o. 8., 9., 10., 11. sz.), avval avatván a szombatot. Öröm, gondtalanság árad el szerteszét a családban szombatok és ünnepek előestéjén. S ha elmúlt az ünnep és a templom alig megvilágított csarnokából hazajött a családfő, búcsú-poharát itta az örömnapnak a fonatos gyertya lángja mellett és előkerült a *fűszertartó* (gazdagabb zsidóknál: ezüst szelence vagy toronyalakú fűszertartó).

A múzeumunkban meglevő fűszer (beszámim)-tartók többnyire *toronyalakúak* (l. u. o. IIIa. 13., 18., 19., 20., 21., 22., 23., 24. sz.).

Toronyalakú! Még a XX. században is megbolygatja zsidó hitközségeknek az egységét, ha a ghettóból kiszabadult zsidó, akinek nem írja elő többé a katolikus egyház rendelete (l. Ism. Elbogen i. m. 459. l.) zsinagógájának a magasságát, toronydísz alkalmaz és íme — ne feledjük, hogy a zsidó konzervatív — egyik rendkívül fontos szertartásának, a habdálának kelléke torony, gyakran haranglábbal és haranggal (a 20. és különösen a 24. sz.).

Mennyire türelmetlenkedik a közönség pészach két előestéjén a zsinagógában! Még a kiddus is elmarad, mert hiszen az ünnep felavatása nem a zsinagógai szertartás, nem a «borchü», hanem az ünnepi asztal a *szédertállal* (IIIb. 4., 5., 6., 9., 10., 11., 12a, b, 13., 14.); nem kell a szegényt féltetni, hogy nem

hallja a borral való köszöntését az ünnepnek; vendégül fogadja őt a zsidó ház, kijut neki is a négy pohár borból, mihelyt a többnyire feliratos serleggel ráköszönti a házigazda az ünnepet, mint az Egyiptomból való szabadulás emlékét.

A serlegek többnyire ezüstből valók, de van külön e célra metszett üveg pohár is (pl. u. o. 1. sz.). A legnagyobb serleg egy félreértésből eredt megható néphit szimboluma: az ú. n. *Illés próféta serlege* (kôsz sel elijâ);¹ ilyen gyűjteményünkben egy topázsárga üveg pohár (37. sz.).

Különösen a gyermekek örömnépe, miként kifejtette Hajdu Miklós annyi zsidó érzéssel (IMIT. Évkönyv 1915. 44. és köv.) a chanukka-ünnep. Homlokterben áll a nyolckarú gyertyatartó vagy a nyolc-sajkás

¹ Valahányszor a talmud tanítói egy kérdésben dönteni nem tudtak vagy skrupulozitásból nem akartak, elhalasztották a maguk ad Kalendas Græcas-áig, a messiás előhírnökének, Illés próféta megérkeztéig. Már most a szentírásban Izraél felszabadítására négy synonym kifejezés van; mindegyiknek megfelel a széder rendjében egy-egy pohár bor; de íme, arra utalt az egyik tanító, hogy öt kifejezés van. A szokás már a négy pohár élvezetét szentesítette volt; az ötödik volt a vitás, amelynek eldöntését Illés próféta eljöveteleig elhalasztották. A kôsz sel elijâ tehát a *vitás* serleg, nem Illés pohara. A hívő áhítattal várja, hogy besurran Elijáhu próféta és fölkeres ez éjjelen minden zsidó házat, s bizony vártuk mi gyermekek kipirult arccal és ragyogó szemmel a megváltás ezen főszereplőjét és lestük magyarázatát nagybátyánknak (apa rég elhalt már), amikor a széder befejeztével egy pár cseppet ivott Illés serlegéből, amely ott az asztalfőn két gyertyatartó között érintetlenül állott.

olajmécses, a *menóra* (IIIb. 20., 21., 22., 23., 24., 25., 28., 29., 30., 31., 32., 33.).

A gyermek szórakozására szolgál a héber-betűs pörgettyű (jargonúl: «*trenderl*», magyarosan: *trenderli*); a négy betű װ ןׁ ןׂ ן׃ amelyet héberül is szoktak értelmezni (nész góдол hája som: nagy csoda történt ott), bizony csak a kockajáték esélyeinek *német* jelzése: nichts, ganz, halb, stell ein.¹ E pörgettyűket többnyire ólomból öntik vagy fából faragják (l. u. o. 34. sz.).

A templomba visz vissza az engesztelő-nap egyik jellemző szokása: a *halotti ruha* fölvétele. A halotti ruha vászonból készül, minden díszítés nélkül; csak az *övön* — de csak jomkippurkor — szokott lenni egy ezüst csat, amilyen kettő is van gyűjteményünkben: IIIb. 15. és 16.

III. Szimbolumok és amulettek.

Az ajtófélfá feliratos pergamenjét (*mezuzá*) olykor ezüst tokba teszik (l. IV. 1. sz.), rendszeren pléh- vagy fatokba, hogy megvédjék az idő viszontagságai és a por ellen; újabban üvegsőbe zárják.

Ugyan tokba teszik a «*tefillin*»-t; rendszeren kemény papiros vagy pléh-kockába; jobbmódú férfi ezüst tokot készített; ilyen a IV. 2. számú.

Babonásnak elég babonás a zsidó köznép is, de az amulett igen ritka. Még a kabbalá hívei is csak a leg-ritkább esetben írnak egy ú. n. «*kaméát*» betegségek elhárítására. Érzik ők is, hogy a zsidó vallás ellenkezik az idegen szellem hajtásával.

¹ Semmi, egész, fél, pótlás.

De azért készülnek különösen a kabbala hatása alatt pergamen-lapok mellett ezüst-lemezek is, amelyekben többnyire csak a $\aleph$ betű (abbreviaturája isten nevének, pl. IV. 4. és 6.), olykor a nagy áldás is van (pl. az 5. számú és a szefárd eredetű 3. sz.).

★

Ha kevés is vallásrégiségeink száma, képviselve van a zsidó vallási élet legtöbb kultusztárgya; hiszen akad gyűjteményünkben még oly *gyűrű* is, amelyet a gyertyát gyújtó hitves csakis ilyen alkalommal hordott (IIIa, 28.) és van oly külön ón-tál, amelyen púrím napján a szokásos apró süteményt és déli gyümölcsöt küldözgetik (*mislóach mónoth* IIIb. 36.).

Múzeumunk ma még kicsiny, mert nincs elegendő pénzünk, hogy fellendítsük, hogy gyarapítsuk. Talán meghozza nekünk az anyagiakat a győzedelmes, boldogító béke és kezdem hinni azt, amit Goldschmied Lipót az IMIT 1909 dec. 21-iki felolvasó estéjén mondott: «Lassú, szorgalmas munkában, követ köre illesztve, idők folyamán oly impozáns épületet fogunk emelhetni, amely méltó otthona lesz felekezetünk emléktárgyainak és maradandó becsű alkotásainak».

Minthogy azonban nem zsidó néprajzi, hanem *magyar-zsidó* múzeum, óhajtom, hogy magyar pártolóink magyar vallásrégiségekkel gyarapítsák az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ezen legfiatalabb alkotását.

Budapest.

Dr. Kohlbach Bertalan.

J. L. PEREZ VERSEIBŐL.

Erkélyeden.

Erkélyeden bolyongnak szemeim ;
 S nem látnak téged !
 Virágok hervadoznak ott, az ajtók zárva
 S az ablakok sötétek.

Mint beteg madár, szállong fel a lelkem
 És vergődik ablakrácsaid alatt.
 Halkan sir és az üvegen kopogtat,
 De te nem mutatod magad...

Aztán visszarepül, ernyedten és ijedten,
 Fáradt borúval ; —
 S a beteg szivben felcsendül lágyan
 Egy szomorú dal.

Virágok között.

Hidegen nézek rátok,
 Piros mákvirágok ;
 Lagymatag' hajladozva,
 Vad lángokkal elontva,
 Hivogatnak szirmaik.

Csudállom, mint szökell
 Ég felé a rózsa ;
 Kelyhe elomolva
 Remeg és lövell
 Kegyes és illatos vágyakat.

Sáppad a liliom
 Menyasszony-ruhában ;
 Mint friss hó, finom,
 Égi tisztaságban.
 Még sem ő fogta meg szívemet.

Halkan lehell mező fűvében
 Egy kis virág,
 Finom virág,
 Halvány, törékeny —
 S magához kapcsol vashorgokkal.

Az idő.

Az örök idő: — utján vakon halad,
 Nem ismer sem napot, sem hetet, sem havat,
 Szüntelen' taposott ösvényén halad
 S nem tudja, mi «közeli» s mi «messzeség».

Nem használ se zokszó, se harag, se könny,
 Se zabla, se sarkantyú, se ima-özön,
 Átrohan vakon tarlott sirkövön —
 És örök utját tapodja.

Dörög a Vezuv, a tájfún huhog,
 Folyam kiönt, Niagara zuhog.
 Róla ez, mint gáncs vagy himnusz, lesuhog —
 És örök utját tapodja.

Ha leromlunk, pusztulunk s veszünk sereggel,
 Ha aranyos fényekkel ékes a reggel, —
 Élőket nem köszönt, holtat még nem könnyezett el —
 Csak örök utját tapodja.

Az én múzsám.

Az én múzsám nem tarka viráglomb,
 Mely zöld mezőn halkán bólogat,
 Sem pillangó, amely vigan repdesve
 Körülesókolja a virágokat.

Nem is fülemile a múzsám
 És nem trilláz lágyan, olvadón,
 Szegény, öreg zsidó asszony ő
 És jár kopottan és fakón.

Özvegy asszony kócos árvákkal,
 Elszórva zordul négy égtáj felett.
 S nehéz, homályos, kopár nyomorában
 Csak panaszkodik és kesereg...

Budapest.

Molnár Ernő.

KÁRMÁN MÓR.

1843—1915.

A magyar nemzeti közművelődés kialakulását kutató nagy kultúrhistoriai munkájában Kármán honfiúi büszkeséggel magasztalja azt a lángelmékkal, lánglelkekkel megáldott Isten kegyelte kort, amelyben Vörösmarty, Petőfi és Arany, valamint Széchenyi, Kossuth, Deák és Eötvös gyarapították a nemzeti szellemiséget, a nemzeti erkölcsöt. (Ungarisches Bildungswesen 109—111). Ennek a nagy kornak szülöttje,

neveltje, méltó fia Kármán Mór; ő ismerte föl, ő vállalta és ő végezte azt a föladatot, hogy eme legnagyobbjainknak eszméit és értékeit a magyar közoktatás, a nemzeti nevelés szolgálatába szegődtette. Kármán gondviselészerű fejlődése kivált két történelmi erőtényezőnek eredője: az egyik tényező ép ez a hatalmas nemzeti föllendülés, a másik a zsidók egyenjogosítása, amelynél fogva a nemzet fiainak hivatásában, munkájában osztoztak. Ez a két rendkívüli történelmi ok a magyar zsidóság legfényesebb nemzedékét, úgy a nemzet mint a felekezet részére legértékesebb magyar zsidókat nevelte. Ekkor küzdött és alkotott Löw Lipót, a nagy magyar rabbi, ekkor nevelkedett Kármán Mór, a magyar nemzet tanító-mestere, a nemzeti középiskola megalkotója, ekkor nevelkedett Bacher Vilmos, a zsidó tudomány egészének egyesítője, megtestesítője, ekkor nevelkedett a magyar tudományosság Európa tisztelte képviselője — vajha még soká képviselné — Goldziher Ignác.

Hazánkban itt oly jelenség tárul elénk mint amilyennel Németország egy-két emberöltővel megelőzött. Ott a XVIII. század termelte a legnagyobb elméket s egyúttal megindította a zsidók fölszabadítását. Ekkor támadtak a legnagyobb német zsidók: Mendelssohn, majd Zunz, Geiger, akik mellett becsületes epigónnemzedék nevelkedett hasonlóan mint Löw Lipót, Kármán Mór, Bacher Vilmos és Goldziher Ignác mellett a mi rabbijaink, pædagógusaink, tudósaink, orientalistáink.

A XIX. század 60-as és 70-es évei módfölött ked-

veztek a magyar zsidóság fejlődésének. A zsidó, az Irás népe, mindenkor tanulni vágyott. Évszázadokon át csak a Szentírásához és annak régi magyarázóihoz fért. Most megnyílt előtte a nemzeti műveltségnek és az európai tudománynak a tárháza. Századok növelte mohósággal csillapította kulturaáhitó éhségét. Szabadjon itt azt a régebben is nyilvánított gondolatot újra fölhoznom, hogy a rabbinikus nevelés mennyire ébreszti és fejleszti az értelmi erőt. Budapesti egyetemünk bölcsészeti karának eddig öt rendes tanára volt (cimzeteset is beleszámítva). Ezek közül Kármán Mór, Alexander Bernát rabbinak indult, Marczali Henrik rabbinak a fia, Mahler Ede és legkivált Goldziher Ignác egyenest a zsidó tudomány talajából nőttek ki. Németországban ott van Lazarus és Steinthal (akihhez Kármánnak legtöbb a hasonlósága), rabbik nevelői Freudenthal, Cohen Hermann, mint kész vagy majdnem kész rabbik Geiger Ludwig, Philippson Martin rabbi atyáik neveltjei, nem szólva Jellinek hitehagyott fiáról, a heidelbergi jogászról. A francia tudományosság legkitünőbb zsidóhitű munkásai ugyancsak föltünő arányban a zsidó tudományon nevelkedett nagyra: Munk Salamon, a philosophus Frank, a két Darmsteter, kivált Arsène (akiről Gaston Paris kiemelte, hogy az értékes elzászi zsidó-töböl hajtott ki), a két Derenbourg, kivált József, Oppert, a Reinach-család tudós tagjai, köztük a mostani háború folyamán elesett egyptologus Adolphe, de kivált Théodor és Salamon, akik tekintélyes közéleti állásukban egyre szolgálják azokat a kutatásokat, amelyek a zsidóság multját valamint jelentőségét

megvilágítják. Szinte megvalósul boldogult Kaufmann Dávid szava az öröklött kegyről.

Kármán Mór élete.¹

Kármán nevelkedésében összhangzóan közrehat az a három legfőbb erő, amely az ő sajátos egyéniségét megalkotta: a magyar nemzeti műveltség, a zsidó vallásosság, az európai tudomány. Szegeden született. Atyja a hagyományos vallásosságra nem kényszerítette, de szoktatta. A gimnáziumot a szegedi piaristáknál végezte, a IV. és V. osztályt a pesti piaristáknál. Szerzetes tanáraitól mindenkor hálás tisztelettel emlékezett meg. De bármelyik tanáránál mélyebben hatott Kármánra Löw Lipót: «leghívebb tisztelője és követője lehettem», vallja Kármán abban az ünnepi beszédben, amelyet a Löw Lipót születését követő századik évben Szegeden mondott. Főiskolai, igen széles körű philosophiai, pædagogiai és philologiai tanulmányait a bécsi egyetemen végezte (1862—1865). Hazatérve a budapesti bölcsészeti fakultáson a magisteri és doktori fokozatot nyerte el (1866), majd tovább képezte magát Löw Lipót oldalán. Bensőséges viszony kapcsolta együvé a komoly ifjút a kiváló rabbival. Életének legszebb emlékei közé számítja, hogy egyedül őt vitte magával Löw czeglédi útjára (1869), amikor Isten szabad ege alatt Czegléd összegyűlt népe előtt ünne-

¹ Főforrás, a Volf-Waldapfel szerkesztette Emlékkönyv (Budapest, 1897), kivált Geréb cikke.

pelte a magyar zsidóság egyenjogosítását. A czeplédi nép úgy nézte Kármánt mint Lőw kis papját, káplánját. Lőw valóban rabbivá akarta Kármánt nevelni. Kármán soká küzdött magával, de végre is nem tudta magát a papi pályára rászánni. Legfőbb indító okáról Kármán maga nyílt vallomást tesz: amikor látta, hogy Lőw Lipót az ősi zsidó községi autonomiáért az idegenből átvett egyházi szervezet ellen küzdve, elhagyottan, magára maradtan állja az elkeseredett támadásokat, ekkor elhatározta, hogy semmikép sem áll a felekezeti intézmények szolgálatába, hanem hogy teljes ragaszkodással zsidó hitéhez, egész valóját a nemzeti közügynek szenteli, ott képviselvén egyúttal a zsidóvallás történeti hivatását.

Kármán azelőtt mint tanító közvetlenül a felekezetet kívánta szolgálni. Lőw Lipót lelkes magasztalással Kármán jelleme és képessége iránt ajánlotta őt az izraelita tanítóképzőhöz, valamint a pesti izr. hitközséghez vallástanárnak. A vallástanári állást el is foglalta (1868). Ennek a munkálkodásnak eredményeire kiváltkép büszke volt. Neki a hitoktatás istentisztelet számba ment, ő az addig becsmért tárgy iránt tiszteletet, áhítatot keltett; szülők, kik a házi tanítás különböző módját-útját kísérelték meg, hogy fiaikat a héberre kapassák, hálásan bámulták, hogy az új hitoktató a héber prófétákat és zsol-tárokat megérteti és könyv nélkül megtanultatja gyermekeikkel. A hitoktató hivatásban Kármán egyesítette a tanügy szolgálatát a felekezetével.

De a válóuton nem állott meg sokáig. A fő-

városi tanárság tanácskozásain, vitáin való részvétele nemcsak a kartársak figyelmét fordította reá, hanem Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi miniszter hathatós érdeklődését is. Kármán Mór az alkotmányos Magyarország valamennyi eddigi közoktatásügyi miniszterével személyes kapcsolatban, némikép munkatársi viszonyban állott. A legmélyebb hála, a leglelkesebb nagyrabecsülés Eötvöshez fűzte. Amikor a magyar közművelődés múltját világítja meg Kármán, senki ragyogóbb színben nem áll előttünk, mint Eötvös. Bámulatos, mily prófétai szemmel ismerte föl Eötvös azt a két ifjut, akik majdan a magyar zsidóság legjobbjaivá nőttek: Kármán Mórt és Goldziher Ignácot. «Goldziherben a szemita nyelvek jeles tanárját várhatjuk», írja államtitkárjának, «benne kitünő képességet s komoly tudományos irányt» ismert meg, állami ösztöndíjjal külföldi tanulmányútra küldi.¹ Kármánt ugyancsak Eötvös bízza meg, ugyancsak személyes megismerkedés alapján, hogy a német tanítóképzést tanulmányozza.

Így került Kármán Lipcsére. A lipcsei esztendők (1869—1871) merőben mások mint a bécsiek. Bécsben Kármán mélységes és egyetemes tudományos érdeklődését elégítette ki, Lipcsében világos cél-tudással hivatására készült, a nemzeti oktatásügy szervezésére. Ziller Tuiskon, akkoriban a lipcsei, sőt a német pædagogia vezére, fölismerte Kármán kiválóságát. Bizonyítványában, amellyel Kármán

¹ IMIT Évkönyv 1913, p. 30, 31.

egész egyéniségét méltatja, kivált önálló gondolkodását dicséri. Ziller Kármánt meg akarta nyerni Németországnak. De Kármánban rendületlenül élt az eltökélés, hogy nemzetének szenteli tudását, munkáját, magát.

Még mielőtt Kármán befejezhette a német tanítóképzés tanulmányozását, megbízója, Eötvös József, meghalt. De utódja, Pauler Tivadar sem zárkózhatott el Kármán hivatottságának elismerése elől; módot adott neki, hogy megszervezze nagyhatású alkotását, a gyakorló gimnáziumot. Kármán megalkotta ezt az intézményt s egy negyedszázadon át vezette. Amellett mint egyetemi magántanár előadja a neveléstant, erkölcsant és lélektant. Tagja s egy évtizedig (1873—1883) jegyzője az Országos Közoktatási Tanácsnak. Megfeszített munkássága 1897-ben ledöntötte, de a Gondviselés kegye fölegyenesítette, megifjította s visszaadta őt a nemzeti közművelődésnek. Megindult Kármán Mór tevékenységének újabb virágzása. Életének első szaka (1897-ig) a fölrázás, serkentés, vitatkozás, kezdeményezés, a védekezés, igen gyakran a támadás kora; a második szaka viszont a nagy áttekintés, összefoglalás, a lezárás ideje, amikor irodalmi gyűjteményekbe is földolgozza, egyesíti azt, ami a sürgetés, küzdelem, szervezés lázában alkalmilag keletkezett. Gyakorló gimnáziumi tanszékére többé vissza nem tért, a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumba osztották be. «Életem sorsa úgy esett — ekkép jellemzi ő pályájának fordulatót — hogy miután teljes negyedszázadon át közvetlenül az ifjúság tanításában szol-

gáltam nemzeti nevelésünk ügyét, most az oktatás-ügyi közigazgatás kérdéseivel kell foglalkoznom, mintha magamnak egy személyben kellene közöttünk tanúságot tenni róla, mennyiben válhatik bölcséletesleg tájékozódott pædagogiai elmélkedés jó segédmére a munkásságnak a köznevelés minden ágában.» Miniszteriumi szervező munkássága már nem a középiskolára szorítkozott, hanem inkább a nép-oktatásra és az egész nemzeti közművelődésre irányult. Egyúttal az egyetemen meg nem fogyatkozó buzgalommal tanította, mondhatjuk hirdette az erkölcsant.

Szóljak-e a külső elismerésről, hogy a királyi tanácsosi címet, a magyar nemességet, majd a nemesi előnevet, végül a n. r. egyetemi tanár *címét* kapta? Keserőség nélkül nem tehetném. Emlékezetes előttem az a benső háziünnep, melyet a nemes érzésű Volf György rendezett, hogy Kármánt kir. tanácsosnak köszöntse. Kármánnak az egész ünnepségből csak a benne résztvevők ragaszkodása esett jól, a kitüntetést úgy fogadta, mint a sorsnak minden intézését, amelyet el kell viselni; igazi jutalmat egyet ismert el: a hatáskört, azt pedig megadta neki nemzete.

Kármán Mór munkássága.

Kármánt sokratikus természetnek szeretik föltüntetni: amilyen pazarul osztotta gondolatjait barátainak, munkatársainak, tanítványainak, no meg ellenfeleinek, oly fukarul tartózkodott a maga irodalmi

megnyilatkozásaival. Ezt a tartózkodást Kármán azonban csak pályája első szakában gyakorolta, amikor lázasan kellett alkotni, rontani, építeni. De életének kivált utolsó évtizede bámulatosan gazdag irodalmi megnyilatkozásaiban is. (Pædagogiai dolgozatai I, II; Közoktatásügyi Tanulmányok I, II; Ungarisches Bildungswesen).

De tudományról és irodalomról Kármán hasonló elveket vallott mint Kölcsey Ferenc: a tudománynak tettekben kell megnyilatkoznia vagy legalább tettekre serkentenie, szolgálnia, hatnia kell. Kármán képes volt fölháborodni, sőt — pedig ez nála szokatlan — gúnyolódni azon az elbizakodottságon, hogy némely tudós magával eltelten azt hiszi, hogy már pusztán létezésével leróttta tartozását az emberiség iránt. «Nekem a tudomány a tudatos, az eszméletes munkásságnak az eszköze. Olyasmi, hogy: a tudományt a tudományért magáért kellene becsülni, előttem még gyermekkoromban sem volt értelmes beszéd.» Szintúgy az irodalom is Kármán szemében eszköz az alkotáshoz; írt akkor, ha közszükséglet, kötelesség, lelkiismeret írásra készítette.

Kármán a közélet nyilvánosságában töltötte be hivatását, nem íróasztala mellett: tanított, vitatkozott, hirdetett, küzdött. Államférfiaink közül is kevésnek volt oly küzdelmes pályája mint Kármánnak, a pædagogusnak, a filozofusnak, a tudósnek.

Ő tervezte a gyakorló főgimnáziumot, ő valósította meg, nem mint a befejezett legjobb középiskolát, hanem mint műhelyét egy folyvást jobb középiskolának, a magyar középiskola tökéletesítésének. Ilyen

középiskolája csak Magyarországnak volt, s Európaszerte a tanügyi közvélemény elismerését vívta ki.

Amellett Kármán az Országos Közoktatási Tanácsnak legtevékenyebb tagja s jegyzője, ép abban a korban, amely az új magyar középiskolát megalapozta. Ennek a nemzeti középiskolának tervét az 1879. évi *Gimnáziumi tantervet* és a *Módszeres Utasításokat* hozzá javarészt Kármán készítette. Szerves rendszeressége bámulatot kelt: az egyes tárgyaknak fölépítésével, a tárgyköröknek kapcsolatával. De egysége nemcsak módszerességében nyilatkozik meg, hanem erkölcsi céltűzésében, nemzeti gondolkodásában. A nemzeti művelődés minden értékes alkotó elemét fordítja a magyar középiskola javára: a hagyományt, a mondát, legendát, népköltészetet, a legrégebb és az egykorú irodalmat, saját nagy korának költői műveit, államférfiúi beszédeit. A Tanterv német kiadója, Dr. O. Frick, azt is méltatja benné, hogy a magyar nép nagy nemzeti költői értékekkel büszkélkedhetik, amelyek legfőbb nevelő tartalommal és becsükkel is kiválnak s így a tanterv számára értékesíthetők.

Kármán a magyar középiskolának nemcsak tervezője volt, hanem egy negyed századon át példaadó munkása, a gyakorló gimnázium odaadó tanára, magának az ifjuságnak oktatója. Amellett mint a tanárok tanára, nem kötötte tanítását sem órához sem föltételhez: ideje, könyvtára, elméje, lelke mindenkor mindenki számára hozzáférhető volt.

Oly szerves egységbe, mint amelyet ő a gimnázium tantervébe vitt bele, Kármán az egész magyar köz-

oktatást, az egyetemes nemzeti közművelődést szeretne volna foglalni. Megértő figyelme kiterjedt az egész iskolaügyre. A külföldi egyetemeket intézményeikkel együtt hatalmas tanulmányban mutatta be okulásul a mi főiskoláinknak. A tanítóképzés újjáalakításában tevékeny részt vett. Életének utolsó évtizedében az iskolai közigazgatásban és a népiskolai törvény előkészítésében működött közre. A köznevelést egyúttal a politikai jogok gyakorlatára való előkészítésül is tervezte. Az utolsó években a közoktatás egészének a szervezését sürgette s nagy neveléstörténelmi tanulmányaiban büszke fájdalommal mutatja ki, hogy a XVIII. század második és a XIX. század első felében megvolt erre a nemzeti nagy koncepció, de a mi korunk elvesztette.

Kármán Mór elméletének fővonásai.

Évkönyvünknek nem lehet föladata, hogy Kármán neveléstani és erkölcsstani rendszerét teljességében kifejtse. De elméleteinek vezérlő eszméi reászolgálnak a művelt magyarság érdeklődésére, figyelmére, megszívlelésére.

Kármán abból indul ki, hogy az ember nemcsak társadalmi, hanem történelmi lény. Az embernek, az emberiségnek hivatását az egyén, de még egy egész nemzedék sem bírja megvalósítani, ahhoz az egymásra következő koroknak folytatólagos, együtt-ható munkássága múlhatatlanul szükséges. Ebből mármost nyilvánvaló a nevelés föladata: a felnövő nemzedéket, a növendéket bele kell állítania a mos-

tanáig elvégzett és a mostan folyó történelmi munkába, hogy azt átvehesse, tovább vigye s hogy gyarapítva átadja az őt fölvaltó kornak. A pædagogiai elméletének tehát erkölcsi alapvetése, hogy a nevelés kapcsolatot teremt a mult és a jelen közt a jövő érdekében. Az emberi munkásságnak pedig, amely korról-korra száll, három köre van: az ember a természetet fölhasználja, átalakítja az emberiség céljaira (technikai kör), az ember társas közösségeket, történelmi intézményeket, családot, társadalmat, államot alkot (történelmi kör), ezekben a közösségekben eszmék, eszmények fejlődnek: közérzés, közgondolkodás, közművelődés (irodalmi kör). Ime megint neveléselméleti gondolat, amely az egész oktatás tagozatát szabja meg s másrészt erkölcsstani fölfogás, mely az emberiség föladatairól fölvilágosít.

Kármán az etikát történelmileg, a történelmet pedig etikailag fogja föl. A történelemhez erkölcsi fölvilágosításért fordul. Sokat vizsgálta a multat, «de mindig jelen nagy feladatok szolgálatában». Ő nem «a multnak embere». A hagyomány uralkodik az emberen, de az embernek kell a hagyományon uralkodnia. «Csak ha megküzdünk vele, mélyen, erősen a szemébe nézünk, átlátjuk igaz, jó vonásait, akkor mintegy fölszentel bennünket arra, hogy rá érdemes munkásai, folytatói legyünk.» Kármán erkölcsstana az erkölcs történetének tanulságait összefoglalva alkotja a teendők és erények rendszerét. Az emberiség előbb atyafisági vagy törzsi társadalmat, majd rendi társadalmat alkotott s most eljutott a nemzeti közösség fokára. Az atyafisági, valamint a rendi társadalom

régi eszményéből, a nemzeti társadalom új követeléseiből építi föl Kármán az erkölcsi vonások rendszerét.

Erkölsös oly cselekvés, amely az emberiség javait, szellemiségét gyarapítja vagy terjeszti. Pl. az anya, aki gyermekeit tisztességre szoktatja, evvel az emberiség szellemiségét terjeszti s nagy jelentőségű erkölcsi munkát végez. Az erkölcs munkát követel, erő kifejtést, energiát (energismus), nem lehet célja a gyönyörűség, a jólét, a boldogság megszerzése (hedonizmus).

Kinek javára fejtsük ki ezt az erkölcsi tevékenységet? Kármán szembeszáll a régi pogány és a modern újkori hirdetéssel, hogy legfőbb cél az egyéniség kifejlesztése; szembeszáll épúgy az askesis-sel, amely az egyéniség megtagadását követeli. Kármán lelkének egoizmus és altruizmus alacsony jelszavak, mindkettő az egyéniséget, a magáét, vagy a másét tekinti. Az erkölsös cselekvésnek a nemzeti és emberi javaknak gyarapítására, az egyetemes közösségre kell irányulnia. (Universalismus.)

A cselekvésre indító ok akkor erkölsös, ha saját belátásunk merítette a magunk lelkiismeretéből (autonomia, intuitionalizmus). De azért Kármán igazságtalanul szigorúnak ítéli Kant fölfogását, hogy az állami vagy vallási törvény iránti tiszteletből eredő cselekvés még nem erkölsös, mert a cselekvés szabályát más szabja meg mint a cselekvő; egyéni, tehát erkölsös elhatározás — tanítja Kármán — hogy a törvénynek, hogy a vallásnak követeléseit kötelezőkül elfogadom,

Az emberiség javai közé Kármán a munkát (mesterséggé és művészetté való fokozásával), az élvezetet, a vagyont számítja a technikai körben, másrészt a tudást, a költészetet és kettejük összefoglalásának kiegészítőjét: a vallást.

Az erkölcsi teendőket Kármán a családra, a társadalomra és az államra vonatkoztatja.

A közösség iránti kötelesség teljesítésére az egyesnek három erkölcsi fővonása kell: szabadság, igazság, emberbecsülés. Szabadságra van szükségünk, hogy a valóságot az emberiség javára szabadon átalakítsuk; igazság szükséges, hogy egymást megismerhessük, megérthessük s így közgondolkodást teremtsünk; az emberi közösség pedig úgy tartható jenn, ha az embereket megbecsüljük, hogy oly erkölcsi törvényt alkalmazunk rájuk, amilyent magunkra alkalmaztatni akarunk.

Kármán gondolatvilágának zsidó elemei.

Kármán erkölcsi meggyőződése a Szentírás talajából nőtt. Nem lesz nehéz ethikai és pædagogiai alapelveit a bibliából kimutatnunk.

Kifejtettük alapgondolatát: az ember történelmi lény, a nevelés ezért a történelmi munkásságra képesít. Kármán nem hagy kétségben ennek az eszmének eredetéről. «Egy kis történetfilozófia» c. elmélkedésének szinte a küszöbén, a nevelés elméletének erről a kiinduló elvéről elmélkedvén, ily valomást tesz: «Ez irányadó szempont ugyanis az a meggyőződésem volt, amelyet némiképp úgy tekintek,

mint vallásom hagyományának is legbecsesebb elemét, hogy az emberi nem történeti munkásságban fáradozik.» Egyetemi tanszékéről is utalt a zsidó bölcsre, aki a hálának tartozásáról szól, amelybe beleszületik az ember (Ben Zóma, Berakót 58^a): mennyit vessződött az első ember, amíg kenyerét ehetette; szántania, vetnie, aratnia, kévébe kötnie, csépelnie, polyvától tisztítania, gyúrnia, sütnie kellett, csak mindezek után ehetett; mi pedig fölkelünk s mindezt készen találjuk.

Láttuk, hogy Kármán erkölcstana a *cselekvést* követeli (energetikus), nem a gyönyörűséget vagy boldogságot. Utalhatunk arra a megkülönböztetésre, amelyet Heine tesz zsidó és hellén szellem közt: «alle Menschen sind entweder Juden oder Hellenen, Menschen mit asketischen, bildfeindlichen, vergeistigungssüchtigen Trieben, oder Menschen von lebensheiterem, entfaltungstolzem uud realistischem Wesen.» Heine maga is már meglehetősen megszorította ezt az általános tételt. Ha a görög lélek legmagasabb megnyilatkozásaiban messzire fölülemelkedett a gyönyörhirdető (hedonisztikus) fölfogáson, de a zsidóságról mindenesetre áll, hogy benne a hedonisztikus gondolkodás gyökeret verni nem bírt.

Kármán másképp különbözteti meg a zsidóság és a hellénség mivoltát. A görög nép *gyarapította* a szellemiséget, a nemzeti életen belül is az egyesek életét minél gazdagabbá kívánta tenni. De gazdagsága, nemessége mellett is az egyediség (individualizmus) fokán maradt. Az egyetemesség második vonását viszont egyoldalúan megvalósította a biblia

népe és annak erkölcsi hirdetői. Meglepő vonása a bibliai hirdetésnek, hogy az erkölcsi tanítás az egyednek szól, de a szófogadás vagy engedelmetlenség következményeit a közösségre vonatkoztatja, az egyén felelős érte, ha a nép nem boldogul, a nép azért, ha az egyén rossz útra téved. És ez az egyetemes-ség nem csak a zsidó népet öleli fel, hanem az emberiség egyesítését látja végső céljául. A görög nép betöltötte a hivatását, az erkölcs és tudomány kapcsolatát. Miért veszett mégis oda? Azért, mert ön-maga ellen fordította bírálatát, saját kritikájától fölbomlott. Ellenben «a zsidóság, mely a maga örökét — erkölcs és vallás elvszerű kapcsolatát — szent iratainak tanulmányában megőrizte, ebben rendkívüli, majdnem csodás fennmaradásának lelte biztosítékát.»

Az erkölcsi akarat és elhatározás kútfejeül Kármán a lelkiismeretet fogadja el. A lelkiismeret a vallásos fölfogásban — nagy jelentőségű probléma. Az iszlámnak fölhányták, hogy nincs is külön szava a «lelkiismeret» jelölésére. Goldziher professzor meggyőzően kimutatta, hogy csak a szó hiányzik az iszlám nyelveiben, a lelkiismeret eszméje él és hat az iszlámban.¹ Goldziher professzor fölveti azután a kérdést (a gondolatnak magánbeszélgetésbeli folytatásában), van-e a bibliának szava a lelkiismeret elnevezésére. Nincs. De lehet-e a lelkiismeret éber tevékenységét hatásosabban szemléltetni, mint a Pél-

¹ Goldziher, Előadások az iszlámról. (Budapest 1912.) 18., 19. l.

dabeszédek mondása teszi: az ember lelke Isten lámpája bennünk, át és átkutatja bensőnk minden kamráját. (Prov. XX, 27.) Kármán viszont a lelkiismeret klasszikus meghatározását a Deuteronomium egyszerű szavaiban találta: az isteni parancs nem kíván olyat, amire képtelenek vagyunk, ami elérhetlenül távol van tőlünk . . . nincsen az égben . . . nincsen tengeren túl . . . hanem közel van hozzád nagyon, a szádban, a szívedben, csak meg kell cselekedned. (Deuter. XXX, 11—14.)

A kötelességek három köre (család, társadalom, állam) közül kivált a családot hozta Kármán erkölcsani előadása többszörös kapcsolatba a Szentírással. A patriarkák társadalma családirag van szervezve, belevonva a cselédséget is, de ugyanakkor körülötte már állami alakulatokat, királyságokat tüntet föl a biblia. Míg Aristoteles — így tanította Kármán — csak a házastársaknak, a szülőknek meg gyermekeknek, és a cselédségnek viszonyát állapítja meg, a Szentírásban már a testvéri szeretet is megnyilatkozik (p. Józsefnél testvérei iránt).

A szabadság, igazság és emberbecsülés eszméit a Szentírásban kimutatni épen nem nehéz. A Löw Lipót emlékének szentelt elmélkedésében ezt a három követelést Löw pályája irányeszméiként fejtegeti. „Kivált Mikha prófeta (VI, 6—8) örökérvényű tanítása» azt hirdeti, hogy az államfenntartó jogosság alapja az emberszeretetnek, jog és emberszeretet alapja a hit alázatosságának. Kármán etikai követelése: cselekedjél oly erkölcsi törvény szerint felebarátoddal, mint amily törvényt magadra kívánsz

alkalmaztatni — nem egyéb mint filozófiai fogalmazása Szentírásunk parancsának: Szeresd felebarátodat mint tenmagadat.

Kármán a vallásról.

Egyetemi előadásaiban az erkölcstanról Kármán módját ejtette, hogy a vallás eredetéről, alapjáról, fejlődéséről és céljáról kifejtse a maga tudományos felfogását. Szembehelyezkedett Max Müller és Schleiermacher elméletével: M. Müller szerint a vallást az értelem teremtette, mely a véges mögött a végtelent keresi; Schleiermacher szerint az érzelem: gyarló, függő voltunkat érezve, tisztelettel telünk el az iránt, akitől függünk. Kármán úgy tanította, hogy az értelem szükségleteit a tudomány elégítené ki, az érzelmieket pedig a költészet. A vallás egyesíti, kiegészíti kettejüket s túlmegy rajtuk. A tudomány, illetőleg, alantosabb fokán, az ismeret vagy a tapasztalat szükséges annak fölismeréséhez, mit valósítsunk meg. A költészet, képzelet szükséges, hogy elgondoljuk, mikép valósítsuk meg. De az embert eltölti az a vágy, hogy cselekvényét biztosítva, eredményeit fönntartsa. Ki biztosítja az embert, hogy alkotása megmarad s úgy hat, amint ő célozza? Vajjon, ha ő, a cselekvő ember, nincs, nem vész-e kárba minden fáradozása, nem omlik-e össze minden alkotása? Hogy munkáját biztosítsa, segítséget keres az Isten eszméjében. Nem csak hálálkodik Istene iránt, nem csak remeg tőle, hanem mélyebb erkölcsi szükségből elvárja tőle, hogy ott segít, ahol az ember tehetetlen.

Már most mire nézve kéri az Isten segítségét? Ez adja meg a vallás fejlődésének fokozatait. Az első fokon, akár természeti jelenségnek, akár emberszerű lénynek tekinti Istenét az ember, azt kéri tőle, valósítsa meg, amit az ember nem bír; nem tesz különbséget lehető és lehetetlen közt, az isteni hatalmat ép abban látja, hogy az a lehetetlent lehetővé teszi: *Csodatevő* Istent imád s valahányszor olyat lát, amit lehetetlennek vélt, csodát hisz. Egyébként tökéletesebb fokon is a gondolkodó ember, ha áttekinti életét, arra eszmél, hogy az egyes fordulatok nem voltak kiszámíthatók. Ha nem hisszük is, hogy a természet törvényes rendje át van törve, mégis a tények csodálatos kapcsolata gyakran vallásos áhítattal ihlet (Goethe, Hermann u. Dorothea II. 50—52):

Der Glückliche glaubt nicht,

Dass noch Wunder geschehn; denn nur im Elend erkennt man Gottes Hand und Finger, der gute Menschen zum Guten Leitet.

Erről az első fokról fölemelkedik az ember, amikor tervszerűen összeköti a cselekedeteit s a célszerűség kötelezi, hogy törvényekhez alkalmazkodjék. A törvényekhez *törvényhozót* gondol és imád.

A harmadik fokon a lelkiismeret szól az emberhez tedd kötelességedet; aki lelkiismeretesen cselekszik annak fönnmarad élte munkája. Az ember fölemelkedik az erkölcsösségnek Istenéhez, a *lelkiismeretvédő* Istennek hitéhez.

A vallásosságnak ezt a három fejlődési fokozatát Kármán így jelölte: 1. Hit (Mythos), 2. Vallás (Religio), 3. Meggyőződés (Confessio).

A mythos hisz csodatevő Istenben, akinek föladata, hogy mindazt végezze, ami az ember képességét föülhaladja; ezen a fokon áll a fetisimadás, de áll rajta a keleti népek és a görögök, rómaiak gazdag mythosa is.

A religio törvényhozó Istent hisz. Annyira összekapcsolja az Isten fogalmát a törvényével, hogy minden törvényt Istentől származtat. Numa Pompilius a római törvényeket Egeria nymphától kapja. Sőt mielőtt az ember döntő cselekvésbe fog, megkérdezi, vajjon amit tenni készül, nem ütközik-e az istenség törvényeibe. Erre külön intézmény alakul: görögöknél az oraculum, rómaiaknál az augurium, hébereknél az urim és tummim.

A confessio, az erkölcsi meggyőződés fokán «a hitközségnek is többé nem az ősök istenének védelme nyújt biztosságot, sem egy törvényes szövetség mennyei hatalma oltalmat, hanem a tökéletes jóság és szent bölcsesség kútfeje felé irányul minden buzgósága, az örök egy élő isten felé, akinek egyházában bőséges térség van minden igaz lélek és tiszta szív számára». Ezen a fokon állanak a próféták, akiknek legmagasztosabb hirdetéseit azért részben csak a mi korunk fejlett erkölcsisége értette meg teljesen.

Kármán Mór a zsidóságról.

A zsidóság is átment ugyan a vallásos fejlődésnek mindhárom fokozatán, de Szentírásunk az alsóbbrendű fejlemények emlékét az ellenük való küzdelmével

örizte meg.¹ Külső szervezésében a patriarchák története még a törzsi szervezetet tünteti föl, Ábrahám és Sára házassága még az endogamiát, de már a patriarchák is a törvényhozó Istent imádják.

A zsidó vallásosságnak a kútfője a Szentírás, «Isten népének önéletírása». A zsidó nép «elvesztve fennmaradásának, nemzeti létének minden biztosítékát, annak a tudatára ébred, hogy mindaz, ami vele történt, életének egész folyamata mind csak eszköz volt vallásosságának, azaz erkölcsi tisztaságának és isteni hitének tökéletes kifejtésére». A biblia «népünk nevelésének okiratos gyűjteménye, mely semmi más által nem pótolható képét adja a vallásos gondolat és érzület minden változatának, számot ad az erkölcsi küzdés minden bonyodalmáról és a hívő lélek minden győzedelméről, amennyiben egy nemzeti lét kifejlésében megnyilvánulhat».

A finomérzékű erkölcsiségnek, a tiszta kötelességtudásnak eszményét «az Isten szolgája» képében látja, amelyet a babyloni számkivetés nagy névtelen prófétája rajzolt s amely «mintegy igazoló útlevele a zsidó népnek jövő viszontagságainak hosszú útján».

A Szentírás mellett Kármán kiváló tisztelettel

¹ Nem véletlen, hogy Goldziher professzornak ép az a könyve, mely a prófétai hit küzdelmét a mítosz ellen tünteti föl (Der Mythos bei den Hebräern), Kármánnak van ajánlva a baráti hála bensőséges szavaival. Goldziher prof. tanuságot tesz róla, hogy őt a Szentírás tudományos megértésébe Kármán vezette be s hogy Kármán a bibliai problémák irodalmának ura volt.

viseltetett régi imakönyvünk iránt, amely «mélységes hatékonysággal, bár népies fogalmazásban» szólaltatja meg a zsidóság eszméit.

Azontúl, hogy a szent iratok sorozata lezáródott, a zsidóság szellemi életének sajátossága, — úgy véli Kármán — teljesen az írásmagyarázat munkájában nyilatkozik. Philó, Maimóni, Spinoza, Mendelssohn saját koruk teljes tudományos és erkölcsi belátását fordították a Szentírás értelmezésére.

A zsidóság lényegéről Kármán folyvást elmélkedett. Ennek az elmélkedésének legérettebb gyümölcse, úgy látszik, egyúttal utolsó irodalmi megnyilatkozása Kármán ama dolgozata, amellyel a Múlt és Jövő szege di számát (1914 január) ékesítette: A zsidóság hivatása és a rabbiság feladata.

Kármán itt elhatárolja a zsidóságot az úgynevezett világvallásoktól, kereszténységtől, iszlámtól, buddhizmustól. Ezek mindegyike arra törekszik, hogy a maga hitét terjessze, hogy a világot kereszténnyé, muszlimmá, vagy buddhistává tegye. Ellenben «a zsidó a maga vallásának ápolásával meggyőződésének erejével és erkölcsösségének példájával segíteni kívánja mindenik népet, ahova végzete, Isten rendelkezése szerint vitte.» További lényeges különbség: «Ama misszionárius vallásoknak mindegyiknek van vallásalapítója, akinek nevéhez, működéséhez, történeti időszakos életéhez fűződik tanának minden ágazata, életrendjének minden szabálya. A zsidók vallásának ily alapítója nincs; ami hitünk, Izrael hite, egy hosszú nemzeti életnek nagy eredménye.»

Ezek az úgynevezett világvallások az állam, a

nemzet fölé emelkedő szervezetet akarnak alkotni, míg a zsidóság igazi szervezete a zsidó hitközség. (Kármán Mór, úgy mint annak idején Löw Lipót, az országos autonomiáért megindított mozgalmakban idegen szervezkedés szerencsétlen utánzását látta.)

Iszlám, buddhizmus elvégre távolabb állnak tőlünk. De a kereszténységtől való elhatárolás kötelessége elől ki nem térhetünk. Kármán Mór minden vallásosság iránt igaz tisztelettel viseltetett. A vallásos érzést minden tanítványában — felekezeti különbség nélkül — igyekezett megszilárdítani; a gimnáziumi tanítást Eötvös Gondolatainak és Goethe Gott und die Welt ciklusának legáhíthatosabb részleteivel tőzte be, hozzávéve Arany egy költeményét (Honnan s hová?), mely mint a költő himnusza és az elmélkedő apologiája hirdeti a lélek megmaradását. Sőt Kármán azt is bátran elmondhatta magáról: «számos, legkülönbözőbb felekezetű embereket visszavezettem felekezetük tiszteletére, miután már attól eltávoztak.» Kármán a kereszténység részét az európai népek nevelésében méltányoló becsüléssel, lelkiismeretes gondossággal tanulmányozta, ismerte is mint kevés ember Európában. De teljesen tisztában volt avval, ami őt a kereszténységtől elválasztotta. «Egészökben az új szövetségi iratok igen rövid, határolt időszak vallásos mozgalmairól tesznek tanuságot az ó testamentum irodalmának egy teljes nemzeti életet felkaroló értesítéséhez képest; továbbá nyilvánvaló, hogy még koruk társadalmának sem magasabb, emelkedettebb színvonalon álló köreinek lelki bonyodalmaikat és küzdelmeiket tükrözik vissza, hanem többnyire kisszerű vi-

szonyok közt élő és egyszerű lelkek hitbeli reménységét és erkölcsi szükségleteit. Egyébként is kivétel nélkül zsidó szerzőktől származván, minden részökben szent könyveink bizonyosságára támaszkodnak, lépten-nyomon rájuk hivatkoznak; így egész szerkezetöknél és irodalmi céljaiknál fogva hozzá tartoznak ugyancsak az írásmagyarázat fejlődésének ama folytonosságához, amelynek igaz értéke szent irataink helyes megértésétől függ. A keresztyén világ további alakulása pedig nyilván mutatta, hogy az erkölcsök tisztultabb és az isteni hit nemesebb kifejlése tényleg karöltve járt az ószövetség tanításának mélyebb, megfelelőbb fölfogásával. S nem csekély része van benne annak körülménynek, hogy a keresztyén felekezetek versengő táborán kívül a zsidóság a gondviselés kegyelméből élő tanuságot tehetett ősei hagyományának meg nem szűnő áldásáról, mely kegyetlen üldözés meg csábító térítgetés minden eszközei ellenében fenntartotta.» (Löw Lipót emlékezete, 13. l.)

Ekkép határolta el Kármán a zsidóságot más vallásoktól. Még további pozitív vonásokat fejt ki. Hiszünk Istenben, Isten egységében, evvel «kapcsolatos szükségképen nemcsak a teremtett világ, hanem benne az emberiség egységének is fenséges hite». — A zsidóság ethikus monotheizmus: vallása az erkölcsösséget szentesíti, «kötelességeink összességét úgy kell tekintenünk, mint a világ teremtőjének parancsolatait». — Istennek erkölcsi céljai vannak a világgal, s vannak a zsidósággal. A zsidóság Isten rendelte hivatása, hogy az ő erkölcsi tisztaságának

és vallásos hűségének példáján okulva, «a föld minden zugában lássák Izrael Istenének üdvösségét.» «Az egész világ ura, teremtője és gondviselője intézte úgy, hogy az egész világon, minden szigetein és népei közt elterjedjen ismerete és tisztelete. Izrael népének azért tiszte és kötelessége az egységes egy Isten szent erkölcsű szolgálatában az igaz vallást kivinni a világ összes népei közé».

Amikor a rendek, felekezetek és társadalmi osztályok külön-külön közösséget alkottak s mindegyikük a maga köréből kizárta a zsidóságot, a zsidóság kényszerűségből arra szorítkozott, hogy az emberiség örökségeül kapott vallásos meggyőződését a maga részére megőrizze. Korunkban azonban a nemzet magába fogadta a zsidókat mint polgárait, a zsidóságot mint vallást. «Vallásos életünk többé nem magános ügyünk csupán, hanyatlása vagy kifejlése nemzeti közérdek... Vallásos eszméink arra hivatvák, hogy ne csupán házi, családi életünket, templomi gyülekezeteinket szentesítsék, hanem hogy közmunkásságunknak is ihletet adjanak, nemzeti törekvéseinkben is vezérelhessenek».

Kármán Mór a zsidóságért.

Mint az erkölcséhez, úgy ragaszkodott Kármán erkölcséhez, a zsidósághoz. «Készültségemet és lelkesedésemet tisztán nemzeti közügynek szenteltem, de teljes hűséggel ragaszkodom ősi hitünkhöz, amint azt szent irataink velem megértették.» A felekezethez való hűséget általában ethikai kötelességnek

tekintette. Hallottuk, különböző felekezeti embert visszavezetett felekezete tiszteletéhez. Egyetemi előadásaiban a következőt tanította. Az atyának nem szabad elzárnia a saját meggyőződését a fia elől. Ha pl. vallás dolgában az atya fölfogása eltér a hagyománytól, nem szabad fiától követelnie, hogy ezt a hagyományt kövesse. Ha az atya egy elnyomott felekezet meggyőződéses tagja, nem szabad gyermekét ennek állítólagos boldogulása végett, a hatalmon levő felekezet részére nevelnie. Ha valaki kicsinyesnek találja családjá hitét, nem szabad hozzátartozóitól felsőbbes tudattal elfordulnia. Még ha tévesnek ismerem is föl a felekezetem hitét, amelyben születtem, nincs rá jogom, hogy megtagadjam felekezetemet. Azt a magasabb, megnyugtatóbb meggyőződést, amelyet kiküzdöttem, legelőbb ott, azoknál kell érvényesítenem, akik hozzám közel állnak.

Ez a gondolkodás eltöltötte Kármán valóját. Ennek irodalmi nyoma is maradt a Löw Lipót emlékének szentelt beszédjében, ahol minden önmegtartóztatás mellett is megérzik a megbotránkozás Ballagi Mór eljárása fölött, aki «hitehagyottan nem átallotta előbbi hitfeleinek közösségét példájának követésére fölhívni». Az ily jelenségeket Kármán fölháborodással vagy fájdalommal nézte, annál bántóbb fájdalommal, minél közelebb látta.

Közéleti tevékenységében is mindenkor nyílt vallomást tett zsidó voltáról. A zsidóságon belül és kívül egész lélekkel hirdette, hogy az ő erkölce a próféták hirdetésének kútfejéből fakad. Egyetemi tanárságának negyven éves jubileumán (1912 február

26-án) az ünneplésre egybegyűlt egyetemi hallgatóság, főiskolai tanárság és közéletünk előkelőségei előtt átmenetül a görög ethikához a próféták erkölcsi fölfogását fejtegette.

A zsidó közösség és a zsidó intézmények munkájából is kivette a részét, kivált az oktatás és az irodalom körében.

Egy tanéven át (1868/9), láttuk, a pesti izr. hitközségnek vallástanára. Már mint az országos nevelésügyi mozgalmak vezéregyénisége előadásokat tart a fővárosi hitoktatóknak, ily címen: A korszerű hitoktatás elvei. (A három előadás közül csak az első jelent meg, Magyar Zsidó Szemle 1884, p. 276. és Pædagogiai Dolgozatok I, 137.)

Nagy odadással, idejének, munkájának, tudásának kitartó áldozásával szolgálta a zsidó középiskola ügyét. Már 1886-ban mozgalmat indít, «hogy felekezetünk is a többi felekezetekkel versenyezve középiskolák állításával szolgálatába álljon nemzeti közművelődésünknek». Ettől fogva egészen haláláig a zsidó középiskola Kármán gondoskodásának tárgya maradt. De ebbeli fáradozása, szervezése, tervezése még nem ért meg a történelmi méltatásra.

Jelentős része volt Kármánnak az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat alapításában és munkásságában. A Társulat megteremtésére hetedmagával fölhívást intézett a hazai zsidósághoz. Ez a fölhívás kiválik tartalmasságával, előkelőségével, céltűzésével. Nem tudom, mily részük van benne az egyes aláíróknak, ámde némely gondolatja, fordulata egyenest Kármán lelkéből tetszik sarjadtnak: Az izraelita magyar

immár nemcsak a polgári élet sorompói közt tekintheti majd magát a haza gyermekének, hanem meggyőződése és érzülete teljes tartalmával a nemzet tagja lesz . . . Kötelességünk, hogy ami nemest és általános érdekűt hitünk és erkölcsi világfelfogásunk magában rejt, mindazt értékesítsük a nemzeti köztudat szolgálatában, a magyar közművelődés sokoldalú gyarapodására . . . A szent iratok hű fordítása által, örök tanaiknak és történeti hatásuknak felderítésével és fejtegetésével hatni kívánunk hitsorsosaink erkölcsi önérzetének, vallásos lelkiismeretének tisztulására és evvel együtt hozzájárulni ahhoz, hogy magyar népünk nagy feladatában, egyéniségének kifejtésében bennünk új, erős segedelmet nyerjen.»¹

Ugyancsak Kármánra vall az alakuló I. M. I. T. következő célkitűzése: Szentírás és zsidóság történetére s irodalmára vonatkozó előadások szervezésének elősegítése hazai egyetemeink bölcsészeti karán, külföldi egyetemek módjára. Amikor mozgalom indult meg a talmudnak magyarra való fordítása dolgában (1913), Kármán szembeszáll vele, avval a megokolással, hogy a talmud csak a bibliamagyarázat régi foka s újra azt követelte, hogy a zsidóság gondoskodjék a bibliának egyetemünkön való tudományos tárgyalásáról.

A megalakult I. M. I. T. Kármánt beleválasztotta

¹ Föltevésemet utólag Évkönyvünk igen tisztelt szerkesztőjének, az IMIT keletkezése koronatanujának szíves értesítése igazolja: Kármán vállalta a Társulat megteremtése végett a hazai zsidósághoz intézendő fölhívást, ő írta meg szóról-szóra.

az igazgatóságába, irodalmi bizottságába s a bibliafordítás átvizsgálására hivatott bizottságba. A Társulatnak két fölolvasó ülését Kármán előadása ünneppé avatta. 1896 március 18-án «A próféták etikájáról» tartott szabad előadást, amely nyomtatásban, fájdalom, nincs meg. Az I. M. I. T. millenniumi díszülésén az ünnepi előadást Kármán tartotta, e címen: Nemzeti és felekezeti élet (I. M. I. T. Évkönyve, 1897, 29—41. l.; Löw Lipót Emlékezete 18—24).

Itt említhetjük, hogy a díszközgyűlésen, amelyet Löw Lipót születését követő 100. évben a szegedi izr. hitközség rendezett (1911 június 4-én) Kármán mondta az emlékbeszédet. (Ezzel az alkalommal az Orsz. Izr. Tanítóegyesület kiadásában együttesen megjelent Kármán három munkálata: 1. Löw Lipót Emlékezete. 2. Nemzeti és felekezeti élet. 3. Az Isteni Hit Ereje. Zsinagógai beszéd a szegedi izr. templomban, a Sátorok Ünnepe szombatján 1869.)

De Kármán nemcsak dolgozott a zsidóságért, hanem síkra is szállt érte. Az Orsz. Középiskolai Tanáregyesület 1906 július 2-iki közgyűlésén báró Barkóczy Sándor dr. miniszteri tanácsos, Apponyi Albert gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter képviselőjeképen a nevelés alapjául kijelölte «az igaz és helyesen értelmezett kereszténységet» (értsd a katholicizmust); ennek «tanai, elvei, törvényei» alkalmazandók. Ekkor Kármán Mór a közgyűlés emlékezetébe hívta a vallásos és erkölcsös nevelés tárgyában a magyar nemzet nemes hagyományát, amint az az 1791. és 1827. törvényjavaslatokban megnyilatkozott: «Amennyiben minden köznevelés feladata abbéli

gondoskodás, ami az ifjúság lelke, értelme és teste idomítására vonatkozik, a lélek pedig kettős módon alakul: a vallástan — *doctrina religionis* — által tudniillik és az erkölcsstan — *philosophia morum* — által: azért a közoktatásnak főfeladata legyen a vallástan, mely bármely vallás híveinek vallásuk tiszta forrásaiból és külön adandó elő, de azon módon, hogy a vallástanítás tartózkodjék tőle, hogy a kora ifjúságban a különböző vallások iránt gyűlöletet ne keltsen, hanem inkább kölcsönös szeretetet és barátságos érzületet oltson ifjú korokban mélyen a polgártársak lelkébe; az erkölcsstan azonban, mivel-hogy ennek mindenkre nézve, a vallások különbsége nem akadályozván, ugyanannak kell lennie, mindnyájuknak azonos módon adandó elő.»

«Ez a magyar hagyományos fölfogás — fejezte be Kármán a felszólalását — nincs semmi okunk, hogy tőle eltérjünk és iránta hűtlenek legyünk. *Dixi et salvavi animam meam.*» A nemzeti nagy küzdelmek lehelete áramlott a közgyűlési termen át. Az a perc, amidőn a közgyűlés java Kármán nagysúlyú kijelentéseit áhítattal helyeselte, az igazság diadalának emlékezetes perce volt.

Ezt az 1827-ben megismételt 1791. törvényjavaslatot — amelyre tudományos dolgozataiban gyakran tér vissza — Kármán a fölháborodás erejével vetette Mázy Engelbert, kassai főigazgató ellen, amikor az a Katholikus Tanáregyesületben így nyilatkozott volt: «Lám, mi milyen türelmesek vagyunk. Eltűrjük, hogy keresztény és keresztyén pénzből fenntartott középiskolánkban más vallásúak is járjanak, oly

számban, mintha kilenc-tíz millióra rúgna számuk e hazában. Legyenek tehát türelmesek és szerények.» Kármán a közoktatási közigazgatás főtitiszviselőjét hatásosan kioktatta a magyar törvény intézkedéséről, mely szerint «a bevett vallásfelekezetek iskoláiba járatás valláskülönbség nélkül mindenkinek kölcsönösen megengedtetik». «Az európai közösségben — nem tudom, hozzátartozik-e szerinte ez az ország — csak Muszka-országban van az, hogy percentekben állapítják meg, hány zsidó járjon az iskolába. Csak elgondolni is, hogy itt Budapesten vagy akárhol máshol, percentualiter állapítani meg ilyet és ily módon állani útját a nemzet kialakulásának, ez olyan valami, hogy ha ezt valaki a szájára, az ajkára veszi, a világ elé tudja vinni, leírni, el is mondani, ki is nyomatni, ez olyan eljárás, amivel szemben nem ismerek kiméletet.» Kármán a maga tekintélyével, a maga erkölcsi bátorságával kimondhatta, hogy az akkori középiskolai kormányzat lábbal tiporja a magyar törvényeket. Ellenfelének arra a követelésére, hogy a zsidók legyenek szerények és türelmesek, Kármán hivatkozott Míkha próféta tanítására: ő csak Isten iránt alázatos, ember iránt igazságot és szeretetet gyakorol.

Kármán Mór pályájának tanulságai.

A filozófiai társaság emlékülésén Alexander Bernát úgy mutatta be Kármánt, mint aki a magyar tragikum teljességét átszenvedte. Valóban, anélkül hogy Kármán ravatalából vádlottak padját ácsolnók

ellenfelei részére, el lehet több mindenfélén tünődni. Kármán, ki négy évtizeden át nagy óraszámban, lángoló buzgalómmal adta elő az etikát és a nevelés-tant a segédtudományaival, akit az ítéletre hivatottak váltig Magyarország első oktató mesterének (Præceptor Hungariæ disznevével jelöltek, aki szinte az egyetem padsoraiból az egyetemi katedrára s viszont a katedráról egyenest a sírba szállt, még sem lett több címzetes tanárnál. — Vagy más téren: Összegyűjtött tanulmányait a Magyar Tudományos Akadémia — amelynek eredetét és múltját, nemzeti hivatását és érdemét Közoktatási Tanulmányaiban Kármán a kulturhistória fényével bevilágítja — a Marczibányi jutalommal tünteti ki; elmékedései nemcsak nemes lendületükkel, de filozófiai mélységükkel is Eötvös Józsefre emlékeztetnek. Kármán nem tagja az Akadémiának. — Egy harmadik kör: A zsidóság méltó büszkeséggel látja, hogy az ő fia teremti a magyar középiskolát, irányítja a nemzeti iskolaügyet s mégsem él evvel a mérhetetlen pædagogiai belátással, hogy saját iskolaügyét fejlessze, tanítóképzését, papnevelését tökéletesbitse.

Kármán maga mély erkölcsű optimizmussal, vállalásos megadással viselte el a sérelmeket, valamint a méltatlanok fölháborodását. Keserűség, fölháborodás csak akkor tör ki belőle, amikor a nemzeti közművelődés javait látja kockán. Itt-ott halk panasz hangzik ki szavaiból, hogy egyes tudományszakok magyar képviselőinek csekély száma miatt nem fejlődik eszmeváltás, nem alakul ki tudományos közmeggyőződés. De panaszába ilyenkor is megnyugvás elegye-

dik: «csak tanítványaimmal, a kik hálásabbak voltak talán, mint ahogy megérdemeltem, érintkezhettem.» Hálás volt a Gondviselés iránt, hogy neki munakört engedett, amelyből nemzetére hatni bírt. Amikor 70. éve betelte alkalmából üdvözölték, a saját életét annak bizonyosságául hozta föl, hogy a hazában a becsületes igyekezet teret talál az érvényesülésre. Bizonyára küzdelmek árán érlelődött, tisztult meg ez a fölfogása. Önmagáról szóló valómást érzek ki következő gondolatából: «Míg az állhatatos ember lelkiállapota majdnem folytonos küzdelem, a jellemes véget vetett egyszersmindenkorra a harcnak és egész élete határozott irányban való nyugalmas fejlődés képét adja.»

Ne érzük be azzal a kényelmes magyarázattal, hogy Kármán nem érvényesült, mert zsidó volt. Hányan vannak nála jelentéktelenebbek — vajjon nála jelentékenyebb van-e általában? — hitének osztályosai közül, akik előbbre jutottak, mint ő! Kármánnak ép a nagysága állotta az útját. «Der grosse Mann braucht überall viel Boden.» Azután más is volt mint a többiek; oly értelemben, mint Kölcseyről, róla is áll, hogy nem volt közénk való. Sokszor idézték Goethenek Schillerről mondott szavait, de alig valaha nagyobb joggal mint Kármánról:

Uud hinter ihm in wesenlosem Scheine
Lag, was uns alle bändigt, das Gemeine.

Messzi állott tőle minden, ami alantas. Önmaga iránti erkölcsi szigorúságában volt valami félelmetes, nyugtalanító, lelkiismeretháborgató, saját kicsinységünkre

emlékeztető. Amely körbe belépett, elhomályosította a hivatatlanokat, elnémitotta a méltatlanokat. A közönszerűségnek is kényelmetlen volt Kármán nagysága.

De most már nem nyugtalanít senkit, nem nyűgöz senkit. Most már bizvást tanulhat tőle mindenki. Amúgy sem fogjuk eltanulni ezt a kényelmetlen nagyságot. «Közoktatásunk tudományos lelkiismerete» volt. Ily törekvésre csak az övéhez hasonló munkásság jogosít és képesít.

De igenis a mi szűkebb méreteinkre is szabhatjuk Kármán útmutatását: «A történet tanúsága szól mellette, hogy egyedül oly férfiak, kik szilárd felekezeti alapon állva, szolgálják a tudomány és kultúra ügyét, adhatnak a gondolkodásnak és életnek oly kifejezést, melyben a vallásos érzelem szükségletei és az értelem követelményei egyaránt megnyugvást lelhetnek.» Kármán maga ily alapon állva lett Ürményi Józsefnek, Bezerédi Istvánnak, Eötvös József bárónak méltó utódja, a nemzeti közművelődés vezérmunkása.

A magyar zsidóság hivatását Kármán mindig akkép hirdette, hogy a zsidóság egész erkölcsi gazdagságával gyarapítsa a magyar nemzeti művelődést. Ezt a hirdetést az ő nemes élete, az ő áldásos pályája, az ő foganatos oktatása a legfényesebben váltotta valóra.

Adózzunk neki megértő kegyelettel, büszke hálával s merítsünk magasztos példaadásából a mi szerényebb céljainkra okulást, biztatást, lendületet és eszményt!

Budapest.

Heller Bernát.

FELJÖTT AZ ÖLDÖKLŐ BABILONRA.

I.

Az este meleg volt és fülledt: a nyár tikkadt szagait hozták a szelek. A hold égett Babilon felett, mint egy rézserpenyő, melyben parázslik a szén. A folyó se árasztott hűvösséget s az ércoroszlánok a roppant kőhíd előtt mintha kissé megeresztették volna szakállas fejüket.

A hídon három férfiú ballagott. Sálthiel, a herceg, Esdrás pap és Dániel. A herceg csöndesen beszélgetett Esdrással. Dániel hallgatag, magába gubbaszkodva lépegetett mellettük.

— Azt mondják a káldeusok, — szólt Sálthiel, — Marduk csillaga és Nergál csillaga a harag színeiben mutatkozik éjszakánként. Ez a veszedelem. A nagy bajhozó rőt, mint a vér, a kis bajhozó zöld, mint az epe. A káldeusok vért és epét jósolnak Babilonnak. Halált és keserű gyászt.

Esdrás pap eltűnődött.

— A fal magas, — mondotta, — s az ostrom még évekig eltarthat. Babilon el van látva élelemmel gazdagon. Bora, gabnája, olaja, barma teméntelen. A király, aki a sereggel oda van, még hazatérhet. Ha megérkezik, az ellenségnek el kell kotródnia a falak alul.

A herceg közelebb hajolt Esdráshoz és súgva mondta:

— A király már hazatért. Futva érkezett és titokban,

Ámde sereg nélkül. A sereg, ó főpapok felkent sarja, elmaradt tőle és sohasem tér meg Babilonba. Odaát Borszippában, ott bujdokol Nabunit, a káldok átokvert királya. Nézd Borszippát: csend és setétség. Hang nem emelkedik, fáklya nem rebben az utcáin. A templomait is megülte a némaság. A szégyen gunnyaszt ott és a vereség.

— Lehetséges-e? Megverték? Az erős királyt?

— Babilon még nem tudja. Babilon a részegek éjszakájában botorkál. Imé, a palotában Belsasszár dőzsöl és az ő ezer nagyjai. Halljátok-e, hogy zengenek a zenélő edények? Dániel, Esdrás, halljátok-e a vigasság lármáját?

Dániel fölriadt egy pillanatra. Mélyen fekvő szemét ráemelte Sálthielre és bólíntott. A királyi palota felé tekintett s lassan-lassan lecsukódott a szemehéja. Nem nézte az utat, merre megy, de még sem maradt el a társaitól. Teste tartását az alvajárók s a vajudó próféták álmatagsága lengte körül. Kék-bibor köntöse szinte úszott a holdfényben.

Esdrás pap szólott.

— Tízezer fáklya lobog a palotában. Tízezer leány énekel és táncol. Zsidó hajadonok táncolnak a táncolók közt, lévita-nők fújják a flótát és rikatják a rivó hegedűt. Belsasszár királynak véli magát s a termekben gyöngyözik a bor meg a vigalom.

— Vége lesz ennek, Esdrás, — mondotta a herceg biztatón. — Vége lesz a vigalomnak. Az égi bolyongók már jelentik a bajt: Marduk és Nergál már fenyeget. A káldeusok mondják s a káldeusok megértik a csillagok beszédét.

— Még nem lesz vége, Sálthiel.

— De vége lesz. Látod a holdat, Esdrás? Vörös az arca: mintha a lakomáról jönne. Mámoros: mintha nézte volna a leányok meztelen térdét. Tántorog: mintha itta volna a bort a királyi serlegből. Le akar bukni. Minden pillanatban lezuhanhat. Babilonnak holdja ez.

— Még nem, ó Jeruzsálem hercege. Az idő még nem érkezett el. Még jónehány év hiányzik a hetvenhez, amikor végre leomlanak az erős kőfalak s a nép hazatér a számkivetésből.

Jeruzsálem hercege a holdra emelte homlokát. Nemes halántékán ezüstláncként fénylett az őszülő hajtincs. Mély meggyőződés hangján mondta:

— A nép szabadulásának még nem érkezett el az ideje, de Babilon bukásának igen. A káldeusok ismerik a csillagokat. S a madarak nyelvét is tudják a káldeusok. Figyelted-e mostanában a galambokat Bél templomának piacán? Borzasak és nyugtalanok, mintha a fölperzselt dúcokat repdesnék körül. S a sirályok meg a vízi fecskék: hetek óta várják a vihart. Az örmény hegyek közt már leesett a hó s a vándormadarak még se jöttek ide északi hazájukból. Messzi elkerülték Káldeát. Vagy ha erre jöttek, baljós betűket rajzoltak az égre és odébb vonultak. A fecskék, a vadlibák, a darvak ékjeit már kibetűzték a bölcsek természettudók: romlást és bajt jelentett mindahány.

A kötöltésen jártak, a folyó balpartján. A város hosszú utcái és széles egyenes útai idáig futottak s a szélső házsorok felső emeletei nézték magukat a

vizben. Sokáig szótalánul haladtak egymás mellett. Végre is Sálthiel herceg szólalt meg.

— Olyan ez az este, mint amikor Jekónia atyám haldokolt. Fülledt és borzongós. Valami megállott: az idő, az égbolt, vagy a földnek szívverése. Amikor érte jött a halál, ilyen volt az este. «Fiam, mondom neked, te itt születted a rabságban, te még eléred a szabadság napját. A hetven esztendőből elmúlt ötven: még húsz s te vezetheted vissza a népet és beülhetsz atyáid királyi székébe.» A halál szagait érzem s én szeretném, ha itt volna a fiam, Zerubábel herceg, hogy átadhassam neki a megbízatást, amit Jekónia atyámtól kaptam.

— Nem kell, hogy átadjad a megbízatást, Sálthiel. Zerubábel még fiatal, szinte gyermek. Te erős férfiú vagy, aki elbirod a súlyos kardot és a súlyos ítélkező vesszőt.

Elhallgatott és megállott Esdrás. A herceg is megállott. Dánielre néztek, aki egyszerre csak kimagasodott kettejük mellől s pár lépést tett előre. Balkezefejét homlokára nyomta, jobbkarját a messzi városra emelte. Északnak, a fényben lobogó királyi kastély felé. És lassú szóval szólott:

— Egy férfiú áll a paloták felett, egy óriás emelkedett a roppant garádicsok fölé. Térde a csillagnéző tornyokat veri, rettenetes árnyéka égre fut és elsötétíti a holdnak tányérát. Öltözéke véres bibor és fehér gyolcs, vállán kézive, mint a szivárvány íve. Veres szakállá lángol, mint az olvasztott arany s a szemei égnek, mikép a király kamrájában a parázsló rubinok.

Írószerszám lóg az oldalán s a jobbkezében kinyújtott szablyája az ég egyik sarkától a másikig.

— Esdrás, te látod? — kérdezte Sálthiel suttogva.

— Nem látom.

— Én se látom. De tudom, hogy ott áll az iszonyú férfiú, amerre Dániel keze mutat.

Dániel folytatta:

— Mint egy hatalmas folyó az égen, fénylik az ő megrontó acélja. Mint a Kébar vize, melynek partjain anyák sírnak és szűzek. Mint a Nilus, mely az ismeretlenből hozza vérszínű iszapját. Szája félelmesebb, mint az elefántcsontkapu, melyben ezer kemény vitézek öröködnék, s ami az ő fejére tétetett, erősebb a toronynál, melyet Merodach házára építettek. A saruja vasból van és haragos ércből az ő négy szárnya. Rettenetes ő, rémületes ő, reszkessenek meg a magas kőfalak, mert ő hozza a pusztulást, ő hozza az üszköt és a hallgatást. Ő az Öldöklő. A Seregek Ura küldte őt ide: a mezőről a városra küldte őt a Küldő. Jobbjában a kinyújtott kard, baljában az ítéletíró szerszám. Fölemeli írószerszámját és megjegyzezi a királyi házat, megjegyzezi a régi tornyokat, megjegyzezi a felhőkbe néző magas tetőket. Omoljatok porba, ti káldok palotái, mert ő ma itt az úr, a parancsoló, a kegyetlen, a király, a halál.

— Hallod-e, Esdrás, — szólt Sálthiel herceg s a hangja remegett. — Az öldöklő! A halál!

S mintha fel akarta volna ébreszteni egész nagy Babilont, amely már nyugovóra tért, a paloták felé fordult és háromszor elordította:

— Az öldöklő angyal feljött Babilonra!

II.

Belsasszár leánya, Beltisz, a függőkertek terrászaiban köszöntötte Tammúz teliholdját.

— Szin isten éjszakája, — suttogta dajkájának álmodón. — Az érlelő Ramman s az áldott ölü Zarpanit éjszakája. Az isteni ifjak s a szomjas isten-asszonyok éje ez az éj.

Nézte a négy rabherceget, kik ifjú vállukon ingatták gyaloghintáját; a testőröket, kik ágaskodó lándzsával baljukon lépdeltek előtte. A szakállas arcúak méltóságosak voltak, a borotváltak kövér, festékes-fülönfüggős ábrázatáról néma gög sugárzott.

— Az ezüstoltárhoz akarok menni, — mondotta. — Áldozni akarok Isztár istennőnek.

Az alsó kert kanyargós utcáit rótták dús pálmák és hajlongó ciprusok között. Beltisz szavára letértek az útra, amely a felső terraszokra vezetett. Lassan kapaszkodtak feljebb-feljebb az emberkézemeszte hegyre. Isztár ezüstoltára fönn állott a tetőn a cédrusfák s a jegenyék garádicsán.

— Témua, — sugta Beltisz, — tartsd elém a legyezőt. Ég az arcom: valaki néz. Valaki az ifjak közül rámemelte szemét s nem akarja levenni rólam.

Az öreg cseléd arca elé tolta a hosszúnyelű legyezőt. A bodros structollak mögül Belsasszár lánya jobbra leselkedett és balra, mint a tornyok réseinél a figyelők. Az idegen hercegek arcát kémlelte.

— Tyrus hercege, — szólította meg a négy ifjú egyikét, — emeld rám a tekintetedet. Látom, a messzit bámulod, kalmárkirályok sarja: mondd, hol

csatangola a szived ezen az éjszakán? Ravaszság bujkál a szájad szögletében s a sűrű szemöldököd alatt. Szemed a sólyom éles szeme: meglátja a távolból a prédát s a préda nem látja, amikor figyeled. A kezed erős, mint a tengerjáróké, akik cserfából készült lapáttal tusáznak a rakoncátlan habokkal. Hol jár a szived ezen az estén, Tyrus hercege?

— A szívem, — felelte csöndben a tyrusi herceg, — felvonta vitorláit és ott repül a szabad tengeren. Tyrus mérhetetlen vizein vitorlázik. Gyöngyöt visz Indiából, ékköveket Ofírból, aranyat Tarsusból, selymet Sin földjéről. Bisszust és bibort, ébenfát és elefánttetemet. És minden portékák felett téged visz a hajóm, legszebb hercegkisasszony.

Beltisz nevetett.

Azután a széles legyező mögé rejtette arcát s a médiái herceget figyelte.

— Büszke vagy és zordon, médiái herceg. Félek tőled. A szemed sötét, mint a fekete tűz, a gondolataid is feketék. A poklok tornácán döng a te lábad, a gonoszság kövein lépdelsz. A homlokodon ráncok ékirása: haragszol. A nyakad erős, a vállad konok: ha rajtad állna, szétzúznád ezt a széket, melyben parancsolódnak és legyöződnek leánya himbálja magát.

— Ne hidd, királyleány. Én csak az atyád királyi székét szeretném szétzúzni: nem ezt a tiedet. Az atyádét, aki csak zsarnokom, de legyözőm nem is volt soha. Az atyái győzedelmeskedtek kemény viadalban az én atyáim felett. Azóta élünk itt rabságban: megalázott fejedelmek. A te atyád, a babiloni király,

sohase volt győző. De legyőzött még lehet. És lesz is. A vitéz médek már döngetik a falat.

— Nem döngetik, herceg.

— Majd megkezdik hamarosan... Ott járok-kelek — ha már faggatós kedvedben vagy — a táborban fegyvereseim között. Velük a lelkem, velük szeretnék lenni. Hogy megostromoljam ezt a dölyfös várost. Hogy meghódoltassam az atyádat. Hogy meghódoltassalak tégedet, Beltisz, te szép...

— Szertelen vagy, médiai. Elragadott a hév, Elbaktán lázadó hercege. Ebbe a városba sohasem teszi be méd katona a lábát. Ha csak mint fogoly nem. Hirtelen elkomorodott.

— Elszomorítasz. Miért akarják megvenni Babilont? Miért ostromolják a szent falakat? Mit akarnak atyám királyi székétől?

Állát a legyező tollaiba mélyesztette és hallgatott. Az ifjak se szólottak hozzá. Némán lépkedtek a gyaloghintó rúdjai alatt.

— Ej elamita királyfi, — szólalt meg végre Belsasszár leánya, — azért te ne búslakodj. Lehajtod a fejedet, mintha perzselne a holdfény, mintha csillagokat keresnél a fűben. Avagy a tieid is összefogtak Káldea ellenségeivel? Nosza vigadj, szomorú herceg. Hazamehetsz havas hegyeid közé, ahol naftaforrások lángolnak a holdra. Ahonnan a puha alabástromot hozzák a kereskedők.

— Én nem akarok hazamenni gyönyörű káld hercegnő. Az elám hegyek minden hava nem olyan fehér, mint a te vállad, minden alabástroma nem olyan puha, mint az állad. Én nem akarok haza-

menni. Én itt akarok maradni, hogy lássalak. Szolgálni akarlak, amíg élek. Hurcolni akarom a hintódat holtomiglan. Boldog teher egy királyleány királyi széke.

— Egyedül maradnál, elamita ifjú. A társaid mind elvágynak innen: vajjon itt lesznek-e Babilonban holtig. A tyrusi hajót áhítoz s a hajó erősebb, mint ez az én hintóm. Az elbaktáni várja a médeket: a médek vitézek és haragosak. Meglehet, hogy az istenek is haragusznak Káldeára. Magadra maradnál elamita. Ha csak a kis jeruzsálemi herceg nem szegődne társadul.

Jeruzsálem hercege, ki a hátulsó rúdnál baktatott, fölkapta fürtös fejét és megrázta. Lágý hangon szólott:

— Én itt maradnék örömet, kegyes királyleány, nekem ott jó lennem, ahol te vagy. De nemsokára letelik a népem rabságának ideje s nekem haza kell térnem Jeruzsálembe.

— Haza?

— Én itt születtem Babilonban: a nevem Zerubábel, Babilon szülöttje. De vissza kell térnem Jeruzsálembe, ahonnan atyáimat idehozták. A város most bánatos, csupa üszök és rom, de én felépítem s olyan lesz, mint Babilon. Babilon a föld legékesebb városa, mert te benne élsz. Ha velem jönnél, Beltisz, Jeruzsálem százszorta ékesebb lenne, mint a föld királyasszonya, Babilon.

A cédrusok terraszára értek. Megálltak. Beltisz kiszállt hintájából. Kiegyenesedett.

— Témua, — mondotta, — vár az ezüstoltár.

A legyezőt add az ifjak egyikének. Hozza utánam, hogy a hajamra ne ereszkedjenek az éji bogarak. A többi itt marad a testőrökkel. Melyikötök jön, hercegifjak... Csak a jeruzsálemi.

Zerubábel átvette az aranyosnyelű legyezőt s a királyleány feje fölé tartotta, mint ahogy a királyi ernyőt szokás. Beltisz lassan lépegetett a homokos ösvényen. Egyszer hátranézett, mintha olyasmit szólott volna hozzá az ifjú, amit nem ért.

— Ha veled mennék? — kérdezte álmatagon. — Óhajtanád, hogy veled menjek? A hazádba?

Az ifjú ajakán áradozott a beszéd.

— Igen, királykisasszony. Ott lombosabbak a pálmák és kevélyebbek a cédrusok. Fügefák illatoznak a mezőn, liliomok bólogatnak az utak szélén. A földeken hullámszik a rizs, meg a búza, a lombok közt mosolyog a narancs és az áldott olajbogyó. Mint a szőlő, édes a levegő és mámorosak az éjszakák, mint az újbor. Ott terem a sáfrán, meg a nárdus, a fekete mirrha meg a fehér mirtusz. Balzsamfával van telve a berek s öregfák odvából csurran a méz.

Az oltárhoz értek. Témua tüzet gerjesztett a serpenyőkben, melyek az ezüstállvány sarkain magasodtak. Tömjént adott Belsasszár leányának, aki lassúdan rápergette az eleven szénre. A szél visszacsapta rá a füstöt s az illatos pára körülgomolyogta termetét, mint valami végtelen fátyol.

— Szép lehet a te országod, herceg. De hallom, nagyon haragosak az isteneid. Én félek a haragos istenektől.

— Nekem csak egy istenem van, Beltisz. Nem

haragos, jóságos. Hosszantűrő s a bosszúra késedelmes.

— Én félek a bosszús istenektől. Félek Nergáltól, aki élesíti a fegyvert, ki az ellenségek szívét dühössé gerjeszti. Félek Marduktól, aki lerombolja a palotákat, miket ő segített fölépíteni. Félek Vultól, aki mérges könnyeket sír a termő mezőre s a virágos kertre. Félek Tammuztól, aki halálosan édes énekeket énekel, Isztártól, aki a megrontó szerelmet küldi.

— Az én országomban nincsen lakása ezeknek az isteneknek.

— Félek tőlük és szeretem őket. Szeretem Márdukot, aki építeni segít, Nergalt, aki a félelmes kardot adja a király kezébe. Szeretem Vult, aki elhervasztja a virágokat. Tammuzt, aki a kedveséről énekel és Isztárt, aki a szerelmet küldi.

— Ha Isztár a szerelmet küldi, én is szeretem Isztárt. Ha Tammuz a kedveséről énekel, én vele énekelek. Én szeretni fogok minden istent, akit te szeretsz, s aki tégedet szeret. Ha velem jösz Beltisz, házat építek az isteneidnek Jeruzsálemben.

Beltisz a kezébe rejtette arcát s hallgatott. Az oltár felé fordult s a magasba emelte két kezét, a füstre, mint a káldeusok, akik jósolni szoktak. Selyemköntösének bő ujja a vállára csúszott s meztelen karja ragyogott a holdfényen, mint a megmunkált elefántcsont.

Rajongva szólt a fogoly királyfi:

— Olyan a két karod, mint két viola. Ha ujjal hozzányulnék, lebágyadna, ha a szájjammal megérinteném, föléledne. Ujjaidon a drágaköves gyűrűk, mint a reggeli harmat a levélen.

— Magaddal vinnél Jeruzsálembe?

— Mindenestül olyan vagy, mint egy gyönyörű virág, mint egy nyitó áloé. Testeden úgy tapadnak a selymek, mint a bimbós szirmok s a hajad a kibomlott szirmoknál édesebb illatú. Ha megsimogathatnám a selymeket a testeden...

— Mindig vágytam el Babilonból, noha szép, mert az istenek városa. Vágytam északra, az égignyuló hegyek közé, délre, ahol mélységesebb az éj, és szikrázóbb a napsugár. A tengert akartam látni és a forró sivatagot.

— Meg szeretném fogni a kezedet. Csuklón, ahol a véred lüktet...

— Most, hogy zárva vannak a kapuk s a falakon örködik a fegyver, százszorta inkább vágyom el innen. Irigyelem a felhőt s a vándormadarat, melyek itt-hagyhatják a királyi várost. A halál gubbaszt az ostromlott városon és borzalmakat fütyül a sípján. Én úgy félek az éji félelemtől, amit ő küld reám. Az ágyamra ül és elüldözi Tammuzt, aki el akar jönni álmaimba. Elveszi az ízek ízét, az illatoktól a jóillatot. Ha rá gondolok: démonok táncolnak a fáklyafényben és Ballatu szörnyei. Az étel földdé válik, az ékkövek kaviccsá s a szép kelmék elködlenek, mint a felhő. Ha elmehetnék Babilonból, nem félnék többé tőle.

— Ha megfoghatnám a kezedet, ó Beltisz, én elvezetnélek innen. Vinnélek a városomba, ahonnan már eltávozott a pusztító. Igéret igéri, hogy hetven év elteltével visszatér az élet és az éltető Jeruzsálembe. A hetven év maholnap letelt.

A királyleány Témuára tekintett, aki az oltárhoz lépett s a serpenyőkben felszította a tüzet.

— Hiszek neked, — suttogta Beltisz, — aki hiszel a szabadulásban. Jöjj el holnap, ha fölébred a hajnal, a királyi ligetbe. Ott leszek a sébai ciprusok útján. Ott megérintheted a kezemet s a meztelen karomra omolhat a szájad.

III.

— Lovasok jönnek, — mondotta Esdrás pap s a három férfiú megállott. Lefelé haladtak a folyó balpartján, közeljártak a fogoly népek külvárosaihoz, amikor az erős lódobogás fölverte az éjszakát.

Sálthiel herceg a folyóra futó utcába meresztette tekintetét.

— Egyetlen lovast látok, — szólott remegő ajakkal, — pedig mintha százan jönnének.

Esdrás is a messzit fürkészte.

— Egyet látok én is, ám hallani százat hallok. Magasra emelt fáklyával a kezében vágat felénk.

— A visszhang ezen a tájon máskor hallgatni szokott: most százszorosan felesel.

— A sisakját látom, Sálthiel, úgy vélem: a palota vitézei közül való.

— Vajjon azok közül való-e? — kérdezte az öreg herceg tétován. — Nem az Öldöklő-e, akit Dániel látott. Szeretném, ha itt volna Zerubábel.

Dánielhez fordultak, aki hallgatag nézte a vizet.

— Nézd, Esdrás, — szólott Sálthiel, — rettentő, amit látok. Mintha a hangnak ábrázata volna, mintha a visszhang tükrözné magát a vízben. Nézd a folyót:

száz utcából száz lovag nyargal felénk, mindnek a kezében lobogó-csöpögő szurok.

Esdrás figyelte a vizet, azután megfordult. Nyugodt hangon mondta:

— A többi utcából is jönnek. Valakit keresnek a poroszlók. Kémet vagy ellenséget, aki elrejtőzött a házak között.

A herceg nyugodtabb lett. Nézte a messzit s ime csakugyan: egyszerre hét utcán fordult feléjük egy-egy fáklyás lovag.

Az első, ki hozzájuk ért, arcukba lobogtatta a fáklyát.

— Zsidók! — kiáltotta, — a sallangos köntöstökön látom, hogy zsidó férfiak vagytok. Mondjátok: hol találom meg testvéreteket, a bölcs titokfejtőt, akit a királyi udvarban Balthazárnak hívnak.

— Dániel, — mondotta egyszerre Esdrás pap és Sálthiel herceg.

— Ki hivat? — kérdezte Dániel.

— A mi urunk, Belsasszár, Babilon fenséges ura. Bel óvja a királyt!

— Az Iszonyatos a palotában jár, — mondotta Dániel halkán. — Megyek.

— Sietnünk kell, — szólt a katona. A nyeregbe kapta Dánielt s maga a ló erős farára ült. Hosszúra eresztette a gyeplőt és vágatva indult vissza a királyi palota felé.

Alig hogy eltűnt, jött a másik lovas.

— Balthazárt keresem, a zsidó káldeust.

— Már elment.

Jött a harmadik.

— Balthazárért küldött a király.

Az ötödik, a hetedik, a tizedik, a huszadik:

— Hol van Balthazár?

Egymásután fordultak vissza. A toványargaló fáklyák fényében föleszmélt pár percre az aluvó utca.

Jött Sarézer, a poroszlók hadnagya.

— Hej Esdrás pap, hej Sálthiel herceg. Dánielért küldött a király. Hol van a társatok?

— Már elindult. Mi baj a palotában?

— Rémületes, Juda fiai, rémületes. Valami szörnyű rejtelem, ami a gégére húrkolódik. A nagy teremben, ahol a király és nagyjai mulattak. A falon. Megjelent egy iszonyú kéz. Titkos betűket jegyzett lángból. Idegen betűket. Senki se tudja elolvasni. Senki sem érti az értelmét. Se a főkáldeus, se az álomfejtők, se az égforgástudók, sem a bűvöletekben járatos mágusok. A betűk ott parázslanak a falon. A halál színében égnek, a pusztulás fényében fénylenek. A palota elsötétedett, a vigalom hallgat. Öreg vitézeknek remeg a térdük s összeverődnek fekete fogaik. Marduk óvja meg a káldokat!

Elvágtatott. Amikor be akart fordulni az utca kanyarodóján, megállította Sálthiel szava.

— Sarézer! — kiáltotta harsányan a herceg, — megállj. Hadd üzenek tőled. Ha a palotába érsz, keresd fel a fiamat, Zerubábel herceget. Mondd meg neki: várom a zsidók hóstátjában, Marduk hídja előtt. Induljon nyomban, beszédem van vele. Elküldöd?

— El, Sálthiel. Itt lesz ő legott. Odaadom neki a lovamat. Béke velünk!

A két férfiú szótalan lépdelt egymás mellett. Hátuk mögött Babilon palotái, előttük a távolban a rabnépek rozoga házai a hold sárga terítője alatt. A város is hallgatott. Csak a tovarohanó Eufrath lihegett összeszorított medrében. Mintha kergetné valaki.

— Esdrás, — szólalt meg végre Sálthiel, — a halál rettentő éjszakája ez. Reggelre meghalunk. Én, te, Dániel, a káldok s a zsidók minden véne. Csak a fiatalok maradnak meg. Akiknek vissza kell térniök, ha elmulik a hetven... Csak már itt volna Zerubábel.

— Mink is visszatérünk, herceg. Mink se láttuk a földet, amely az örökségünk. Itt születünk a rabságban: minket is vár a szabadság és az ország, nemcsak a fiatalokat. A vének is látni fogják Jeruzsálemet, akik látták az ő ifjú éveikben. Meleg könny gördül majd elő piroshéjú szemükből és nyihognak vigalmukban, mint a harci mének, ha felharsan a győzelem trombitája. Mink is hazamegyünk. Ha feljött az Öldöklő, ám feljött a káldokra, de nem miréánk. Nekünk vissza kell térnünk Jeruzsálembe.

— Úgy véled, főpapok ivadéka? Jó, ha hiszel a szabadulásban. Engem elhagy a bizodalom, elhagynak erőim. Reggelre végez velem az Iszonyú, aki most még a palotában van... Csak már itt volna Zerubábel!

Marduk hídjához értek. Megálltak. Nézték a vizet.

— Nézd, Esdrás, a folyót is kiszívja medréből. Aki az erekből kiszívja a vért, a csontokból a velőt, az inakból az erőt. A hatalmas Eufrathot is megissza. Szomjas a halál ezen az éjszakán.

— Tammuz hónapja ez, — felelte a pap. — Ilyenkor elapadnak a vizek.

IV.

Lódobogás hallatszott. A két férfiú megfordult. Sarézer izmos lován megérkezett Zerubábel.

— Atyám! — kiáltotta az ifjú herceg s hangjában a boldog szerelmesek aranya zengett.

Sálthiel megölelte a fiát. Fürtös fejét mellére vonta és megcsókolta a szemét meg a homlokát.

A fiúnak jólesett ez a melegség. Mintha már is kiárasztotta volna magát. Az atyja megérti és vele örül.

Leültek a partra. Esdrás melljük ült. A pap várta Dánielt.

— Szerelmes fiam, — szólt Sálthiel herceg, — te nemsokára visszatérsz a földre, melyen atyáid éltek, a városba, ahol Isai fiaié volt az uralkodás. A főpap megkeni homlokodat a megszentelt olajjal, fejedre teszik Salamon ékköves koronáját, kezedbe a pálcát, amely igazság, bölcsesség és ítélet. Emlékezz ó, atyád intelmeire és ne feledd el soha anyád tanításait. Te naggyá teheted az országot, boldoggá a népet, ékessé a királyi várost, Jeruzsálemet. Kincses példabeszédek dalolnak majd rólad s a te neved nyájassá teszi az idők arcait.

Zerubábel megmámorosodott. Bódulttá tette a korona, amit atyja a maga fejéről az ő fiatal fürtös fejére tett. Maga is szólni akart pár szót az eljövendő királyságról, az új életről, az építésről: minden álombavaló ékességről. És főként a királyasszonyról, Beltiszről, aki vele megy Jeruzsálembe és jobbá teszi a jót, szebbé a szépet. De Esdrás, a

komoly pap, ott ült atyja mellett és Zerubábel elhalasztotta mondanivalóit.

— Ha kivezeted a népet, — búgott az öreg herceg hangja, — ne feledkezz el róla soha, hogy szomorú rabságban éltünk valaha. Ne feledd el a szomorúság dalait, miket Babilon vizeinél sirdogáltak énekeseink. Mert a szomorúság jóvá teszi a lelket s a kevélyeknek szívét megpuhítja...

Éjfél felé járt és Sálthiel herceg ajakán még apadatlan áradtak az igék. Egy halálba induló király tanításai fiának. Zerubábel beitta a szavakat, mint szikkadt föld a meleg nyári esőt.

Esdrás pap mellettük ült és hallgatott.

V.

Éjfél után elálmosodott Sálthiel herceg. Mind akadozóbb lett a beszéde és egyre dünnyögőbb. Míglen elszundított. Esdrás is bóbiskolt s a két férfiú szép szakállas feje sűrűn bókolgatott a víznek.

Zerubábelt ébren tartotta a szerelem.

— Reggelre, — álmadozott — megérinthetem a kezét s a karjára tapadhat a szájam. Milyen szép a keze fehér patyolatban! Holdfény a vizen s a karjai, mint fiatal jegenyék.

Fölnézett az égre s megmámorosodott a csillagok mélységes tábortüzeitől... Éjfél elmúlt: Beltisz most aluszik. Lehellete betölti a palotát, kerek kis melle emelkedik, mint a hajnal a hegyeken.

Lenézett a folyóra s nehéz fejét húzta a mélység.

Nem a víz húzta, a meder: a folyó mintha elapadt volna. Éjfélkor tán a vizek is aludni térnek.

— Reggelre megérintem a kezét, — ismételte önmagának. Fölállt és kiegyenesedett. Nézte Sarézer hadnagy paripáját, mely a fűzek alatt legelészett. A fűzeken túl a zsidók vályogviskói alusznak. Ha ráül a lóra, gondolta, elindulnak utána a viskók és mire Jeruzsálembe érnek, palotákká izmosodnak.

— Nagy, erős és diadalmas király leszel, én szerelmes fiam, — emlékezett Sálthiel herceg szavaira és lehajolt, hogy megcsókolja atyja kezét. Csak a köntöse szélét érintette ajakával, hogy föl ne ébressze. Esdrás papnak is megcsókolta a ruhája szegélyét. Ó mert a szent pap olyan szeretőn bólogatott az öreg herceg szavaihoz, hogy szinte már hintette a királyi kenetet, a hétszer szent olajat.

A lóhoz ment és eloldotta a fűztől. Szólani fog Sálthiel atyjának és Esdrás papnak. De nem. Hiszen már elbúcsúzott tőlük. Miért költené fel őket.

A füves parton léptetett a ménnel, hogy ne dobogjon. Az Eufrath csakugyan kiszáradt. Nagyon meleg lehet a nyár, bár eddig nem vette észre. Vajjon Beltisz aluszik ilyen forró éjszakán? Vagy a halálra gondol, aki rémíteni szokta éjjelente. De talán a szabaduláson jár az esze és Jeruzsálemen. Hánykolódik és várja, hogy a királyi liget ciprusai között rózsáljon a pirkadat. Várja a forró szavakat s a gyengéd csókokat.

— A királyi ligetbe! — sugta a ménnek s bizton hitte, hogy megérti az állat. Behunyta szemét s engedte, hogy a hátasa válassza az utat.

Később aztán mégis maga irányította a lovat. El akarta kerülni a királyi kastélyt. Hátha alszik, miért ébresztené fel a vágatással Beltiszt.

A liget előtt leszállott a lóról. Gyalog ment az arábiai ciprusok útjáig. Bolyongott a füves ösvényeken: várta a hajnalt meg a hercegkisasszonyt.

A hajnal szép-lassan megérkezett. Lassan és hangtalanul. Bár ha ropogással és zengésekkel jön is, a hatalmas kert sűrűjén át nem hatol a lármája. A város hangosságából ide soha légydöngésnyi se hallatszott.

A hajnal mintha kétszeresen is megérkezett volna: nemcsak keleten, nyugaton is pirosodott az égbolt. A királykisasszony nem jött . . . Még alszik. Vagy fölkel és öltözteti magát, hogy szép legyen. Felölti a lenge fátyolokat. A színes selyem átvetőt. A szoros mellénykét. A köntöst, amely fekete biborból készült. Ujjára csavarja a tündöklő gyűrűket. Lábára húzza az ezüst sarut, amely olyan, mint a sarlós hold. Milyen szép volt az este a teli hold! De korán nyugodni tért. Most már fölkel a nap. Már melegen tűz. Beltisz még nem jön. Idehívta és nem jön. Elfelejtette. Vagy nevet rajta. Nevetgél. Talán a tyrusi hercegre nevet. Talán a haragos médre mosolyog. Vagy a jámbor elamitára. Nem. Komoly volt az este fönn a függőkert tetőjén, mintha esküt mondott volna az ezüstoltár előtt. Ó ha most itt volna. Hátha itt van. Itt van valahol s a lombok közül figyel. Kukucskál valamelyik öreg fa mögül . . . Nem, egy fa mögött sincs Belsasszár leánya. Hány óra lehet a homokórán? A nap magasan áll már.

Léptek. Végre jön. Bizonyos, hogy ő jön. Nem ő...
Valami idegen harcos.

— Hé! — kiáltotta az idegen, — ki vagy, aki itt bolyongasz a kertben?

Zerubábel furesállotta, hogy a vitéz dőfésre emelt lándzsával közeleg. De nem ijedt meg, hanem mert kérdezték, így szólt:

— Zerubábel vagyok, a fogoly zsidók hercege.

— Zsidó vagy? Akkor indulj testvéreidhez. Itt nem maradhatsz. Aki ide rejtőzik: ellenség vagy kém. Nosza, előttem! De jaj neked, ha hazudtál és nem vagy a zsidók hercege.

— Zerubábel tünődött. Mi történt? Indult ki a kertből. Az idegen katona meredező lándzsával lépkedett utána.

VI.

Sálthiel herceg felriadt. Hol van Zerubábel?

— Esdrás! — kiáltotta, — ébredj fel. Itt a veszedelem. Zerubábel nincsen sehol.

— Hazament aludni, — nyugtatta meg a pap. — Lásd, a lova sincsen már itt.

— Ne mondd ezt, Esdrás. Baj történt vele. Magamat féltettem az Öldöklőtől, akiről Dániel beszélt, most látom, hogy őt kellett féltennem. Nézd a folyót, Esdrás pap. Nézd, nézd. Látod-e a vizet? Én nem látom. Eltűnt. A halálangyal kiszárította a folyót.

Esdrás papnak is kimeredt a szeme.

— Elszáradt a folyó. A hatalmas Eufrath vize nincs sehol. Hova lettek a szörnyű sok vizek? Szent-séges Cebaoth, mi történt itten?

— És mi történt a palotában, Esdrás? Miért nem jön Dániel a király házából? Az Öldöklő szörnyű éjszakája ez.

— Dániel, — suttogta Esdrás. — Hát valóban?

— Nézd, Esdrás, — mondotta döbönt hangon Sálthiel, — nézd a távoli medret, ahonnan már elapadt víz. Mintha elindultak volna a halak a fenéken. Hogy villog a pikkelyük a holdfényen. Ezer, tizezer, százezer. Tele van velük a meder. Halál halai, hol van Zerubábel? Öldöklő, ne bántsod a fiamat, ő Jeruzsálem hercege.

Ordítózva szaladt fölfelé a meder mentén. Arra, amerre a halezerek ezüstlöttek. Démonok ezek, a káld pokol rémei.

Megállott. Látó szeme megnyilt: az alvilág rémei elfoszlottak. A réműlete is elmúlt egyszerre.

Meglóbálta kezét s a Marduk hídja felé integetett.

— Esdrás! — kiáltotta a messzibe, — jöjj ide te is. Nem halak, nem démonok: katonák serege. A perzsák meg a médek. A mi szabadítóink. Esdrás, a szabadítók! Esdrás, élet és a szabadság!

Esdrást már elnyelte az éj: nem jött. De nyilvesszők jöttek suhogva és elhallgattatták a hadonászó-kiáltozó Sálthiel herceget. Bizonyos, hogy a káld katonákat szólítja. Az egyik nyíl akkor szaladt a szívébe, amikor ezt kiáltotta: élet és szabadság.

A reázuduló perzsa és méd harcosoknak már nem volt dolguk vele. Keresztülgázoltak rajta és rohantak ezernyi társuk után, neki a falak tornyainak, a fegyveresek házainak, a királyi palotának. A szilaj emberfolyam kilépett az Eufrát medréből és előzőn-

lötte a királyi város utcáit. Karddal, dárdával, íjjal és egyéb vérengző gyilokkal, pusztító csákánnyal és gyujtogató csóvával.

Az Öldöklő feljött Babilonra.

VII.

Mi történt itt? — vívódott Zerubábel. — Ki ez a marcona férfiú, aki maga előtt tereli, mint gonosztevőt a poroszlók? Nem babiloni. Különös öltözéke van. Ném méd...

Perzsa! — eszmélt fel a fiatal herceg és meg-hökkent. Az ellenség elfoglalta a várost. Hogyan? Áruló nyitotta meg a kapukat? Nem lehet. A káld katoná meghal, de nem adja el a király városát, a szent Babilont.

Egyre ijedtebb lett, minél tovább töprengett. A rettenet nagyokat ütött a szívére, mint üllőre a nehéz kalapács.

Mi történt Beltisszel?

Ifjú térdei összeverődtek, mint a vénké. Hogy látta a füstölgő várost s a lánggal égő palotát, hetven évet öregedett.

... Odahamvadt a kincs, a szépség, a királyság: Beltisz. Ez volt hát a másik hajnal, ami nyugaton lobosította az eget. A tűzvész hajnala. Véres, halálos alkonyat!

Az utcákon mindenütt holtak tetemei. Káld katonák, íjjászok, lovagok, királyi testőrök. Itt-ott ismerős arc mered rá. Áriók, az öreg kapitány. Sarézer, a poroszlók szíves hadnagya. Jaj, jaj, mintha a bátyja lett volna.

A palota udvarán haladtak keresztül. A királyi házon lángolt a tető, a falakon olvadt és percegett a téglák burka, a szurok. A tűz s a füst fojtó volt és elviselhetetlen. De mentek tovább. A perzsa katona szinte kéjjel szívta be a halálos szagokat. Mintha az alvilág poroszlója volna.

Zerubábel nem törődött a tüsszel: a fal tövében haladt. Talán megtalálja Beltiszt.

Hátha él.

A királyi ágyasok háza előtt döbbsenten megállott. Három halott asszony. Az egyik nyulánk s a haja fekete. Óh, nem ő.

— Tovább, — rivalt rá a perzsa. Zerubábel is azt mondta magának: tovább.

Beltisz lakosztálya lejjebb van. Jázminok közt, mirtuszok közt, rózsák és kaláris-virágú tujafák között. Ment a katona után. Minden lépés egy nyilalás a szívébe.

— Jaj! A jázminokat leperzselte a tűz, a rózsafák letörtek, a tuják bokrait mintha csataelefántok tapodták volna le. Jaj, minden lépésnél egy halott. Jaj, asszonyok: az ő rabasszonyai. Témua. Amott egy ifjú: kezében törött szablya, öltözékén vér. A tyrusi herceg. A szelid elamita is halott. Dárdát szorongat. A haragos médiái is: arca még most is haragos. Őt védték a hercegifjak, Beltiszt: a médiái is az ő ótalmában kapta a halálos szúrást. Talán épp méd katona ölte meg, aki ki akarta szabadítani a rab királyfiút. Jaj, jaj: Beltisz is ott hever a garádicsokon. Arcát eléktelenítette a tűz... Haragos isten, hogy tehetted ezt!... A keze most is szép.

A gyűrűk nincsenek rajta: a holt virágot elhagyta a harmat. Két halott viola.

— Tovább! — ordította a perzsa.

Zerubábel konokan megállott.

— Szúrjál le! döfjön keresztül a lándzsád. Itt akarok feküdni holtan.

A katona ingatta fejét.

— Megölnek, ha megöllek. Te zsidó vagy s a zsidókat nem szabad bántanunk. A zsidók a mi szövetségeseink: a káldok ellenségei.

A jeruzsálemi herceg felkapta fejét.

A zsidók a szövetségeseik! — villant fel szívében. — A hatalmas győző fegyvertársnak mondja a fogoly népet. Hiszen ez a szabadulás! Megérkezett a jövő! Valami jóságos hatalom megrövidítette a hetven esztendőt.

— Jer, — mondotta kiáltó szóval, — kísérv haza.

A fájdalom átjárta testét, Beltisz eliszonyult arcát látta és halott kezét. De valami nagyszerű mámor izmossá tette a lelkét. Babilon elpusztult, fel fog épülni Jeruzsálem. Jeruzsálem lesz a föld királynője.

Katonák léptettek az utcán: úgy nézett rájuk, mint a maga seregére. Halottak heverték szanaszét: mind az ellensége volt. A szép paloták romokban: majd átjön az élet a zsidók királyi városába.

A folyó mentén haladtak. A víz is véres... A víz? Az éjjel üres volt a meder. Vagy csak úgy rémlett neki?

Világosság gyuladt a fejében. Az ellenség elvezette az Eufrát vizét: úgy hódoltatta meg az erős Babilont.

A füzes fái s a kunyhó-város fehér falai hivo-

gatták. A fogolynép negyedében nem járt a csóva. Majd Sálthiel keblére vonja, mint tegnap s ő forró könnyekkel öntözi atyja kék köntösét.

— Beltisz, Beltisz, miért nem vihetlek magammal Jeruzsálembe!

A zsidók ültek a fűzek alatt és sírtak. A rabság énekeit, a halál énekeit, az örök honvágy énekeit sírták.

Zerubábel kiáltani akarta nekik:

— Ne sírjatok immár. Eljött a szabadulás napja. Ti vígadhattok, mert hazatérhettek a szolgaságból: ami bánatotok volt, itthagyjátok, odahaza vár beneteket a föld meg a város.

A perzsa katona még mindig a nyomában lépkedett. Ha nem a zsidók hercege ez az ifjú: a halállal lakol.

A zsidók szótlán fogadták. Zerubábel gyászt gyanított.

— Kit öltek meg?

Pár lépést tett előre. Hátrahőkölt.

Meglátta atyja kiterített holttestét. Csupa roncs. Ezt a tetemet is eliszonyította a halál.

Hozzáfutott. Reároskadt.

— Sálthiel atyám! Szeretóm! Tanítóm! Királyom. Jüda és Jeruzsálem király!

A zsidók velesírtak.

— Meghalt a rabkirály. Megölték a sioni korona örökösét. Ki vezet ki bennünket a rabság országából? Ki visz fel minket atyáink földére?

Esdrás pap szólott:

— Ne magatokat sirassátok. Csak a halottan sír-

jatok. Ti élni fogtok és meglátjátok Jeruzsálemet.
Meghalt Sálthiel, de él Zerubábel.

És az agg Dániel szólott:

— Hazavezet titeket Zerubábel.

Zerubábel herceg fölkelte és magasra emelte fejét.
Az arca sápadt volt s a szeme parázslott. Meg-
nyúlt testében egyémagaszatosult a szabadság és a
fájdalom.

— Zerubábel! — kiáltották a zsidók, akik körülötte
álltak. S a kiáltás végigszaladt a népen Marduk
hídjától a déli falakig.

Budapest.

Kaczér Illés.

BÉKESZIMFONIA.

I.

NÁSZAJÁNDÉK.

A férfi sugarasan szólt:

Mátkám, a tejliliomok feleszméltek,
És kelyhüket vérbibor festi át,
A szűz álom-terhes mesekertünk,
Melynek színei lusta-sárgán zenélnek,
Megérezte a forró vér szagát:
Valahol, Országunk határán túl,
Nagy, furcsa, televény vértorna dúl;
Mátkám, az agyam hulláma az évig ér,
Valahol megjelent az ős Isten, a Vér,

S termő aranyport hint a horizonton át —
 Mátkám, oldd meg selyemszálú féked,
 Eressz el, Mátkám, hozzam el néked
 Nászajándékomat: a vér Himnuszát.

És a lány könnyesillogva szólt:

A tejliliomok könnyet harmatoznak;
 S kelyhüket rágja egy gyilkos darázs,
 Valahol szárnyat bont a vak Álom.
 S az isten-igébe fojtott Borzalomnak
 Fekete villáma újra cikáz...
 Valahol, Országunk határán túl
 Nagy, fájó, vihogó ürtelem dúl —
 Mátkám, évezredes bánat-fia, menj,
 S lásd: csókot kér a Föld, mosolyt a borús Menny,
 S virág-sóhaj borzong a horizonton át —
 Mátkám, békét esd vérbefult Népem,
 Menj el, Mátkám és hozd el nékem
 Nászajándékom: a béke Himnuszát.

II.

A LÁNG KÖRÜL.

Táguljon szemednek hunyt pupillája
 S lásd ragyogásom barna fátyolát,
 Én kicsi Mátkám, te százszoros árva.

Én kicsi Mátkám, te összemű bánat,
 Tudod-e, mi az: befulni a lángba,
 Hogyha szívünknek tűz-szomja támad?

Pajkos, vén lelkünk: halál pillangója,
 Mely csapkod s örül a szép gyertyafénynek,
 S nincs, aki féltse, s nincs, aki óvja.

Nincs, aki féltse, nincs, aki bánja,
 Hogy pernyévé üszkül az éjszínű szárnya
 S nincs, aki szóljon: az életünk drága.

Én gyászos Árvám te, hullj le a térdre
 S mondd velem: olyan szép ez a bús élet,
 Hogy százszor érdemes meghalni érte.

És mondd: mert úgy van a könyvekben írva:
 Meghalni szép és elmulni dicsőség,
 S mondd: elkísérlek a szomorú sírba.

S mondd: mert nincs szentebb, mint elhullott vérem...
 Én gyászos Mátkám, imás fajtád lánya:
 Térdelj le szépen és imádkozz értem.

III.

BÉKÜLÉS.

Itt békülök szépen,
 Tisztultan és szépen
 Pázsit árnyékába
 Két szemem békejét
 (Csókom, egem, népem)
 Ellenség ne lássa.

Szemem békéjére,
 Áldó békéjére
 Szomjazott az őse,
 És hogy megbocsátok
 (Anyám áldott vére)
 Oh, ne lássa ő se.

Ne lássa, hogy vérem,
 Halkan zsongó vérem.
 Az én béke-kincsem,
 S béke-imát áhít
 (Mosolygón, fehérén)
 A megbékült Isten.

Békét süt a Napja,
 Ezerszínű Napja,
 Amely magot érlel,
 S minden rög megbékül
 (Testünk ősi magva)
 Ha jóllakott vérrel.

Pázsit trónusának,
 Tarka trónusának
 Vérem lesz az éke...
 S örök üdv zsolozsmám:
 (Égnek, kőnek, fának)
 Béke, béke, béke.

IV.

IMA.

Két árnyas pilláján, két csillogó gyöngy —
 Édes Istenem,
 Fogadjon kegyébe az oldott göröngy,
 Mely fagyos volt és néma.

Két szeme sugára trónusodig ér —
 Édes Istenem,
 Váljék édes borrá a szerelmes vér,
 Az ősi, termő Mámor.

Két dacos ajka értem imát mond —
Édes Istenem,
Nem utolsó szolgád a rímes bolond,
És van, ki szóljon értem.

Árva fajtájának legárvábbja ő —
Édes Istenem,
Élet-kincsesházad oly színes, oly hő,
És hátha megérdemlem.

Ha nem őseimért, tedd meg érte, oh,
Édes Istenem,
Te kegyes, te fényes, te igaz, te jó,
Kit mosolyogni látok.

V.

MEA CULPA.

Szívmeresztő, tompa érc-hozsánna
Ideg-útján Akáz — és utánna:
A boldog, ős Eszmélet —
Oh, ki fülét erre nem hegyezte,
Nem tudja, mi az Élet.

Hogy száz dicső rímet fűztem Rátok
És megsem tudtam, hogy Hozsannátok
Mily drága volt énnékem:
Oh, bocsáss meg nekem, olesó Lét,
Bocsáss meg nekem Népem.

MISEJERCE.

Alighanem a Mátra aljáról verődtek oda a ragyogó kun város rétoldalára. Az öreg Hajnal, felesége Cipóra meg két gyermekük. Csak a leány nevére emlékezem. Zálinak hitták az eszemadtát. Micsoda szél hordta őket ide, mi járatban lehetnek, ki annak a tudója. Ott húzódtak meg az öreg Balázs kapuja előtt elterülő keserű lapuval szegett árok szélén, maguk mellé helyezve cepe-cupájukat. Hát ezek mit lógatják a fejöket, mint akinek dinnyeföld nem jutott, ilyen és ehhez hasonló találgatások környékezték őket. Furesa kis család is volt így együtt. Az ember gacsos, az egyik lábát, mint törött löcsöt, úgy húzta maga után. Májfoltos arcán torzon-borzon nőtt kesely szakálla és bár nyár derekán voltunk, hegyes báránysapka alá rejtőzött kunkorodó huncutkája. Keshedt arcú felesége szomorú volt, mint sirató asszony, rongyos, mint a tilalmasi madárijesztő. Cafatokban rítt le róla honi szoknyája és csámpássá tette a lábáról lekérődző dimatlan topánka. A kis leány az egyik szemével csára, a másikkal hajszra pislantott. Vörhenyeges haja fonatos ágakban imbolygott nyivásznya derekán. De a fiú helyre kis legény volt, ép és bátor. Vándorlásuk alatt csúfondáros fattyúk gúnyos kacaján haragra edzett kis Makkabeus. Most is, mintha még ott kéklene arcán kevély kölykök ostorlegyintése. Leste hát, hogy mikor tör rá a szeretet hitén abra-kolt gyűlölet. Barátságtalan közeledésre tüstént lógó ajkába harapott. Savó színű szeme ide-oda villogott.

Mintha csak az Írás tüzes vasán forgatott szavak ülnének ki homlokára: ő is megölné a micrit. Csak-hogy itt bántódása nem esett. Csodás nép lakja a nagykunság áldott földjét. Érzésében tiszta, kissé rá-tartós vagy mint a néhai való Csete Mihály uram mondá: virtuosos, mivel hogy emberség az erkölcsé. Lelke tiszta búzájában kevés a konkoly. És ha néha esetlik-botlik is egyet, biztosra vehető, hogy valamely úri here vetett neki gáncsot.

Ahogy körülállják, ahogy szemügyre veszik ezt a hajótörött zsidó családot, úgy csak ez a nép tud viselkedni. Jólétén el nem kényesedett, könyörület dagad a kis ködmön alatt. Nénémasszony nevében Julis fél cipóval a kötény alatt szégyenkezik mellé-jük, az öreg Balázs unja a báméskodást és a palánk-nál ágaskodva hajlékot kínál nekik. Hadd húzódjanak meg, míg eligazodik a sorjuk. No, izibe, szól feléjük, szedelőzködjetek, kerüljeteK beljebb Mózsi. Pedig nem is annak hitták.

Így foglalta el az öreg Hajnal új otthonát, egy padrajáró előtti kis kamarát, melynek sarkában tuskés borona álmadozott fekete ugarról, vidám barázda-billegetőről . . .

Fedél alatt voltak. Neki estek a cipónak, felham-zsolták az elibük tett köcsög aludttejét. Hiszen került volna egyéb is a ház körül. Két füstölt oldalas lógott a szegen, szélesen, sárgán, mint a pápista pap templomi gunyája. De nem eszik az istenadták. Mégis új életkedv szállta meg őket. A gyerekek elébb félénken, majd bátrabban birtokba vették az udvart. Ráültek a kivénült ökörszekérre, himbálództak a bamba kecske-

lábán és hengergöztek az udvar lábán lévő mályvás-ban. Eközben apjuk dolog után látott. Összekeresgélte, rendbe szedte rekvizitumait. A viharlatta ponyvadarabot, benne szegényes portékáját, görcsös botját, egyedüli támaszát. Aztán veszett jámbusléptekben nekilódult a fanzugnak. Utcahosszat kutyaugatás kísérte. Oda se neki. Az öreg Hajnal félelem nélkül haladt előre. Hallott ő már ennél külön koncertet is. Előszedte kicsiny furulyáját. Hej, ha valaki kótába szedné ezeket a szomorú esdeklő dallamokat. Évszázados keservek sírnak át rajtuk. Hajnal bácsi váltig fujta. Olykor-olykor a kerítésen át szóval is dicsérte jószágát. De hasztalan. Kenyeret, tojást kínálgatott a száanalom, de vásárt nem ütöttek. Ez a gazdag nép nem kedveli a furulyás zsidót, apró falvak derítőjét. Szükségleteit ott szerzi be a nagy piacon, a Holtig-beteg fényes boltjában, vagy Rácz Demeter görög uramnál, vagy a pergőnyelvű Janikánál. Ott, ahol nagy szélekben rojtos selyem vállkendők, újmódi vizitkének valók diszlenek, vagy ahol jóféle fűszertől szagos a levegő. A vándor zsidó ponyvájára szánakozva néz, kivéve azéra, aki mi van eladót harsog felé. Ez nem ad, hanem vesz. Tollat szed, báránybőrt meg bojtorjános gyapjut keres. De ezzel is csak legyeskedve beszél. Becsülését voltaképen csak a mustrás zsidó bírja, aki búzával, tengerivel kereskedik, aki pesti árakról rejtelmes szavakban beszél, tömött bugyellárisal jár, tajtékpipából karikákat ereget és néha zöld zsinóron lógó próbamérleget fityegtet pecsétgyűrűs ujjai között. Ezzel aztán el-elbeszél a világ sorjáról, a tavali tengeriről, a rugós borjuról

meg a sok adóról. Aztán egy lopónyi kerti vinkó mellett eltanyáztatnak. Klein úr csak úgy ontja a sok kulturát, ő kigyelme szedegeti, de előbb a maga módjával megrostálja. Öreg Hajnal a te üzleted itt virágzásnak nem indulhat.

Búsan oldalgott hazafelé az öreg. Előre is borsódzott a háta. Már-már hallotta, hogy drága életépárja mint ostromolja az eget az ő nyolevvan fekete esztendeje irányában. Keserőséggel telt meg a szíve és verejték ült ki az arcán. Miközben így ödöngött magában, atyafi közeledett hozzá. Béke kenddel, így köszönti és menten vallatóra is fogja, hogy ki legyen és merre van hazája. Hajnal bácsi egy-két szóval mesteri módon rajzolja meg élete folyását. A másik leereszkedő nyájassággal hallgatja. Ismeri ő ezt a nótát, hiszen jó maga is holtsegény ember. De el nem árulná. Más meg ilyes gondolatra sem jutna. Szép gondozott körszakálla van és pitykés lajbi alatt feszeng mellének erős domborulata. Mutató ember. Ennek köszöni, hogy a zsidó hitközségben egészen a kurátorságig vitte. Here módjára, a családjá keserves keresményéből él, de a kis öreg kóccossal csak úgy foghegyről diskurál; mint kocsis a lovával.

Mégis e találkozástól kezdve dereng az öreg Hajnalnak. Ráterelődött az ekklézsia figyelme. Oda sodródott a templom tájékára, ahol ugyan nincs már vágó áldozat és a léviták szent izike is hiányzik, de ahol ma is akadt egy kis hulladék; ha nem csurog, cseppen. Kis idő multán a hivatalok egész tömege zúdult Hajnal bácsi fejére. Az írás-olvasáshoz keveset sejtett, egyébként sem sok volt a vágott dohánya. De azért

csak csövestől dült felé a bizalom. A közszolgálat terén ép úgy, mint a polgári foglalkozás köréből. Titka pedig ennek az volt, hogy vagy egészen Isten nevében szolgált, vagy kegyelemből vetettek neki valamit. Ő maga soha sem kért, soha sem várt senkitől semmit. Úgy érezte, hogy neki mindez kötelessége. A templomban segédegyházi volt, a nőegylet pénzbeszedői tisztét ő látta el. Papnak sáfárja, a magasabbrendű metszőknek dárdása volt. A mászkil el dal nevű egyletnek, mely évi 120 forintos költségvetéssel iktatta be nevét a jótékonyság halhatatlan alkotásai közé, ő volt a bébillérje. A vendégfogadó előtt lebzselő ekklézsia tagoknak ő volt a fullajtárja. A hitközségi elnöknek kétszer görbülő jobbágya, a székgyászának pacalos díszajándéka révén ő volt a gabella-eljárója. Strázsálója és hordozója a chevra kadisa gyászos kellékeinek. Ő volt a functor, aki bement a haláleseteket, rázta a perselyt, hordta a viaszos gyertyát és a chevra-lakomákon ő nyalta tisztára a krampampulis tálat. Lábatlankodott az eskető ekhó kifeszítésénél, a pászkasütésnél. A zsidó róráték, a szlichot-napok évadján ő zörgette meg a hívek ablakait, híván őket hajnali ájtatosságra. Még fenn volt a fiastyúk az égen, mikor kótyagos fejjel neki indult a szélesen elterülő városnak. De mit aprózzam, örömben és bánatban ott lődörgött Hajnal a zsidók körül az Isten házában, a csapszék előtt, a mészárszékben meg a libavásáron. De mecénásra soha sem akadt, róla rendszerint megfélekedtek. Ő vele csak rendelkeztek, ki amikor akart. A felesége párhuzamosan és kiegészítően működött. Legfontosabb volt a

rituális fürdőben betöltött diszkrét állása, melynek révén sok titok hallója lett és sok bizserelő eszme lopódzott fonnyadt keblébe. Hordta a szombati kalácsot a pékhez, fosztotta a metsző előtt porba hulló apró jószágot, vitte a lud begyét szigorú rabbinikus vizsgálat alá. Az ő kemencéjében rendekben gyűltek össze a legelőkelőbb ültetett és állított sóletek. Jutalma volt a fazékok diadalmas rotyogásának hallása, a sikerült kugli feletti dicséret. Ő volt az egyetlen zsidó szálló vagy háló tulajdonosa. Ahány vándor koldus odavetődött, mind az ő grátisz vendége volt. Férje hivatali állása révén még sok hasonló kötelessége származott. A kis Záli mindenütt az anyja sarkában volt. Fogta a rokolyáját és nagyokat banzsálitott a ténsasszonyok kalácsos kezére. A fiú is eleget lótot, futott. Lábbal jobban bírta, mint az apja. Ő volt a község boyja, jutalmul kiddus-serlegnek kóstolója.

Így élte együtt a négytagú család örömtelen életét, örökös munkában, nagy szegénységben. Mennyi kín, mennyi vergődés. És mindez azért a morzsáért, mely nekik néha napján hullott. Hogy is viselhette el egy nagy község lelkiismerete, hogy ebrudon hányta őket, hogy bitang jószágként bánt velök. Hány ilyen eset van épen a szenteskedő körökben, ahonnan jóságnak és igazságnak kellene fakadnia. Be sokszor gondolok én erre, be sokszor emlékezem reád vén Hajnal: igazán is megvirrad-e valaha? Szomorúan emlékezem vissza arra az időre, mikor a te sorsodat a kegyes szimbolumok világában is látnom adatott. Nyári idő volt. A templom ragyogó fénnel ölelte körül a gyü-

lekezetet. A tórát olvasták. Oda járultak a magaslati helyre a megtiszteltek. Nevök, címök, rangjuk és őseredetük stentori hangon való hirdetésével idéztettek és hallgatták az ígét isteni törvényekről, a parancsolatokat, az ígéretet és áldást. Imaleplükön büszkén ragyogtak az ezüst pántok és elégedetten tekintettek a női karzatra, ahonnan zöld függöny mögül kandikált le a szintén pirosuló ígét. A kántor öntelten recitálta ősi kótán a szent szöveget, majd diadalmasan hirdette a megtisztelt pengős ajándékát. Egyszerre azonban csend támadt. Az arcok kissé elkomorodtak. A kántor hétköznapi hangba zökken, szent helyre szólítván a következőt ekképen: «Járuljon ide misejerce.» Azaz, aki akar. Akinek tetszik. Aki nem akar, de kénytelen. A névtelen, az olcsó becsületű. A kifordított monsieur s'il vous plait. A köznek pellen-géres áldozata. Állj elő senki fia, gyülekezetünk kis hörsöge. Miként házainkban maradék a konvenciód, azonképen az úr asztaláról is csont a te osztályrészed. Jövel hát szégyennek iromba gyermeke... Minden szem a templom utolsó padja felé tekint, ahonnan támolyogva bontakozik ki foltozott imaleplében fakó arccal az öreg Hajnal: a misejerce. Mint vesszőfutáson keresztül vérig sebezve ért fel oda, ahova hívták. És megszólal előtte a szövetségbontóknak szóló szentirásos átok. Ő fogja fel a közösségért a fenyegető retteneteket. Hát vajjon miért ő? Meggyötört lelkének kell megnyilnia annak a befogadására, amitől más emberfia rémülve húzódik, a tóra dörgedelmes átkát. Ez is az ő hivatala, ez is az ő sallárium. Ő az utolsó a községben, hadd tudja min-

denki, hadd lássa perzselő bélyegét, a nép, a tóra és az oltár. Ő az, aki a vágó áldozat kultuszának kivészte után is bűnbak marad. Pedig azon a helyen a megértő tudósnak kellene állnia, vagy a gazdagnak, hogy reszkessen a fenyegetődző szózattól. Ám a jóllakottak szégyenalkalmat teremtenek a szegénynek, hadd égjen a lelke az oltáron új lángoló áldozat gyanánt. Mert mindig így volt a zsidóságban. Mintha még ma is így volna. A közösség kiszemeli magának az átok- és teherhordót és ha már tetős a szekere, vasvillát vág a vékonyába. Soha sem felejttem a helyére vánszorgó öreg Hajnal kitörő rivását és cseperedő fia szeme villanását. Szegény misejerce.

Budapest.

Mezey Ferenc.

AZ 5675. ÉV.

Alig néhány héttel zsidó ujév előtt szakadt a világra az a szörnyű veszedelem, mely jó időre minden békés fejlődésnek, a haladás munkájának végét jelentette. Első pillanatra megdöbbsent az emberiség. Minden, ami addig istenkáromlásnak, embertelenségnek, kegyetlenségnek tetszett, egyszerre kötelességszámba ment, az önfenntartás ösztönéből folyó jogos cselekedetté vált. Az emberi élet szentségéről szóló tanítás, eszmények, nemes elvek porba hanyatlottak, más feladatokat és célokat tűzött ki az önvédelem, más eszközökre utalta a létükért küzdő nemzeteket a rájuk kényszerített harc. Úgy látszott, mintha a

vallás hiába fáradozott volna évezredek óta az emberi indulatok megszelidítésén, mintha a művelődés nehéz munkája kárba veszett volna s hogy hiába éltek és buzgólkodtak a nagy bölcsészek, gondolkodók és erkölcstanítók: az ember természetes vadsága még mindig erősebb minden kulturánál, vérszomja és kegyetlensége még mindig kitör ama vékony réteg alól, melyet az emberiségnek a lélek nemesítésén munkálkodó szellemi vezérei vontak reá. Égi magasságból emberi mélységbe láttuk zuhanni ideáljainkat.

Félelem és rettegés is szállta meg a szíveket. Hiszen a legvadabb, a legkegyetlenebb ellenség ott állt kapuink előtt, fenyegette hazánk biztonságát, a Kárpátok kies erdői és magas bércei már visszhangzottak az embertelen hordák csatakiáltásaitól, a békés lakosság jajjától, panaszaitól és mi reszkettünk hazánkért és házunk tájáért, családjainkért, tűzhelyeinkért.

Istennek hála, máskép fordult a kocka. Fegyvereink győzedelmeskedtek és elhesegették a rémes kísérteteket hazánk egéről. Nem maradtunk magunkra küzdelmeinkben. Nagymultu és még nagyobb jövőjű népek csatlakoztak hozzánk. Segítségükkel megaláztuk az ellent, megfékeztük a nagyzási hóbortjában fékevesztett óriást. Nem a nyers erő döntött, hanem az erkölcsi erő, az igazság tudata győzelmeskedett minden számbeli túlsúly ellenében.

A háború pedig új ideálokat teremtett, megrázta és felfrissítette az emberiség lelkét. Mennyi üresség és hiábavalóság omlott össze önmagában, mennyi kicsinyesség és gyarlóság, mely nagyképpen irányította az emberi társadalmat, tört össze az Isten e

sujtó csapásának hatása alatt. Valahogyan magasabbra emelte az emberiséget, kiemelte egy alacsonyabb világfelfogásból és kiszélesítette szemhatárát. Észrevettük, hogy a világok forgatagában csekély és apró a mi személyünk, hogy nemcsak önmagunkért élhetünk, hanem hogy eszmékért kell élnünk és halnunk, hogy a hazának, a közösségnek fenntartásáért az egyes ember az ő véréért tartozik áldozni, hogy osztozkodnunk kell mások szenvedésében és csillapítanunk embertársaink nyomorát. Így állt elő az az ellentét, hogy a háború, mely egész valójával megdönteni látszik a vallás tanításait, tulajdonképpen vallásos eszméket terjesztett és az Isten ostora, mely annyi szenvedést hozott az emberiségre, az embert magasabb megismerés felé hajtotta, a legembertelenebb öldöklés az embert emberiségre ösztönözte.

A kard még nem tért vissza hüvelyébe, még dúl a harc, és ez év róshasonó napján eggyel több ellenséggel állunk szemben, — igaz, hogy több jóbarát is támogatja karunkat és kardunkat. Bizonyára még van hivatása ennek a kardnak, bizonyára emberöltőkre kell biztosítania a világ rendjét, a békének boldogságát, hazánk, életünk, birtokunk zavartalan nyugalalmát, a békés munkának, a kultúrának lehetőségét. Jeremiás próféta arra a türelmetlen kérdésre: Oh kardja az Örökkévalónak, meddig nem fogsz nyugodni még? Térj be hüvelyedbe, pihenj meg és csendesdjél! — feleli: Hogyan nyugodhatnál meg? Hiszen az Örökkévaló parancsolta neki, Askalón ellen és a tengerpart ellen, oda rendelte! (Jer. 47, 6. 7.) Bizo-

nyára még nagy feladatok várnak Isten kardjára, míg megpihenhet és megnyugodhat. —

A zsidóság mintha valamiképen előre érezte volna a maga testén a háború közeledését, mintha sorsának húrjain a háború előszele játszadozott volna olyankor, amikor más népek még békében ringatóztak, a világ nyugalmával hitegették magukat. Júda Halévi költi azt a gyönyörű hasonlatot: Izrael a világ szíve. Úgy mint a szív dobogásának rendellenességén mutatkozik legelőbb a testnek valamely támadó betegsége, azonképen dobog meg legelőször a világ szíve, hogyha kór készül ellepni a világot, azonképen nyugtalanság, zavar, baj támadja meg Izraelt, hogyha az egész emberiségben baj, háború, nyomor van készülőben. Csak nem talált nyugalmat a zsidóság legnagyobb része, az, mely 6 milliónál is nagyobb számban *Oroszországot* nevezte szülőföldjének, ha nem is hihette, hogy édes haza az, mely ilyen mostohán bánik gyermekeivel. Évek óta pogromokban talált levezető csatornát az orosz államférfiak bölcsesége és szívtelensége a népdühnek és a forradalmi eszméknek az uralkodó köröktől való eltérítésére. Ez háború volt a békében. De nem hatotta meg a világbirodalmakat, és minthogy idegen államok belügyeibe nem illett avatkozni, még jóakarató figyelmeztetéstől is tartózkodtak. Bezzeg, ha Kis-Ázsiában ahhoz képest csak milliónyidrésben is bántalmaztak másvallásúakat, nem volt akadály más állam belügye! Épen csak az amerikai Egyesült Államok mondták fel a kereskedelmi szerződést Oroszországnak. — A cár maga akkor a fekete szá-

zak vezérét még saját aláírású arcképével is megajándékozta.

Sok bajt és gyászt hozott a háború a benne résztvevő országok és népek mindenikére. Virágzó tájak váltak kopárrá; kultúrált vidékek pusztasággá lettek; városok, községek romhalmazzá; kincsek közprédává; műremekek ronggyá, törmelékké. Mennyi csendes hajlékot dúlt fel mindenütt a háború fergetege, mennyi tűzhely hült ki, mennyi szerény boldogság szűnt meg ott, ahol a védelem vagy a támadás vas kényszere haditerületté alakított át fejlődő városokat, gazdag vidékeket. Mennyi szívet hasított meg, mennyi szülőre, gyermekekre, testvérré, hitvesre borította a gyásznak fátyolát a háború fúriájának aszott keze.

De legtöbbet mégis a zsidóság szenvedett, a legtöbb áldozatot a zsidóság hozta, a legtöbb vér ebben a háborúban aránylag a zsidó nép ereiből csordult. «A világ fél zsidóságának sorsa reszket a mérleg serpenyőjében.» Mert nemcsak a többi népekkel egyenlő mértékben vette ki részét a háború mindenemű áldozataiból, hanem halmozva hullottak fejére oly csapások, melyektől másokat megkímélt a sors. Nemcsak a háború eshetőségei folytán elkerülhetetlen szenvedéseken ment át, hanem válogatott és nem a háború szükségességéből folyó számtalan embertelenségben és kínzásban is része volt. Előre tervezett és rosszindulattal, irgalmatlanul végrehajtott hóhér-munka, szántsándékkal a zsidóság sanyargatására törő s életük, vagyonuk ellen irányuló gonosz fondorlat tetézte még az amúgy is súlyos megpróbál-

tatásokon átmenő vidékek zsidóságának kinszenvedéseit. — Orosz-Lengyelországban, mely jó ideig a háború színhelye volt, a lakosság 13 %-a zsidó, de legtöbbje városokban lakik, ahol sok helyütt 70 %-ra is rúg számuk. Az orosz seregek ezen területen való átvonulásukkor 215 helységben rendeztek pogromot. Oly nagy városokban is, mint Lodz és Varsó, melyek lakosságának zöme zsidó, a legizgalmasabb napokban, mikor a német seregek már ostromolták őket, volt idejük az oroszoknak zsidóüldözésre is. Kémkedés gyanuja alatt is százával öltek meg ártatlanokat. A katonai fővezetőség rendeletéből az elfoglalt területeken, később saját területükön is túszul kellett venni a zsidó községek előkelőit és a rabbit, akiket messze földre elhurcoltak. Azt hitték az oroszok, hogy a központi hatalmak is hasonló módszerrel dolgoznak, mint ők s hogy a zsidók az árulás eszközei. A pétervári zsidó nagytemplomot pl. istentisztelet közben kutatták át s a tóraszekrényben mindenáron titkos dróttalan távírókészüléket szerettek volna találni. Békeidőben egy kis vérrel is megelégedtek volna. Az elfoglalt területeken, Galiciában és Magyarországon is, különösen a zsidókkal szemben kegyetlenkedtek. Zsidók lakásait fosztották ki első sorban, a kis lengyel fazsinagógákat, melyek művészi szempontból is oly rendkívül érdekesek voltak, az északkeleti megyék templomait dúlták fel mindenekelőtt vagy gyalázták meg szentségtörő módon. Ama szegény zsidók, legnagyobb kincsét, a kis héber könyvtárt, mely a legkisebb faluban is akadt, barbár kéz-

zel utcára szórták, feltüzelték, tóratekeresekből dobokat és fedezékeket készítettek.

Mennyi apró tragédia játszódott le zsidó családokban, mennyi martiromságot szenvedtek Izráél fiai és leányai! A megszállt tartományok oroszítása alatt is sokat szenvedtek a hazájukhoz, királyukhoz ragaszkodó zsidók, mikor a pópák az orosz kultúra nemes és emberies voltáról akarták őket meggyőzni.

A talmud beszéli (Abóda záró 18a): mikor a római kényuralom alatt Rabbi Chanina, Teradjón fia, meggyőződéséért vértanuhalált hal, reménykedve mondja: ha csak engem ölnének meg, kételkedném, Isten megtorolja-e halálomat; de hogy a tórát is meggyalázták, szent könyveinket is megbecstelenítették, biztos hittel vallom: aki megtorolja a szent könyvön esett sérelmet, megboszulja az én bántódásomat is. — Hála Istennek, a megtorlás hamarabb következett be és alaposabban, semmint a legesapongóbb képzelet is álmodni merte volna. Hazánkból kitakarodott az orosz, Galicia túlnyomó része felszabadult, Orosz-Lengyelország a mi kezünkön és az óriás tulajdon testén érzi már a kést.

De még súlyos bűnhődése sem javította meg erkölcsét és nem tette szelidebbé. Veszélyeztetett tartományjaiból most már az egész zsidó lakosságot lakoltatja ki az orosz, Kownóból s Kurlandból egyedül 147 ezer zsidót utasítottak ki. A városokban, falvakban egybeterelik a zsidó lakosságot a piacra s vagy haza sem engedik többé vagy néhány órai időt engednek arra, hogy ügyeiket rendezzék, cókókjukat összeszedjék, azután teherkocsikba kényszerítik

őket, melyeket leólmoznak, és az ország belsejébe szállítják őket. Az utasok napokig étlen-szomjan kénytelenek maradni, tilos bárkinek egy korty vizet vagy egy falat kenyeret is felnyujtani a vonatra, rákásra halnak éhen a szegény száműzöttek, de résztvevő, segíteni akaró másvallásuakat is fegyverrel kergetnek el az örök. Olyan jelenetek játszódnak le, melyek az emberi kegyetlenségek történetében is páratlanul állnak, de a hóhérok szíve mégsem lágyul meg. Vagy pedig gyalogszerrel üzik a száműzött zsidókat és aggok, gyermekágyas nők, csecsemők szomjuságtól elepedve halnak meg az útszélen, a hidegtől és esőtől még az egészségesek is megbetegednek, láz kezdi ki őket s a ragályt hurcolják szét szerte az országban.

Ehhez képest a spanyol kiűzetés kéjutazásnak illik bele s az inkuizició minden kínzása csak gyermekjáték. — A kegyetlenségnek netovábbja pedig, mikor ezrével kergették a lengyel zsidókat a maguk frontja előtt a mi tűzünkbe, hogy az üldözöttek védelme alatt közeledhessenek állásainkhoz. Valóban elgondolkodik az ember Nietzsche szavának igazsága fölött: Már azért sem mondhatjuk, hogy az ember az állattól származott, mert az sértés az állatra nézve; állat nem lehet oly kegyetlen, mint az ember.

Az entente műveltebb országai szégyelik is a közösséget Oroszországgal. *Hervé* Gusztáv írja: «Mit tettünk, hogy a zsidóságot az entente számára megnyerjük? Nem történt-e meg minden, ami alkalmas arra, hogy a zsidóságot az ellen táborába hajtsa? Ha mindaz igaz, amit amerikai lapok az

orosz gyalázatos bánásmódról, a zsidóüldözésekről irnak, akkor Oroszország nem lehet számunkra más, mint a félelem és szégyen országa, ahol elnyomott fajuk a keserűség kelyhét fenéig ürítette.» Az angol nagyrabbi is egyik beszédében nyíltan meg merte mondani: «Igazságnak és emberieségnek is kell még egy győzelmet — az utolsót — kivívnia. A zsidó közösség még sohasem állt olyan kiszámított, tervszerű embertelenséggel szemben, mint amelyet sok ezer zsidó a keleti harctéren elviselni tartozik. Számtalan ember vesztette életét, milliók az ő vagyonukat.» Az Egyesült-Államok kormánya pedig megbízta varsói konzulját, vizsgálja meg az orosz sereg ellen irányuló ama vádak igazságát, hogy tulajdon honfitársaikkal, az orosz zsidókkal szemben féktelenül s kegyetlenül járnak el. — Ez természetesen nem befolyásolja a municiószállítást. Az általános orosz munkásszövetség külföldi osztálya kiáltvánnyal fordult a művelt külföldhöz, melyben elpanaszolja a zsidók keserű sorsát; a dumában is akadt néhány bátorszívű képviselő, aki szóvá tette a zsidókkal szemben követett bánásmódot — természetesen eredmény nélkül. Neves keresztény orosz tudósok is hiába tiltakoztak a kegyetlenségek ellen. Franciaországban liga is alakult, melynek felekezeti különbség nélkül sok emberbarát lett tagja s melynek célja az elnyomott orosz zsidók helyzetének javítása.

Valahányszor az orosz kormány külföldi kölcsön ügyében tárgyal, engedményeket ígér, amelyek vagy teljesen alap nélkül valók, vagy még idejében le-

tagadja őket. A nagy visszavonulás idején és a kényszertelepítések alkalmával a kormány kénytelen volt helyet adni a száműzötteknek ott, ahol épen lehetett. A kényszert azután erénynek tüntette fel, engedménynek és a szorító prés szándékos meglazításának. Az európai sajtót bejárta az a sugalmazott hír, hogy enyhül a zsidók sorsa Oroszországban és hogy a települési tilalmat felfüggesztették. Néhány nappal később azonban a kormány visszaszívja a hírt — a pénzügyi tárgyalások közben befejeződtek — és az orosz pénzügyminiszter a londoni «zsidóság felszabadítására alakult egyesület» elnökének ártatlan arccal kijelenti, hogy a zsidók ügyét nem törvénnyel, hanem hatóságilag fogják rendezni, mert a törvényeket rendszerint hamisan értelmezik és sok szükségtelen ellenségeskedésre vezetnének. Még az is a zsidók érdekében történik, hogy némely kerületből, tartományból ki vannak zárva, nehogy ott zsidóüldözés támadjon. Ez nyilvánvalóan képmutató beszéd, mert a szabad körzetekben sem szünetelt soha a véres üldözés. Csak annyiban változott meg a zsidók helyzete, hogy míg azelőtt állami gyárakban és nemzsidók gyáraiban nem volt szabad zsidókat alkalmazni, most kormányrendelet az összes zsidó munkásokat és iparosokat, továbbá a zsidó menekülteket is a municiógyárakba kényszeríti.

Pedig az orosz zsidók is mindenképen eleget tesznek hazafiúi kötelességüknek. Több mint 350,000 zsidó küzd az orosz hadseregben és számosan nyertek nagy kitüntetések. A kormány sajtója is kénytelen volt dicsérni hazafiasságukat, a cár maga sze-

retetét és háláját fejezte ki zsidó küldöttségeknek és emlékezetes még felhívása az ő «kedvelt» zsidaihoz. Ennek dacára tiszti iskolába nem vesznek fel zsidót, sőt még kitértet sem, hacsak nem olyan családból, melynek már három nemzedéke az új hitben nevelkedett. — A háború kitörése előtt 30 ezer orosz zsidó tanult európai egyetemeken. Oroszországban van ugyan körülbelül ötven főiskola és egyetem, de ezekbe zsidók csak elenyésző számban léphettek be, legtöbbször egyáltalán nem. Zsidó leányoknak is, akik főiskolát akarnak látogatni, még mindig csak a hírhedt és megalázó sárga cédula alapján és erkölcsi áldozatok révén szabad a nagyvárosban lakniok és tudományszomjukat oltaniok. A hazájuk védelmére hazasiető diákok kérését, hogy odahaza vizsgázhasanak, kereken elutasították. Zsidó családok nem részesülhetnek az orosz vöröskereszt jótékonyágában. Elesett zsidó hősök családjairól hitközségek és egyesületek tartoznak gondoskodni. Betegeiket és sebesültjüket hozzátartozóik nem látogathatják, ha a kórház a települési körzeten kívül fekszik. Magukat a sebesülteket és rokkantakat kiutasítják az ilyen tiltott körzetekből s ha történetesen olyan vidékről valók, melyet azóta mi szálltunk meg, helyzetük kétségbeejtő s koldulással kell életüket tengetniök. De mint katonákat az első sorban használták fel a zsidókat, pl. Prsemysl rohamánál is, ahol nem egy halott orosz katona héber könyvet szorongatott görcsösen kezében.

A keleteurópai zsidóság kérdése nagy probléma, mely azelőtt is sokat foglalkoztatta a zsidó és

nemzsidó köröket s ezután még több gondot okoz majd megoldása. Bekeidőben is az orosz zsidók támogatása, kitelepítése, sanyarú sorsának enyhítése sok milliójába kerül a világ zsidóságának. A nagy világszervezetek milliós költségvetései főleg az orosz zsidók felsegítésére vonatkoznak. A Jewish Colonisation Association (ICA), az Alliance Israélite Universelle, az Israelitische Allianz, a Hilfsverein der deutschen Juden, a Bnei Brith páholyok, az English-Jewish Association, a cionista-egyesületek, pénzüket arra költik, hogy az onnan menekülő zsidóknak új hazát és új megélhetést biztosítsanak. A háborúban ezeken kívül még külön segítő-bizottságok iparkodtak ezen zsidók nyomorán enyhíteni. A német zsidók bizottsága februártól ápriliséig négyszer utazta be Orosz-Lengyelország elérhető területeit, hogy személyesen győződjenek meg a segítség megfelelő módozatairól.

A tartomány meghódítása után újabb és súlyosabb feladatok háramlanak majd különösen a középhatalmak zsidóságára az ottani testvérek felsegítése és civilizációja tekintetében. Az anyagi felsegítés, ha óriási összegeket is vesz majd igénybe, mindenestre könnyebben lesz megvalósítható, mint a második: hogy az évszázados elhanyagoltságban és visszamaradottságban tengődő hitfeleinket fogékonyá tegyük a kultúra vívmányai iránt. Bizonyos, hogy a keleteurópai zsidóságot nem lehet sem egy csapással, sem erőszakkal az új kultúra felé terelni már azért sem, nehogy bizalmatlanná tegyék ezzel a kultúrával szemben. Sokkal mélyebben gyökeredzik

még a saját kultúrájában és megrögzött felfogásában. Azonkívül sok néprajzi sajátságra is tett szert az idők folyamán, féltékenyen meg is őrzi őket, ama sajátlagos szokásokon kívül, melyek vallásával függenek össze. A német és az osztrák kormány már ezt a kérdést is alapos tanulmány tárgyává teszi, egyrészt nehogy törekvéseivel ellenszenvet váltson ki, másrészt, hogy a legmegfelelőbb módozatot találja meg az ügy érdekében. Maga a zsargón nyelv is rendkívül akadály ebben, viszont mértékadó vélemények szerint épen ez fogja megkönnyíteni a német kultúra felé való haladást. Ez a nyelv különben a *Yiddish*, mely már a háború előtt egész kis irodalmat teremtett magának, épen a háború által jutott szinte polgárjoghoz. A mi hadvezetőségünk s a német is ezen a nyelven bocsátotta ki kiáltványait és hirdetményeit, melyeket a lengyel zsidókhoz intézett. Ezzel ellentétben az orosz katonai hatóság megtiltotta a zsargón használatát akár szóban, akár írásban, a kémkedéstől való félelmében.

A *lengyelországi* zsidóság helyzete még társadalmi és gazdasági tekintetben sem rózsás. A németek felé húzna, de viszont érdeke megkívánja, hogy a lengyel nemzeti törekvésekkel szemben se zárkózzék el és az ország lakóival, a lengyelekkel is szorosabb összeköttetésbe jusson. A lengyelek már a háború előtt sem mutatkoztak nagy zsidóbarátoknak. Akkor kimondták a zsidókra a gazdasági bojkottot és így akarták őket gazdaságilag tönkretenni. Maguk most önállóság, függetlenség után epedeznek, de nincs érzékük más nép tisztos törekvései iránt, a zsidóság

jogát egyenlőséghez és szabadsághoz vonakodnak elismerni. Lodzban például és másutt zsidót nem akartak befogadni a polgárórségbe. Hiteles adatok szerint a lengyelek sok helyütt fosztogatták is a kiüzött zsidók boltjait. Az egész lengyel nyelvű sajtó, egyetlen lap kivételével, nyíltan a zsidók ellen küzd, még zsidóellenes ifjúsági lapok is hálás talajra találnak.

Brandes György, a híres lengyelbarát dán író és tudós, nem is zsidó, hanem emberi szempontból tiltakozott feltűnést keltő cikkekben, melyek az egész világsajtót bejárták, a lengyelek oktalan és megokolatlan zsidógyűlölete ellen. — Az osztrák-magyar és német parancsnokságok Orosz-Lengyelország meghódítása után, az igazság és a való élet követelményeivel számolva, a városok intéző forumaiba mindenütt megfelelő számú zsidót is hívtak meg.

Mintha csak az oroszokkal való szövetség és barátság látszanék az entente azon államain is, melyek eddig szabadelvűen kezelték a zsidókérdést. *Angolországban*, ahol aránylag kevés a zsidó és versenyük az angolokkal alig esik latba, a háború idejéig nem bírt gyökeret verni a gyűlölség. A háború kitörésekor az idegenek üldözésén felül parázs kis zsidóüldözést is rendeznek a nagyobb városokban, amikor is sok nem német üzletét szintén kifosztották és nem-német zsidókat bántalmaztak. Liverpoolban megisméltődött ez a Lusitánia elsüllyesztése után is. A zsidó önkénteseket eleinte elutasították. Sorozó tiszték azzal okolták meg eljárásukat, hogy az angolok sértegetnék zsidó katonatársaikat. Később önálló zsidó csapatokat szerveztek, sőt megbízható hí-

rek szerint a második nagy francia offenzívánál ezeket kergették először tűzbe. Oroszország befolyására mozdította el helyükről az angol kabinet a zsidó minisztereket! Ezek állítólag tiltakoztak az orosz rémuralom és kegyetlenkedés ellen s ez volt az orosz kormány válasza. Csak a postaügyek minisztere Herbert Samuel, aki rendkívüli tekintélynek örvend, maradt meg, de csak tárcanélküli miniszternek. Aminthogy hamisság volt Angliától, hogy a háború elején Oroszország nevében vagy színleg megbízásából hirdette: felvirrad majd az orosz zsidók napja. Zangwill Israel, a világhírű zsidó író elég naiv volt, hogy ezt elhigye s úgy látszik, a kormány unszolására felhívással fordult a világ zsidóságához Oroszország érdekében. Épen az ellenkező hatást érte el vele s azóta már maga is megbánta meggondolatlan irását. Anglia azonban Oroszországért viseli így az erkölcsi felelősség súlyát és a szégyent a sok szörnyűség miatt is.

Az angol kormány nem riadt vissza zsidó lapok betiltásától sem, ha nagyon hangosan mertek panaszkodni. A Jewish Times-t is egyszerűen beszüntette. Viszont előkelő angol lapok, mint a Times, mely a Beilis-pör idején azt írta, hogy Anglia kötelessége Oroszországtól messzebbre kerülni, most a zsidók ellen fordul.

Az angol zsidók azonban roppant büszkék arra, hogy mindjárt első felszólításra mennyien jelentkeztek önként soraikból. 3200 zsidó jelentkezőre számítottak csupán a számaránynak megfelelően, mégis a negyedmillió zsidó közül több mint tízezer állt be

katonának. 450 tiszt is küzd az angol hadseregben. E kolóniák seregeiben is számos zsidó akad, pl. a kanadai, az ausztráliai s főleg a délafrikai seregben. A külön zsidó ezredek ténye azonban megcségyenítő.

Dicsérőleg nyilatkozik a zsidókról Hamilton tábornok egy hozzáintézett kérdésre: «Már a feltevés maga, mintha a zsidók hátramaradnának vitézségben mások mögött, súlyos sértés volna. A külön zsidó csapatok egész zöme, közlegények, valamint tisztok, nagy hősiességet tanúsítanak: a legszörnyűbb tűzben is el látják az első sorokat vízzel és élelemmel.»

Franciaországban a háború elején ugyan a népszintén apró zsidóüldözésekben kéjelgett. A zsidó írók, művészek, tudósok közül, akik éveken át tartózkodtak Párisban és a francia kultúrával egészen összeforrtak, sokan szenvedtek a gúnytól, lenézéstől, zaklatásoktól — gyakran ott tartózkodó lengyelek uszítására. Később a csapások súlya alatt a békeidőben sarjadt gyűlölség részben megcsappant, hanem is a hadseregben, de a társadalomban. Igaz ugyan, hogy az orosz kormány nyomására a Franciaországban tartózkodó, üldözések elől elmenekült orosz zsidókat felszólították, hogy térjenek haza vagy lépjenek be az idegen légióba. De Hervé most is pártjukat fogta, azzal érvelvén, hogy ilyen intézkedésekkel 2¹/₂ millió amerikai zsidó rokonszenvét játsszák el a franciák. A szocialista párt is védelmükre kelt és a francia kormánytól nyilatkozatot eszközölt ki, mely szerint ezen menekültek vendégjogát tiszteletben fogja tartani. Mégis orosz hatás

alatt, a sereghez be nem vonulókat koncentrációs táborokban helyezték el.

Algirban, a francia gyarmatban, hol azelőtt is tobzódott a gyűlölség, 50 ezer zsidó állandó zaklásnak van újra kitéve. Sokan közülük az anyaországba hajóztak át, de a remélt pártfogásban itt sem részesültek. Úgy bánnak velük, mint kitzasztottakkal. Az algiri és tuniszi katonák, az úgynevezett zuávok közt, a francia rabbik tanúsága szerint, számos zsidó küzd halálmegvetéssel. Sok ősi tisztaságú zsidó vér ömölhetett így épen a zsidók legádázabb ellenségeinek érdekében. Az a 4000 emberből álló idegen légió is, melynek Carency-nál való pusztulásáról a német vezérkar hivatalosan is megemlékezett, tisztára zsidókból alakult. Ezekkel a katonákkal különben olyan embertelenül bánt a francia hadsereg, hogy a légió hangosan tiltakozott a bánásmód ellen, amiért megint keservesen meglakolt.

Belgiumban a háború kitörésekor 40 ezer zsidó tartózkodott, köztük vagy ötezer orosz diák, akit otthon az egyetemeken be nem fogadtak s aki elől utóbbi években a német egyetemek is elzárták «emlőiket.» Itt is a háborúval együtt zsidóüldözés is tört ki.

Olaszországban, hol 36 ezer zsidó lakik (ezenkívül Tripolisban 19 ezer), néhány héttel a velünk való háború kitörése előtt nagy zsidó népgyűlés tiltakozott az orosz barbárság ellen és Luzzatti volt miniszter a legádázabb támadásokat intézte az orosz kormány ellen. Most ugyan ő és még egy-két zsidó

szerepel a nagyhangú kiáltozók közt — D' Annunzio sohasem volt zsidó, ősei sem — az orosz barátság azért aligha növekedett meg.

Ezekben az országokban bizonyára összeütközésbe került a zsidók túlnyomó többségének hazafias érzése a vallási közösségből folyó kötelességérzettel, a hazaszeretetet — vallásos öntudatukkal. És ha mindenütt a honfiúi kötelesség győzött is, nem egy lelken üthetett sajnó sebet és támaszthatott lelkiismereti furdalást, hogy fegyvert kell emelnie vérei üldözőinek érdekében, hogy életét kell áldoznia azok hatalmának terjedéséért, akik mindig oly pazarul ontották a zsidóvért. A sors kegyetlen iróniája! Ki tudja, a mi ellenségeink soraiban küzdő hány zsidónak golyója terítette le épen az ő felszabadulását előmozdító, sorsa javulásáért harcoló testvért.

Mily boldogak lehetünk mi *magyar* zsidók s velünk együtt a szövetségeseink államaiban élő testvérek, hogy a hazafi kötelessége, nemcsak hogy nem ütközik össze a zsidó érzéssel, de még erősítik egymást, hogy a hazafiúi lelkesedés tüzét a vallásos lélek rajongása csak éleszti, hogy nem kell szégyenkezniük lelkiismeretünk előtt, mikor a haza érdekében ránk rótt feladatokat teljesítjük.

Más tekintetben sincs szégyelni valónk lelkiismeretünk és honfitársaink előtt, mikor be kell számolnunk arról, miképen teljesítettük hazafias feladatainkat. A magyar zsidóság is megállotta helyét a nagy megpróbáltatásban és lángoló lelkesedéssel, rajongó szívvel, nemes buzgalommal vette ki részét a szent kötelességekből. Bár a magyar zsidóságot is,

mint más országok zsidóságát, békés, csendes pályákra szoktatta belső meggyőződés és külső kényszer, a haza hívó szavára felébredt benne a régi vér, a makkabeusok hősi lelkesedése és izzó rajongása. Zsidó katonáink kitettek magukért. Hivalkodás nélkül mondhatjuk, hogy fiaink bátor szívvel és erős karral növelték a magyarság dicsőségét is, hogy gyávaságot, félelmet nem ismertek, hogy halálmegvetéssel küzdöttek és szívesen áldozták életüket és vérüket a haza oltárán. Áldás a mi hőseink emlékére, akik vérükkel pecsételték meg szeretetüket a magyar haza iránt!

Zsidó katonák ezrével tüntették ki magukat és a hadvezérek dicsérő elismerése tanúsítja, hogy semmiben sem maradtak mögötte másvallású honfitársaiknak. Ez természetesen csak legelemibb kötelességük, de hivatkoznunk kell rá, mert a háború zajában sem némultak el azok a múzsák, melyek a zsidóság kisebb belső értékéről zengtek és harcra-termettségét kétségbevonták, dacára a mindennap halmozódó ellenkező tényeknek, dacára sebesültjeinknek, hőseinknek, akik omló vérükkel cáfolnak rá az ilyen támadásokra. Németországban hasonló vádakat a cenzura rövid úton intézett el: egy-kétszer törölte az illető cikkeket, harmadszorra a lap betiltásával fenyegetődött s ha mégis megismétlődött az ilyen, nemcsak a zsidóságot, de az államot is mélyen sértő támadás, a lapot egyszerűen beszüntette, mint pl. a Staatsbürger-Zeitungot. Mi magyar zsidók a magunk védelmére legalább korán hozzáfogtunk amaz adatok gyűjtéséhez, melyek a háborúban való részvételünkre

vonatkoznak. Az Egyenlőségnek azóta elhunyt nagynevű harcos szerkesztője, Szabolcsi Miksa, aki a magyar zsidóság körül hervadhatatlan érdemeket szerzett, mindjárt az első hetekben rovatot nyitott lapjában a zsidók részvételéről a háborúban és a lap azóta hétről-hétre garmadával közli az erre vonatkozó hiteles adatokat; az egyes hitközségek is gyűjtik a fiaikról, tagjaikról szóló adatokat, egy külön Magyar Zsidó Hadi Archivum pedig feldolgozni szándékozik az összes begyűlő háborús adatokat.

Nemcsak a különböző harctereken küzdöttek más vitéz katonáink sorában zsidók; azt a nagy munkát, melyet a háború az itthonmaradtakra rótt, szintén hűségesen megosztották másvallású testvéreikkel a zsidók. Különféle gyűjtések és jótékonyági mozgalmak, a vöröskereszt, elesett hősök özvegyei és árvái számára, béna, vak katonák felsegítésére és sok más célból alakult egyesületek mind melegszívű és bőkezű támogatókra akadtak az izraelitákban, ami magától értetődik és külön dicséretet nem, csak felemlítést érdemel. Hitközségek a maguk kórházait, iskoláit, egyéb intézményeit sebesült katonák gyógyítására, lábbadozók ápolására ajánlották fel és sok helyütt a teljes ellátás költségeit is viselik; épen úgy felekezetünk számos jobbmódú tagja is lábbadozó otthont vagy katonakórházat létesített. Az Országos Izr. Patronage egyesület, mely 1836 gyermeket ment meg évenként az elzülléstől s évi kiadása 47,000 K., működését elsősorban hősök árváinak védelmére terjesztette ki; szintűgy sok helyi egyesület is ezeket

az árvákat és katonák özvegyeit vette különös pártfogásába. A Chevra Kadisák a kegyelet érzésétől áthatva külön tiszteletben részesítik a területükön elhunyt izraelita katonákat, dízsírhelyen temetik el őket és közös siremléket emeltetnek majd haló poraik fölé. A háborúban elesett községbeli hősök emlékét pedig megörökítik.

Hitközségek, szentegyletek, nőegyesületek mind a háború első hónapjai óta még sokkal behatóbban fáradoznak a nagy nyomor enyhítésén; évek óta összekuporgatott, újabb s gazdag adományok és gyűjtések segítségével megnövekedett pénzeiket a háború által nyomorba jutott családok támogatására fordítják. Rendkívüli összegeket igényelt ama menekülteknek ellátása, ruházása, segítése is, akik az orosz betörés elől menekültek hozzánk Galiciából és hazánk északkeleti megyéiből. Ezek hazafias érzésükért viselték a száműzetés súlyos igáját és nemcsak az ellenségtől való félelemből menekültek: nem akarták galád árulással életüket megmenteni. Sok százezer korona gyűlt egybe hitközségek áldozatkészségéből és a zsidó társadalom adakozásából. Itt szünt meg legelőször a különbség orthodox és neolog közt és dőlt le a válaszfal, mely az állítólagos két felekezetet egymástól elválasztotta, amennyiben közös bizottságokban vállvetve buzgólkodtak a nyomorúság enyhítésén.

A hivatalos közegek nem mind eszméltek arra, hogy ezek a szegény, külsejükben elhanyagolt zsidók, honszeretétük áldozatai és a menekülteket nem mindenütt látták szívesen. Némely helyi nagyság

féltette vidéke boldogságát tőlük, de nagyjában jóindulattal találtak a menekültek a hatóságok részéről s legalább addig, míg a kormány közös elhelyezésükről nem gondoskodott, nem zárták el a városokat előlük. — A menekülők vonatait sok helyütt a nőegyletek tagjai, küldöttei várták, az éhező tömegeket megvendégelték s megajándékozták a legszükségesebb holmikkal.

De nemcsak segítségünket vették igénybe e menekültek; szegénységük, műveletlenségük, maradiságuk megrendítette lelkünket. A jómódban és művelt környezetben élő zsidóság számára mint eleven szemrehányás jelentek meg ezek a szegények. Mit nem csinált Németország a maga lengyel zsidáiból, mint értett ahhoz, hogy Posen tartomány zsidóit a német műveltséggel megbarátkoztassa s milyen középkori állapotban maradtak meg ezek a lengyel testvéreink! Az államnak és a zsidó társadalomnak e zsidók iránt való kötelességeire is a háború hívta fel a figyelmét.

Viszont csodálatos e hittestvéreink vallásos buzgalma és rengeteg az a vallásos tudás, a bibliának, zsidó irodalomnak és hagyományos tannak az az ismerete, mely legtöbbjükben fellelhető. És megható a könyvnek szeretete köztük. A nagy nyomorban, a sok szenvedés és nélkülözés közt a száműzött zsidók mindenütt szellemi táplálékot is kerestek és panaszkodtak, hogy könyveiktől meg vannak fosztva, volt oly hangos, mint amely házukat, vagyonukat siratta; kérésük héber könyvekért olyan sürgető, mint kiáltásuk kenyérért.

A galíciai és bukovinai zsidók az *osztrák* kormányt és hitközségeket is nagy feladatok elé állították. Galiciában 8 millió lakos közül 870 ezer (11 %) a zsidó. Sok fényes példáját szolgáltatták hazaszeretetüknek és önfeláldozásuknak az egész idő alatt, melyben a szerencsétlen tartomány hadiszíntér volt. Lemberg visszafoglalása után pl. ezrével találtak osztrák és magyar katonákat, akiket az ellenség elől ők bujtattak el álruhában, lengyel-zsidó viseletben, mindig saját életük kockáztatásával. A legmagasabb kormánykörök is elismerték érdemeiket és hazafiasságukat. A trónörökös kijelentette a cernovitz-i hitközség elöljárójának: hitsorsosai sokat szenvedtek az oroszoktól hazafiasságuk miatt; a zsidóság felette hazaszerető, sohasem fogjuk ezt elfelejteni.

Bécsben 100,000 zsidó menekült részesült államszegélyben, Prágában 13 ezer, Brünmben 6540, Pilsenben 12,000. Csehországban különben összesen 60 ezer, Morvaországban 22 ezer. Összesen több mint 200 ezer részesült támogatásban. Az államszegélyt a bécsi Allianz, német és semleges állambeli egyesületek anyagi támogatása folytán még 300,000 koronával egészíthette ki, melyből a 20,000 Budapesten tartózkodó osztrák honpolgárnak is jutott segély. Ha itt is tekintetbe vesszük azokat az adományokat, melyeket az egyes osztrák hitközségek, Chevra Kadisák s egyesületek étel, ruha, pénz stb. alakjában juttattak száműzött testvéreiknek, el kell ismernünk, hogy itt is grandiózus munkát végzett a zsidó szív. Igaz, hogy mindez kevés Isten ama ke-

gyéért, hogy az adakozók házatáját megkímélte el-lenség járásától.

Ama menekülteket, kik a városokban becsületes munkát nem találtak, a kormány nagy táborokban helyezte el. A táborok vezetése, belső kormányzata, törvénykezése lehetőleg a menekültek köréből választott vagy kijelölt zsidó bizottság vagy rabbitestület kezében nyugodott. Eme táborokban is mindenütt megnyilatkozott a tanulási vágy s a menekültek közül való tanítók, tudósok, rabbik végezték a tanítást. A Báró Hirsch-alap is nyitott sok helyen miniszteri engedéllyel elemi iskolákat. Idők jele, hogy a bécsi Allianz az osztrák hadijótékonsági bizottsággal együtt működött és hogy tényleg nem csak zsidóügynek tekintették ezt a kinszenvedést.

Természetes, hogy sem Ausztriában, sem hazánkban a sajátlagos felekezeti ügyek alakulásáról, fejlődéséről, nagy változásokról, életbevágó tervekről a háborús évben alig lehet szó; sokkal inkább foglalkoztatták a felekezetet a háború gondjai, nyomorának enyhítése. Hacsak az nem említendő, hogy az Országos Iroda felhívást intézett az orthodoxokhoz, melyben a háborúra való hivatkozással felajánlja a békejobbot, sajnos, hatás nélkül. Talán majd a béke hozza el a jobb megismerést és a békésebb szellemet.

Az államhoz való viszonyunkon, a zsidóság és a hadsereg közt való vonatkozásokon Magyarországon s Ausztriában a háborúnak nem volt alkalma semmit sem változtatni. Törvények biztosítják vallásunk és felekezetünk teljes egyenjoguságát. Békeidőben is

nagyszámban voltak zsidó tisztjeink, magasabb katonai méltóságba is nem egy zsidó lépett. Ebben a tekintetben *Németországban* a leggyökeresebb átalakulás ment végbe. Itt békeidőben tudvalevőleg a tisztikar dönthetett a felvételre előterjesztett jelöltek felett és csak az általa ajánlottakat nevezték ki. Így történt, hogy a törvény szellemének ellenére és a zsidóság gyakori tiltakozásának dacára mégis csak egy-két német államban, pl. Bajorországban érhetett el zsidó is tiszti rangot. A német zsidók a háború eleje óta határtalan lelkesedéssel vettek részt az egész nemzet felbuzdulásában, annyian tüntették ki magukat vitézségükkel és személyes bátorsággal, oly kétségtelenül bizonyították be, hogy összeforrtak a német nemzettel, hogy a hadvezetőség, minden más szempontot mellőzve, számos zsidót nevezett ki tisztté. Hiteles kimutatás szerint már eddig is 284 izraelita vallású hadnagy van a német hadseregben, még pedig 190 porosz, 80 bajor, 10 württembergi, 6 szász. Több mint 4000 zsidó kapott vaskeresztet, tizenketten az első osztályut. Az önként hadiszolgálatra jelentkezők száma is igen tekintélyes.

A háború mindenesetre nagy hatással lesz a német zsidók teljes egyenjogosítására. Az állam szabadelvű szellemben fogja a zsidóság ügyeit kezelni. Sok jel mutat arra, hogy ez a császár és a kormány elhatározott szándéka. Már háború közben is sok jóindulatot tanúsítanak a zsidók iránt. A harctéren küzdőknek pl. a császár egyenes parancsára alkalmat nyújtottak, hogy az engesztelő napot megünnepelhessék. Azoknak, akik csak rituális étellel élnek,

a hadvezetőség a táppénzt kifizeti. Maga a hadvezetőség tiltakozott amaz alaptalan vádak ellen, mintha zsidók kibujtak volna a katonai szolgálat alól. Gyűlöletet terjesztő lapokat megrendszabályozott. Egy térítő lelkesztől, aki fogolytáborukban «buzgókodott,» a katonai hatóság a német zsidók szövetségének felszólalására a tábor látogatásának jogát megvonta.

A németek különben jó tapasztalatokat tettek az orosz-lengyel zsidókkal is; ennek köszönhető, hogy a kormány a zsidó hadifoglyokat bizonyos tekintetben különleges elbánásban részesítette. Külön istentiszteleteket rendeztetett számukra, Orosz-Lengyelország elfoglalása után pedig egy részüket haza is bocsátotta.

Fontos az a nyilatkozat, melyet Bernstorff gróf, amerikai német nagykövetség tett: «A mi zsidó katonáink vitézül harcolnak. Bátrak, hősiességek, értelmesek. Ezt a mi kormányunk értékelni tudja. A zsidók, hála erélyüknek és tehetségüknek, a gazdasági és szellemi élet minden terén hatalmasat alkottak és szilárd pozíciót teremtettek maguknak. A háború után a zsidógyűlölet végleg eltűnik majd, mert a német nép most meg van győződve a német zsidók hűségéről és áldozatkészségéről». Jellemző az is, hogy ama 60—80,000 orosz gondozására, akik a háború kitörésekor Németországban tartózkodtak, ügyeik elintézésére és segélyezésükre a birodalmi kancellár a zsidó Hilfsvereint jelölte meg hivatalos közegnek — felekezetiükre való tekintet nélkül. Az egyesület

25,000 oroszot szállított vissza hazájukba, legtöbbjét a kormány megbízásából anyagilag is segélyezte.

A harmadik szövetséges, a *török* birodalom területén a zsidók régibb idő óta nagy szerepet játszottak. Az újtörökök békés forradalmának legelőkelőbb vezérei között több zsidót találunk és számos olyan törököt, akik az Alliance iskoláiban tanult. Európai Törökországban 100,000 zsidó él, ázsiai Törökországban 300,000, ezek közül a jeruzsálemi kerületben 90,000, Egyiptomban 45,000. Eredetileg más, mint mohammedán nem is lehetett katona, az alkotmány életbelépése óta azonban igen. A behívottakon felül a török zsidók külön önkéntes légiót is szerveztek, mely a Dardanellák ostrománál rendkívül kitüntette magát. A szultán egy a török rabbitól, a chacham basitól vezetett küldöttségnek köszönetét is fejezte ki az egész török zsidóság nagy szolgálataiért és hűségéért.

A *Szentföldre*, mely török uralom alatt áll, szörnyű mód rászakadt a háború okozta baj. Itt, ahol majdnem intézmény idegen jótékonyágnak köszönheti fennállását, ahol iskolák, tanházak, könyvtárak, tanonc-intézetek, árvaházak, kórházak, népkonyhák, sínylők házai mind idegenből táplálkoztak, a háború nagy zavarokat okozott és az intézményeket alapjukban megrendítette. S nemcsak a segítség apadt meg, de az idehelyezett nagy katonai táborok által a drágaság is türhetetlen lett. Jeruzsálemben máskor vagy 300 katona tartózkodott, most 25,000. Maga a szent város főhadiszállás lett és ahol valamikor Dávid seregei és a makkabeusok táboroztak, ott most

a török felhold leng mindenféle vallású katonák felett. — Más városokban is, mint Hebronban, Száfedben, Tibériásban, melyek lakossága vagyontalan és rendes körülmények közt is csupán nyomoruságos keresetéből él, elképzelhetetlen mérveket öltött a szükség. A nagy nyomor enyhítésére Amerikában és Európa majd minden országában nagy segélyakciók indultak meg. Az amerikai zsidók egy egész hajórakománnyal élelmiszert küldtek Palesztinába s felekezeti különbség nélkül osztották ki. 200,000 K készpénzt is adományoztak, főleg a kis emberek felsegítésére és Amerika konstantinápolyi nagykövetjének, az izraelita vallásu Henry Morgenthaunak közbenjárásával juttatták el a szegényeknek. A német-holland Palesztina-bizottság májusig 250,000 márkát küldött. Magyarországon is megalakult egy Palesztina-bizottság, mely máris szép eredménnyel működik. Osztrák és német bizottságok is nagy összegeket szenteltek a Palesztinában dühöngő nyomor enyhítésére.

Palesztina népe maga is munkálkodik a baj elhárításán. A mezőgazdasági munkások közös intézőséget választottak a munkaalkalmak kellő kiosztására és a szükölködők ellátására. — A háború folytán beállt izgalom növekedéséhez itt még hozzájárult az a bizalmatlanság, melyet újabb időben a cionisták irányában tanusítottak a hivatalos körök. Ennek oka abban a felhívásban rejlik, melyet az angol kormány intézett a világ zsidóságához, az entente győzelme esetére önálló zsidóországot ígérve. Ezt az ígéretet soha zsidóember komolyan nem vette és ennek remé-

nyében senki az entente győzelmeért nem imádkozott. Nem a cionizmus iránt való ellenszenvből, hanem azért, mert ellenséges állam polgárainak alapítása, zárta be a kormány az angol-palesztinai bankot, miáltal sok apró telepítvényesnek okozta akaratlanul is anyagi romlását.

Más európai alapítás is, melytől Palesztina jövőjére nézve sokat reméltek, mondott ez évben csődöt. A haifai Technikum megkezdett épületei, anyaga, gépei, könyvtára árverésre kerültek, ami még a háború előtt az alapítók közt való meghasonlásnak tulajdonítható. Szerencsére mindent a német Hilfsverein vett meg, mely a technikum alapításában is résztvett, s így remélhető, hogy idővel mégis megvalósul a nagy terv.

A Szentföld maga az általános szenvedés ez évben többet nyert és kedvezőbben haladt, mint ez előtt évtizedeken át. Szíria és a szentföld a szuezi-csatorna ellen irányuló támadás hadműveleti gócpontját képezik és így a hadvezetőség különös gondoskodását vonták magukra. A meg nem művelt, elhanyagolt és a múlt évben természeti csapásoktól, sáskajárástól pusztított földön néhány hónap leforgása alatt sok száz kilométer jó automobilút, vasúti vonal, telegráf- és telefon-hálózat, továbbá Marconi-állomások és más hasonló intézmények támadtak. Megnyílt a rég épített vasut Jeruzsálem és Damaskus közt is. A bibliai Cin pusztája is, ahol valamikor az izraeliták vándoroltak és szomjaztak, most német mérnökök révén vasuti összeköttetéssel, vízvezetékekkel, táviró- és telefonhálózattal rendel-

kezik. Kövezet és csatorna — keleten ismeretlen fogalmak — most meghonosodnak. Ezenkívül a lakosságot a legszigorúbb rendszabályokkal tisztaságra, egészségügyi rendszabályok betartására kényszerítik és ezzel ragályos betegségek terjedését megakadályozzák.

A felekezetek és nemzetiségek közt állandóan dúló torzsalkodások is nagyrészt megszűntek. A kormány a mohammedánokat röpiratokban világosította fel arról, hogy a más vallásúakkal szemben minő testvéries és barátságos viselkedést tanúsítsanak. A nagyrészt külföldi térítő társulatok iskoláit is bezárták és helyettük európai tantervek alapján, de a való életet inkább tekintetbe vevő iskolákat alapítottak. A francia Alliance Izraélite iskoláiról azonban kimondták, hogy ezek nem nemzeti, hanem nemzetközi intézmények. Francia jellegüket kissé megváltoztatták s az iskolák tovább állanak fenn. A török kormány a zsidók irányában mindenképen szabadelvű álláspontra helyezkedik. A háború kitörése előtt vagy 50,000 orosz zsidó élt a szentföldön. A kormány ezeknek kivételes intézkedésekkel megkönnyítette a török állampolgárság megszerzését és külsőségek mellőzésével 40 frank fejadó befizetéséhez kötötte. Csak akik ezt az összeget sem tudták megfizetni, úgyszintén, akik Oroszországban maradt rokonaikat féltették kellemetlenségektől, vándoroltak ki — és pedig Egyiptomba. Később még ezt a csekély díjat is elengedte a kormány. Körülbelül 15,000 férfi családotól a török állam kötelekébe lépett, míg 5000 kivándorolt. Alexandriában a palesztinai mene-

kültek számára az angolok külön tábort építettek. a menekültek közt vannak marokkói, boccharai, daghestáni, jemeni zsidók, akik mind megtartották eredeti nemzeti viseletüket és nyelvüket, bár már nagyatyáik a szentföldön laktak. Van közöttük művelt ember is: ügyvéd, orvos, gyógyszerész. Majdnem mind héberül is beszél. A török zsidókra a birodalom föllendülésével még nagy jövő vár.

A többi ország zsidóságáról háború alatt természetesen kevés hír szivárgott ki. A szerb zsidók nyomora leírhatatlanul nagy volt. — *Románia* a határ mentén mindenünnen kiutasította a zsidókat, még a honosítottakat is. A Bessarábiából odamenedülteket nem fogadták tárt karokkal. A zsidó Bnei Brith páholyok segítettek valahogyan. — *Bulgáriában* is jó időbe telt, míg elmúlt a menekültekkel szemben tanúsított hidegség és míg a bulgáriai zsidóknak sikerült üldözött testvéreik számára azt a jogot kieszközölniök, hogy az ország egyes vidékein letelepedhessenek. — A görög parlamentben a miniszterelnök tiltakozott a szalonikii lapok ellen, melyek a város lakosságának különböző rétegei közé gyűlölséget vetnek. Kijelentette, hogy a görög zsidók a szalonikii ipar fejlődésében, mint értékes tényező szerepelnek és ragaszkodásuk Görögországhoz tagadhatatlan. Felszólítja a görögöket, hogy a zsidókkal barátságban éljenek. Palesztinából ide is sokan menekültek.

Épen a Szalonikiben és Görögország más részeiben élő *spanyol* zsidókra, akik 1492-iki spanyol kiűzetés után telepedtek meg itt, vonatkozik spanyol

körök ama terve, hogy ezeket a származásukra büszke és még mindig régi hazájuk nyelvén beszélő zsidókat telepítsék vissza Spanyolországba. Ez a mozgalom már néhány éve megindult. Az idén a spanyol kormány amerikai zsidók közbenjárására amerikai nagykövete útján kijelentette, hogy az 1492-iki kiűzetési-határozat nincs többé érvényben és hírül adta, hogy szívesen látja a zsidókat és elismeri egyenjogúságukat.

Svájcban megalakult a «vörös Mógén-Dávid» (Dávid pajzsa), a vörös kereszt és vörös félhold mintájára, főleg a zsidó hadifoglyok nyomorának és lelki szenvedéseinek enyhítésére. Valószínűleg világszervezetté alakul.

Amerikában olyan bevándorlási törvényt fogadott el a parlament, mely az orosz zsidók egy részének bevándorlása elé nagy akadályokat gördít, holott a háború dacára is több mint 66 ezer zsidó vándorolt Amerikába és háború után Amerika nyílt kapuira és vendégszeretetére az orosz zsidóságnak szüksége lesz. Wilson elnök tiltakozását jelentette be a törvény ellen, mely a politikai bűnösöket és menekülteket kizárja, már pedig az orosz kormány sok olyan zsidót üldöz, aki szabadságért és emberi jogokért küzd. A törvény bizonyos műveltségi fokot is követel, holott — Wilson tiltakozása szerint — a természetes felméri a képzettséget. Azonkívül sok Amerikában már megtelepedett s honosított jövevény várja oda családját, rokonait. Az új szavazásnál a javaslat nem kapott kétharmad többséget és ezért szerencsére nem vált törvénné. — Newyorkban egyedül több

mint egy millió orosz zsidó él és számos zsargon színházuk és napilapjuk van. Természetesen német-pártiak. Orosz zsidó bevándoroltak felsegítésére Amerikában egyesület alakult, melynek 46,000 tagja van. Az amerikai zsidók emberbaráti tevékenysége s a háború áldozatai számára tanusított segítő készsége igazán nagyarányú. A háború által leginkább sújtott tartományok zsidóságának, az orosz- és német-, lengyel, szerb, galíciai, szíriai, palesztinai hittestvéreknek eddig több mint 800,000 dollárt — négy millió koronát — juttattak az amerikai segítő bizottságok. Azt az elismerést különben az ellenséges országokban élő zsidóktól sem vonhatjuk meg, hogy volt érzékük más országok zsidóságának nagy szenvedései iránt. Angolországban pl. nagy gyűjtések folytak nemcsak a hazátlan belga és francia zsidók, hanem a lengyel és palesztinai zsidók érdekében is.

Az amerikai zsidósajtó ábrándos tervet vet fel: üljön össze általános zsidó világkongresszus, mely a zsidóság követeléseit állapítsa meg az elkövetkezendő béketanácskozás számára, nehogy a jövőben is jogfosztott, elnyomott, minden kényúr erőszakoskodásának és garázdálkodásának kitett, üzött és megkínzott közösség maradjon, hanem, hogy a világbéke az ő számára szintén megkönnyebbülést, megváltást, boldogságot jelentsen azokban az országokban is, ahol jogait eddig semmibe sem vették.

Adja Isten, hogy ennek lehetősége minél előbb elkövetkezzék s hogy a béke ideje dicső győzelmek után minél előbb eljőjön: emberöltőkre terjedő, országaink virágzását, jólétét, művelődését elősegítő,

a zsidóságot is nyugodt fejlődéssel biztató áldásos, diadalmas béke!

Még áll a harc, de talán mégis közelebb jutottunk már ehhez az időhöz. Egy év előtt még csak az a jámbor hit élt bennünk, hogy az igazságnak győznie kell. A lefolyt év már nagyszerű eredményeket érlett, melyek a sikert valószínűvé teszik és a végleges győzelem biztos reményével töltönek el bennünket.

A háború rengeteg megpróbáltatás elé állította a zsidóságot: megállottuk a próbát. A béke majd hatalmas feladatokat ró a zsidóságra, eszményien szép feladatokat: emberbaráti, művelődési tekintetben, a vallásos eszmék ápolása, a vallás intézményeinek fenntartása érdekében, a zsidóság összetartozandóságának gondozásában, az elnyomottak jogainak kivívásában. Vajha már a békés munkában való buzgólkodásról számolhatnánk be a következő Évkönyvben, hogy addig valóra válnék a próféta hirdetése: «a népek szétzúzzák majd kardjaikat s átkovácsolják ekevasakká és dárdáikat szőlőkésekké, nem emel nemzet nemzet ellen kardot és nem tanulnak többé háborút.»

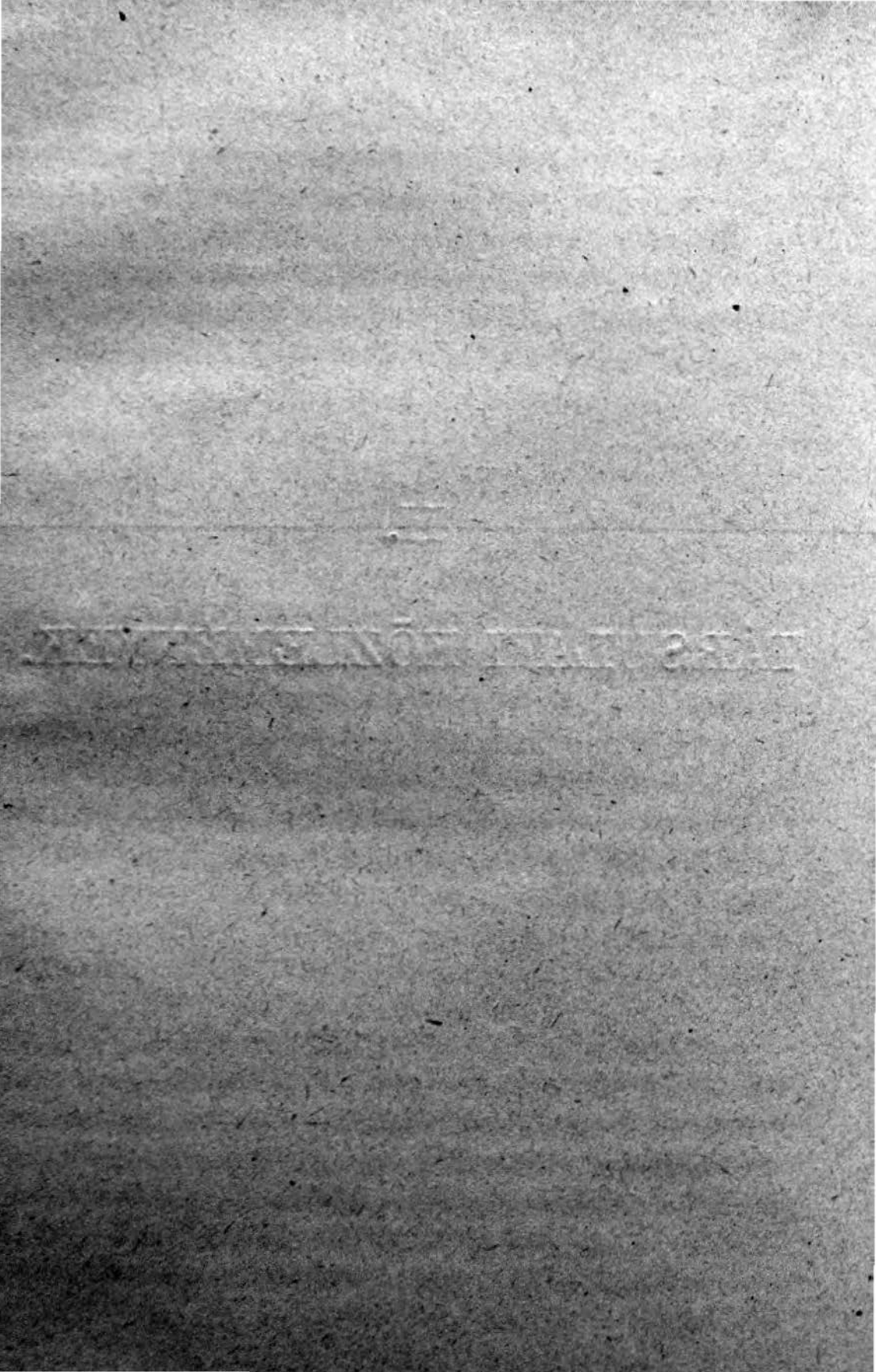
Budapest.

Dr. Edelstein Bertalan.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

I.

Dr. Vadász Lipót elnöki beszéde.

Tisztelt Közgyűlés!

A magyar zsidóságnak olyan kevés az — országosnak mondható — organuma és olyan ritkán van alkalma a maga egyetemességében való megnyilatkozásra, hogy bizonyára nem csekély azok száma, akik — legalább némely vonatkozásában országos szervezetű — Társulatunk e közgyűlését, a mai viszonyok közt, ilyen kínálkozó alkalomnak tekintik.

És én szívesen élnék is ezzel az alkalommal, hogy foglalkozzam bajainkkal, feladatainkkal, a nemzet iránti, felekezettünk és önmagunk iránti kötelességeinkkel és nem hallgatván el a kebelünkben feltörő sóhajokat és panaszokat, készséggel gyakorolnám a — tőlem telhetően — komoly és igazságra törekvő kritikát, magunkkal szemben és másokkal szemben is. Hitfeleink közül igen sokan bizonyára megelégedéssel vennék, ha mindezeket és mindazt, ami ezekkel összefügg vagy — sokszor nem is épen organice — összefüggésbe hozatik, a jótékony nyilvánosság előtt tárgyalnám; senki közülök tőlem mást nem kívánván, mint hogy ezt teljes elfogulatlansággal és — épen a megvédendő szempontok érdekében — mindenek felett kívánatos teljes igazsághoz való hűséggel és tiszta lelkű emberséggel cselekedjem.

De nem élek ezzel az alkalommal t. Közgyűlés! Mert bármennyire tudjuk is mindannyian, hogy a mi felekezeti ügyeink szempontjai sehol sem ütköznek bele egyetemes nagy nemzeti érdekeink sphærájába: ma, a háború harsogó aktualitása mellett, ma, ebben a minden erőnkre, minden idegünkre számot tartó sorsdöntő nemzeti harcban, úgy érzem, hogy csak a jelentkezésünkben is *egyetemes* hatású kérdések az egyedüliek, melyek nyilvános tárgyalásra igényt tarthatnak.

De érzem t, Közgyűlés azt is, hogy *alig van olyan* szociális, társadalmi, gazdasági kulturális és — általában a nemzeti közület változatos vonatkozásait érintő *kérdés, melyet hosszú-hosszú időre ne a háború, e háború majdani hatása határozná meg.*

Ez a hatás érvényesíti egyébként a maga rávilágító erejét már a mult megítélésénél is. Ma már talán általános annak a megállapítása, mily mértékben voltak hibásak a nemzet tagjai közül azok, akik a minket fenyegető háborús veszedelemmel nem számoltak, vagy legalább *nem úgy számoltak, hogy ennek a konzekvenciáit levonják* és az ezekből folyó nagy lelki kötelezettségeket teljesítsék; a kicsiny dolgokban nagyok, a nagy célkitűzésekben kicsinyek voltunk és veszedelmes partikularizmus zúrös diszharmoniai süvítettek végig az országon. Ma már tisztában látjuk, hogy a távlatok hiánya, a méretek hibás volta mellett, mily sokan vesztették volt el a körülöttünk zajló nagy világgal és magának a nemzetnek a történelmi tanulságaival való kapcsolatot! A jövőbe látók, a jövő vészes viharát előre érzők kemény, komoly, intó szava Cassandrakiáltásként hangzott el és mintha nem fenyegetett volna elég ellenség, azok számát botoran *önmagunkkal is szaporítottuk*, tépettek, viszálykodók, gyűlölködők voltunk!

És hogy annyi belső viszálykodás után — a lét és nemlét kérdése véres komorsággal robbanván élénk — a

talpra ugrott nemzet erősebbnek, nagyobbak, egységesebbnek bizonyult, mint amilyenek bárki is remélhette volna, most, hogy a háború borzalmas lobogása mélyen bevilágít a lelkünkbe, a nemzet lelkébe: ám rögzítsük meg e változatos látományokat, *meg ne felejtkezzünk vész és vihar-szülte érzéseinkről*, a mult fakasztotta szemrehányásainkról, mellverdeső önvádjainkról, *közös aggodalmainkról és gyötrelmeinkről*, emlékezzünk majd felmagasztosult büszkeségünkre, kivirult reményeinkre és örök erővel éljenek bennünk *fogadkozásaink és az áldozatkészség, az egyéni és szociális jószág és az életre-halálra való egymásrataltság lelket járó érzései*.

Őrizzük meg jól benyomásainkat és vigyük őket magunkkal a *jövőbe*; készüljünk lelkünkben a jövőre, erre a ma még le nem mérhető problémára, erre a titokzatosan komplikált rejtélyre!

Ez a háború a maga kiterjedésében, fegyvereiben, eszközeiben, egyesekre és nemzetekre rótt feladatainak gigantikus voltában, gazdasági és pénzügyi rombolásaiban és rögtönzött szervezéseiben, az emberi együttélés megmozdíthatatlanoknak vélt annyi kereteinek szétfeszítésében — ez az annyi erkölcsi és emberségi fogalmat szétrobbantó háború minden fantáziát meghaladó mértékben harsog és dörög és lángol a világon.

Évezredekre visszamenőleg ez az emberiség legnagyobb és leghevesebb akciója!

Vajjon milyen lesz a reakciója?! Mi lesz ennek a borzalmas kataklizmának a visszahatása?

Bizonyos, hogy ha ez a pokoltól az égis ható rettenetes harci zengés lecsendesül is, ha ebben a borzalmas orchestrumban utolsó hangként elhangzik is az utolsó ágyúszó — ez ugyan végét jelenti majd a harcnak, *de ez még nem lesz a béke, a lelkek békéje!* A gyász és a bánat kesergése, a gyűlölet, a szégyen, a bosszú, a harag, a le-

tiport gőg lihegése sok-sok időre elúzi még a lelki békeség fehér galambját és régen terem már a tiszta búza a szántóvető gazda gondos kezétől kiegyengetett gránátdúlta földön és ki is nyílt el is virult az eltemetett hősök sírján a virág, a mikor a lelkekben még mindig ott tátongnak az indulatok tépte sebek. Sok idő telik abba, amíg a népek milliói megtanulnak vidámak lenni és egymásnak megbocsátani.

Az egész vonalon kompromittált internacionálizmus-táborából bizonyára az örök béke álmodozói lesznek a legelsők, akik munkára szervezkednek. De vágyva és epedve ez ábránd után, a hitükben megrendült emberek mégis *a nemzeti koncentráció minél teljesebb voltában* keresik majd a jövő biztosítékait! Ez a háború a lelkünkbe égette azt a tapasztalatot, mely szerint *létünk biztositéka a nemzeti egység*, az állami erő és ha ez elpusztul, szinte brutális primitívséggel, népvándorláskori magától értetődéssel pusztul vele az egyén is.

Erőssé kell tenni a nemzetet! És mi, a megismerésekben tisztult látással, erőnk tudatában megizmosodva, önérzetünkben meggyarapodva, nagy komolysággal látunk majd a háború utáni munkához. Súlyos és nehéz lesz ez a munka, mert bármilyen nagy legyen is az örökké működő természetnek és magának az emberi szociális organizmusnak a regeneratív ereje, a feltépett, felsebzett felületeken nem lehet elég gyors a sarjadzás. Össze kell fogunk *valamennyiünknek*, hogy a nemzetet szervezetté, munkájában és lelkében *fegyelmesebbé* és így erőssé, anyagi és lelki és erkölcsi kincsekben gazdaggá, majd azt mondanám: nemzetibbé tegyük.

E célok felé, e *nemes belmisszió* felé törekedve el fog halványulni minden centrifugális irányzat és el fog némulni minden gonosz tendenciával szított visszavonás, a gyűlölködésre beidegzett vagy épen silány érvényesülés okából

gyülölködők minden lármájával együtt! Elnémítja, eltűnteti ezeket *közös feladataink nagyvonalúsága és existenciális érdekünek felismert összhangzatos társadalmi együttműködésünk kategorikus imperativusa.*

Hiszek ebben a nagy és felemelő és az erkölcsi erők legyőzhetetlenségével ható lelki kényszerűségben, bízom az igazság erejében, és ebben a hitben és bizalomban nyitom meg a mai közgyűlést.

II.

Dr. Bánóczy József titkári jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

A milliók rettenetes harca immár két éve foly s szinte lélekzet-visszafojtva szemléljük a hősi tusát, melyben véreink havason és örvényen, tűzön és hullámon át tesznek tanuságot amellet, hogy a magyar dicsőség nem hulló csillag volt, mely tündökölt, aztán lehullott a magasból, hanem üstökös, mely, ideje betelvé, ime újra megjelent, hogy lássák fényét a népek és rettegjék. És hittel és bizalommal ismételjük költőnk multat és jövőt összefoglaló igéit:

A magyar nemzetnek volt nagy és sok vétké
S büntetését már átszenvedte ő;
De erénye is volt, és jutalmat érte
Még nem nyert . . . jutalma lesz majd a jövő.

Ezt a biztos jövőt készítik elő testvéreink a harcmezőn és mi itthon, feladataink más-más területén.

A mi korunkban fegyverek zajában sem némulnak el a múzsák és Társulatunk munkássága sem szünetelt. Ám tudományos és irodalmi tevékenység gyümölcse rendszerint csöndes fejlődés és kedvező viszonyok eredményeül

jelentkeznek, s kénytelenek vagyunk bevallani, hogy anyagi erőnk, bár tavallhoz képest némi javulást mutat, az elernyedés veszélyének van kitéve. Bizonyos, hogy mihelyt a közviszonyok engednek, hathatós propagandát kell kifejtenünk Társulatunk megalapozása érdekében. Huszonkét éve, hogy megalakultunk és összes törzsvagyonunk és alapítványaink nem tesznek ki 70,000 koronát. Pedig ugyanez idő alatt negyven kötet kiadványt adtunk közönségünknek. Nem tudom, van-e más hazai irodalmi társulat, mely ennyi erőfeszítéssel kénytelen létezését föntartani és színvonalát megóvni? És van-e nemzeti, van-e felekezeti szempont, mely ezt az állapotot igazolhatná vagy csak menthetné is? Kötelességünk lesz nagyközönségünket, különösen tehetőseinket fölvilágosítani, hogy akik a társadalmi és felekezeti jótékonyosság minden terén oly páratlan bőkezűséggel támogatják az emberszeretet műveit, a mi szellemi munkánktól se vonják meg jókaratukat. Itt nemcsak a mi érdekünkről van szó, hanem az övékéiről is. Bátran mondhatjuk: tua res agitur. És ha várható felbuzdulásuk reményeinket valóra fogják váltani, épen nem bizonyos, hogy amit tettek, áldozat volt-e vagy tartozás.

★

Ifjúsági bibliánk kész első kötetének kinyomatását ismét el kell halasztanunk, remélhetőleg csak egy évvel. Pedig utolsó közgyűlésünkön nyomós hangok emelkedtek a kiadás sürgős volta mellett. Igazgatóságunk készséggel engedett volna az unszolásnak, melyet már tavall is szívesen megelőzött volna, ha költségvetésünk a jelentékeny terhet megbirná. Így épen a Társulat érdekében vagyunk kénytelenek tagjainkat még egy évi türelemre kérni. — *Dr. Venetianer Lajos* pályanyertes műve «Palesztina történetéről a második templom elpusztulásától a jelenkorig», mely egy érdekes történeti kérdést először dolgoz föl

az irodalomban s melyről hivatott bírálói annyi elismeréssel szólottak, szintén várja a kiadást. — Jóformán kész *Péchi Simon rabbinikus munkái* címen a nagy kancellárnak kiadatlan s bennünket különösen érdeklő kézírata, mely szerzőjét ismeretlen oldalról mutatja be. Már Szombatos imádságos könyve nagy meglepetés volt nekünk, de hogy Péchi ennyire elmélyedt a zsidó tudományokba, alig gondolhattuk. Ez a munka a héber tanulmányoknak Magyarországon való művelése történetében páratlan magaslatot jelent és a magyar tudományosság históriájába egy teljesen új fejezetet fog iktatni. A kötetet dr. Lövy Ferenc marosvásárhelyi rabbi a kellő apparátussal készítette sajtó alá. — 1903-ban, tehát tizenkét évvel ezelőtt megindult s annyi elismeréssel fogadott *Magyar-Zsidó-Oklevéltárunk* 2-ik kötetének anyaga már néhány év óta együtt van s ha viszonyaink engednék vagy mecénás akadna, bármikor sajtó alá mehetne. — *Szentírásfordításunk* négy kötete körülbelül elfogyott, s maholnap az egész munkának megszerzése antikváriusi úton sem lesz lehetséges. A nagy mű átdolgozása és kiadása is erős próba elé fogja állítani Társulatunk anyagi és szellemi erejét.

Kiadni mindössze *Évkönyvünket* adtuk ki, amire alapszabályaink is köteleznek. Mint huszonegy társa, ez is örvendetesen mutatja, mennyi tudós, író és költő áll felekezetünk szolgálatába, mennyi igaz magyar és igaz zsidó érzés nyilatkozik meg elmeműveikben. Nincs ötven éve, hogy a nemzet egyenjogú fiaivá fogadott bennünket, s ez az aránylag rövid időszakasz elegendő volt arra, hogy ilyen fényes gárda előálljon a magyar irodalom és tudomány hasznára és a hazai zsidóság dicsőségére. Ez az *Évkönyv* — lehet-e másként? — az idők véres forгатagát is tükrözi, amint maga a Társulat az idén sem mulasztotta el, hogy a háború sebesültjeit és betegeit olvasmánnyal

el ne lássa. Így küldtünk összesen 100 kötetnél többet a Szurmay-csapatnak, az Erzsébet királyné szanatóriumnak, a temesvári sebesülteknek s a trencsényi megfigyelő állomás sebesültjeinek.

★

A lefolyt év adatai közt azonban egy valóságos alkotás is szerepel, amely Társulatunk történetének és — erősen hiszem — felekezetünk művelődési törekvéseinek is mindenha kimagasló ténye marad: megnyílt a *Magyar Zsidó Múzeum*, mint a súlyos időkhöz illett, minden ünnepség nélkül, csupán az igazgatóság és a múzeumi bizottság tagjainak jelenlétében. A múzeum alapításának indítványozója, *dr. Mezey Ferenc*, ez alkalommal lendületes beszédben vázolta a nagy kezdemény jelentőségét s örömmel csatlakozom abbeli reményéhez, hogy «e szűk keretből életre induló intézményünk, úgy reméljük, egykor a kegyeletes visszaemlékezés és eszmetermelés becses helye lesz felekezetünknek. De ezenfelül mint országos gyűjteményeink egy hézagának pótlója a nemzet történeti és művészi kulturájának is egyik kicsiny, de értékes hajléka lesz.»

★

Veszteségeink az elmúlt évben fölötte nagyok, nemcsak számuknál, hanem annál a fajsúlynál fogva is, mely az elhunytakat megkülönböztette. *Dr. Klein Mór* nagybecskereki rabbi, választmányunknak kezdettől fogva tagja, a magyar rabbikarnak díszje és a zsidó tudománynak avatott művelője volt, ki a Tévelygők útmutatójának magyar fordításával is méltó hírnevet szerzett magának. Meghalt az Egyenlőség szerkesztője, *Szabolcsi Miksa*, felekezetünk és Társulatunk minden ügyének lelkes előmozdítója, akinek köszönjük, hogy fölolvasásaink állandó szervezésével a hatás új orgánumát nyertük. *Dr. Kármán Mór*, a præceptor Hungariæ elhunytja nekünk is súlyos veszteségünk;

igazgatósági, majd választmányi tagunk volt s Társulatunk egyik alapítója. Millenniumi ünnepünknek az ő közreműködése adott különös díszet és tartalmat. Mély részvétellel emlékszünk meg végül *Wechsler Adolf* nagyváradi hitközségi elnök és *dr. Heller Zsigmond* máramarosszigeti ügyvéd, választmányi tagjaink és *Lindenbaum Mór* pártoló tagunk elhalálózásáról. Mindannyian szívükön viselték Társulatunk érdekeit s meghatottan és hálás érzéssel tesszük le koszorúnkat sírjukra.

Alapszabályaink értelmében azok, kik hat év óta választmányunk tagjai, kilépnek s helyettük és azok helyett, akik ez idő alatt elhunytak, a mai közgyűlés tiszte újakat választani. Az igazgatóság ez irányban javaslatot tesz s Önökön, tisztelt uraim, áll azokat a férfiakat kiszemelni, akiknek Társulatunk ügyeinek vezetésében ezentúl részt óhajtanak adni. Bízunk az Önök bölcsességében és a megválasztandók arravalóságában, bízunk a jövőben és mindenek felett bízunk felekezetünk kulturális érzékében. Az Írás népe nem feledkezhetik meg irodalmáról. Mi pedig tovább fogjuk szolgálni mindakettőt hűséggel és szeretettel.

III.

Pályakérdések.

1.

Az Országos Iroda pályadíja.

Kívántatik zsidó közigazgatási kézikönyv.

Határidő 1916 október 31.

Pályadíj az Országos Iroda ajándékából 1600 korona.

Megkívántatik, hogy az izraelita felekezet alkalmazásá-

ban állóknak és egyáltalán a jogkereső közönségnek forrásul és tanácsadóul szolgáló eme kézikönyv: a) a magyar izraelita vallásfelekezet közjogi állását és egyáltalán az államhoz való jogviszonyát ismertesse; b) hogy az izr. hitfelekezet összes testületeire és intézményeikre vonatkozó ezidőszerint érvényben levő jogszabályokat és az ezek alapján kifejlődött gyakorlatot feltüntesse; c) hogy tartalmazza mindama törvényeket és rendeleteket, melyek az izr. hitfelekezet és testületei adminisztrációjával bármely tekintetben összefüggnek; d) hogy magában foglalja a fennálló hitközségek területköreinek, közérdekű intézményeik és szervezeteik jegyzékét. A kellő beosztású és könnyen áttekinthető mű 25 ívre terjedhet.

A pályadíjat nyert munka a Társulat tulajdona. Az esetre ha a Társulat a munkát változatlanul kiadná, minden kiadás után a tiszta haszonnak egyharmada, ha pedig átdolgozva adja ki, a tiszta haszonnak egynegyede a szerzőt illeti meg.

A jeligés levéllel ellátott gépirásos pályamű a Társulat titkárához, VIII., Tavaszmező-u. 10. sz. küldendő.

2.

Halmos pályadíj.

Kívántatik zsidó tárgyú elbeszélés akár prózában, akár versben, mely a történetből vagy a társadalmi életből meríti tárgyát.

Terjedelme legfölebb 5 ív lehet.

Határidő 1917 január 15.

A pályadíj Halmos Izor úr ajándékából 500 korona. A nyertes mű a Társulaté, mely azt vagy az Évkönyvben vagy többi kiadványai sorában teszi közzé.

A jeligés levéllel ellátott, idegen kézzel írott pályamű a társulat titkárához, VIII., Tavaszmező-u. 10. sz. küldendő.

IV.

Jelentés a Magyar-Zsidó Múzeumról.

1.

A múzeum a háborús nehéz idők dacára is eléggé fejlődött, amennyiben gyarapodása körülbelül másfélszáz számot tett ki. Szaporodnak a nagy háborúból való zsidó emlékek, képek, tárgyak és okmányok is.

Az adakozók, akik a múzeumot régi tárgyakkal gyarapítják és akiknek elmúlt évi névsorát alább adjuk: a társadalom minden rétegéből sorakoznak segítőinkül és gyűjtőinkül és most már (főleg dr. Neumann Ede kanizsai főrabbi úr lelkes és tudós propagálása folytán) a vidéki főrabbi urak is élénkebb részt vesznek benne. Eme mozgalom remélhetőleg mind tágabb hullámgyűrűket fog vetni.

Felszerelési tárgyokban a múlt évben múzeumunk két rézcsillárral, egy kisebb üvegszekrénnel — hol terítők és női holmik vannak egy csoportban elhelyezve — valamint egy széthúzható és összecsucskható üvegfállal, az okmányok kiállítására — szaporodott. Az okmányoknak ilyen hozzáférhető felállítása igen célszerűnek bizonyult, azt állandóan nézik és olvasgatják a látogatók, azért legutóbb egy második ilyen összecsucskható többrétű üvegfalat csináltattunk, amelyekbe a kiállítandó okmányok elhelyezése most folyik. Az érem-szekrény rendezését befejeztük, a pecsétnyomók mellett ott vannak a szemlélés és tanulmányozás megkönnyítésére a lenyomatok is. Itt is, mint minden téren, akadályoz bennünket a hely szűke és az anyagi helyzet nyomasztó volta.

1916 január hó 23-án megnyílt a múzeum a nagyközönségnek Vadász Lipót államtitkár, Székely Ferenc udvari tanácsos, elnök, Mezey Ferenc dr. és Bánóczy

József dr. igazgató, Stiller Mór dr. stb. jelenlétében; a múzeum gyűjtéséről és csoportos elrendezéséről mindnyájan elismeréssel nyilatkoztak. Kutatóknak, valamint a felekezeti lapoknak is sűrűn igénybe vett forrása a múzeum gyűjtése. A látogatás állandó.

A múlt évi gyarapítók névsora a következő:

- Dr. Bánóczy József igazgató, Budapest.
 Dr. Balassa József tanár, Budapest.
 Özv. dr. Bacher Vilmosné, Budapest.
 Blau Henrik isk. igazgató, Pápa.
 Ifj. Braun Ignác gabonakereskedő, Budapest.
 Özv. Dániel Sándorné, Budapest.
 Denhof Mór, Budapest.
 Báró Dirsztay Béla, Budapest.
 Ehrlich Mór főrabbi, Rohonc.
 Epstein Szigfried igazgató, Budapest.
 Feigl J. főrabbi, Gyöngyös.
 Dr. Feleki Béláné, Budapest.
 Dr. Flesch Armin főrabbi, Mohács.
 Dr. Friedlieber Ignác hittanár, Budapest.
 Friedmann Mór hitoktató, Högyész.
 Dr. Goldberger Izidor főrabbi, Tata.
 Héber Ferenc tisztviselő, Dárda.
 Hollós Oszkár vasútigazgató, főmérnök, Budapest.
 Dr. Jellinek Miksa, Nyitra.
 Jaszni Sándor hírlapíró, Budapest.
 Dr. Jordán Sándor főrabbi, Szatmár.
 Kayserling-család (Budapest és Nagykanizsa).
 Köves Izsó tanár, Budapest.
 Keller Zsigmond gabonakereskedő, Budapest.
 Lemberger Ármín rabbi, Rozsnyó.
 Dr. Lemberger Dávid táborigabonakereskedő, Rozsnyó.
 Lonkai Árminné magánzó, Budapest.
 Mandl Bernát tanár, Budapest.
 Dr. Mezey Ferenc kir. tanácsos, Budapest.
 Neumann Zsigmond nagykereskedő, Fiume.
 Neumann Hermann talmudista, Pozsony.
 Neumann Soma gabonakereskedő, Budapest.
 Neumann Róbert gabonakereskedő, Budapest.

Neumann Vilmos hitközségi pénztáros, Buda.
 Sasvári Béla igazgató, Budapest.
 Steiner Lajos antikvárius, Budapest.
 Dr. Steinherz Jakab főrabbi, Székesfehérvár.
 Dr. Steiner Vilmos főrabbi, Hátszeg.
 Silbermann Izraél antikvárius, Budapest.
 kisbábi Strasser Sándor, Budapest.
 Strauss Ignác hitk. titkár, Miskolcz.
 Vadász Ede nyug. főtisztviselő, Budapest.
 Weiss Leó nagykereskedő, Kassa.
 Dr. Weisz Miksa hittanár, Budapest.
 enyingi Wertheim Ármin, Székesfehérvár.
 enyingi Wertheim Pál, Székesfehérvár.

Dr. Fabó Bertalan,
 múzeumi őr.

2.

A Magyar Zsidó Múzeum zárszámadása.

Egyenleg ~ ~ ~ ~ ~ K 609.87

Bevétel.

Az izr. m. irod. társ. szubv. 1915-re	K	1000.—
Orsz. izr. iroda " " "	"	1000.—
Az izr. m. közalap " 1914-re	"	1200.—
" " " " " 1515-re	"	1200.—
Wolf Sándor adománya ~ ~ ~ ~ ~	"	200.—
Dr. Lederer Sándor adománya ~ ~ ~ ~ ~	"	60.—
Dr. Hilb József adománya ~ ~ ~ ~ ~	"	20.—
Dr. Hollós Oszkár adománya ~ ~ ~ ~ ~	"	10.—
Izr. hitk. Nyiregyháza adománya ~ ~ ~ ~ ~	"	10.—
Az izr. m. közművelőd. alap átutalása	"	14.60

K 5314.47

Kiadás.

Dr. Fabó Bertalan illetménye ~ ~ ~ ~ ~	K	1000.—
Vásárolt tárgyak ~ ~ ~ ~ ~	"	383.08
Házbér ~ ~ ~ ~ ~	"	1372.50
Költségek ~ ~ ~ ~ ~	"	166.50
Egyenleg ~ ~ ~ ~ ~	"	2392.39

K 5314.47

Budapest, 1915 december 31.

V.

Dr. Mezey Ferenc beszéde a Magyar-Zsidó Múzeum megnyitásakor.

— 1916 január 23. —

Tisztelt uraim!

A nagy véres események közben, melyeknek tanui vagyunk, zajtalanul ünnepeljük egy új, ma még szerény, de már is a lelkekhez férkőző intézményünknek a magyar zsidó művelődési törekvésekbe való beillesztését.

A kulturába való bizodalunk ugyan sok tekintetben megrendült. Építés helyett szerte a nagy világban rombolást látunk. Nemcsak az ember, hanem munkájának értékei, legbecsesebb alkotásai pusztulnak el. Ám azért az eszmények iránti hűségünket fel nem adjuk. Megtépdesett lelkünk egy ép zugában az emberiség győzelmének hitét még megóvtuk.

Az idők súlyát fokozott mértékben érezzük mi, zsidók, akik nemcsak az általános emberi nyomoruságon bándódnak, nemcsak az északi borzalmak alatt szenvedő hitrokonaink miatt kesergünk, hanem hazafiúi bánatunk mellett önnön helyzetünkben is gyakran fájdalmasan tapasztaljuk, hogy épen e világháborúban érvényesült nagy tulajdonainkért nem egyszer hálátlanság, hűségünkért rosszindulat a részünk. Irodalom, tudomány, művészet és a polgári iparkodás minden terén való igyekvésünk némely körökben az igazságos méltánylás helyett sokszor bántó megítélésben részesül.

De mindez nem idegeníthet el bennünket sem az ideálok szolgálatától, sem a minden cselekedetünk rugóját alkotó

hazaszeretetünktől. Kulturlelkiismeretünket szunnyadni nem hagyjuk!

Miként fiaink forró vérükkel a csatatereken, híveink pedig itthon a szeretet és könyörület műveiben a nagy időkhöz méltóan és szinte csodálatos módon teljesítik hazafias kötelességeiket, úgy kell hogy a hit és közművelődés szolgálatában levő intézmények, *legyenek azok még oly kicsinyek*, minden jogos érzékenységen túlhelyezkedve, végezzék feladataikat, folytassák megkezdett műveiket és tartsák magukat készen arra a kétségtelenül eljövendő időre, amikor a hit szabadsága feltámad, mikor a szellemi élet ismét jogaiba lép, amikor az igazság és méltányosság veszi fel az uralmat és a jó és szép kultuszában harmónikusan találkozhatunk.

Önök előtt, tisztelt uraim, kik jobbára társaink az alkotásban és részesei annak a gyűjtő és felderítő munkának, melyet Múzeumunk szem előtt tart, az eddigi és további céljainkról szólnom nem kell. Programmunkat megadja és teljesen kimeríti intézményünk címe, mely ime most bontogatja gyöngé szárnyait.

A Magyar Zsidó Múzeum ma még nagyon szerény helyet foglal el intézményeink körében. A nagy és híres múzeumi gyűjtemények mellett pedig meg sem látszik. Sem az ország, sem a társadalom kegyeivel nem dicsekszik. Sőt azok közül is, akik külön jellege iránt áldozatra és segítségre kötelezve volnának, ilyenek hitközségeink, a zsidó testületek, rabbik, tanárok és tanítók közül alig egynéhányan siettek, hogy velünk dolgozzanak. Ám azoknak, akik eszméinket felkarolták, szellemileg és egyéb áldozatokkal támogattak, legyen hála és jutalmazza őket az a tudat, hogy munkánk nem eredménytelen. Gyűjteményünk, mely már 1500, közöttük sok ritka tárgyat ölel fel, figyelemre érdemes. Ma ugyan inkább csak alapletétel az, amire egybegyűltünk, de bizvást hisszük, hogy múzeu-

munk naggyá lesz és hogy nemzedékeinkben az ősi hitünk iránti tiszteletet nevelni, a vallási élet terén a jogosult művészeti érzéket általában fejleszteni fogja. A multa tartozó patinás emlékekből és forrásművekből kiáradó történeti szellem nemcsak a magunk nyájában, hanem a világosságra szoruló érzületeiben is tisztító hatást fog gyakorolni. E szűk keretből életre induló intézményünk, úgy reméljük, egykor a kegyeletes visszaemlékezés és eszmetermelés becses helye lesz felekezetünknek. De ezenfelül mint országos gyűjteményeink egy hézagának pótlója a nemzet történeti és művészi kultúrájának is egy kicsiny, de értékes hajléka lesz. Úgy legyen!

A Magyar Zsidó Múzeumot ime rendeltetésének átadom!

VI.

Zárszámadás és költségvetés.

Az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása.

Bevételek:

1. Folyó évi tagdíjak	.....	K	9632.31
2. 1914. évi tagdíjak	.....	"	188.95
3. Társulati kiadványok	.....	"	476.40
4. Izr. Magyar közalap szubvenciója	.....	"	1000.—
5. Pesti izr. hitközség szubvenciója	.....	"	1000.—
6. Folyószámla és értékpapír kamat	.....	"	5369.12
7. Adomány	.....	"	50.—
			<hr/>
		K	17716.78

Kiadások:

1. Titkári tiszteletdíj	.....	K	2000.—
2. Jegyzői tiszteletdíj	.....	"	1000.—
3. Kezelés és postaköltség	.....	"	2225.57
4. Írói díjak	.....	"	3245.—
5. Kunewalder-pályadíj 100 #	.....	"	1200.—
6. Orsz. Rabbi-egyesület szubvenciója	.....	"	300.—
7. Magyar-Zsidó Szemle	.....	"	800.—
8. Nyomdai kiadások	.....	"	4498.46
9. Egyenleg mint bevételi többlet	.....	"	2447.75
			<hr/>
		K	17716.78

Budapest, 1915 december 31-én.

Beck Dénes s. k.
ellenőr.Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:

Deutsch Sámuel s. k. Breitner L. Zsigmond s. k. Adler Lajos s. k.
Szirmai Oszkár s. k. Wilhelm Arthur s. k.
számvizsgálók.

Az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat vagyonkimutatása.

Vagyon:

Folyószámlabetét:

Belvárosi Takarékpénztár r.-t.-nál	.....	K 13618.—
------------------------------------	-------	-----------

Értékpapírok:

K 36900.— 4 ¹ / ₂ %-os Belvárosi Takarékpénztári záloglevél	..... @ 86.—	K 31734.—
K 20100.— 4%-os Magy. kor.-jár.	@ 74.—	« 14948.— « 46682.—

Betétkönyvek:

A Belvárosi takarékpénztár r.-t. betétkönyve (Kunewalder-alapítv.)	.....	K 4343.65
A Budapesti takarékpénztár r.-t. betétkönyve (Tencer-díj)	.....	« 4564.62 « 8908.27

Alapítványhátralékok:

Nagyvárad i. hitközség	.....	K 200.—
Szabadkai i. hitközség	.....	« 300.— « 500.—

K 69708.27

Teher:

Törzsvagyon	.....	K 14703.30
Le szubvenció a Magyar Zsidó Múzeumnak 1915. évre	.....	« 1000.— K 13703.30

Alapítványok:

Dr. Freund István alapítványa	.....	« 20000.—
Kunewalder M. Fülöp-féle hagyaték	.....	« 8000.—
Eötvös Károly-alap	.....	« 3750.—
Herzmann Bertalan és neje alapítvány	.....	« 1400.—
Deutsch Zsigmond és neje-alapítvány	.....	« 1000.—
Halmos Izor-pályadíj	.....	« 500.—
Orsz. izraelita iroda pályadíja	.....	« 1600.—
Franklin-Társulat követelése	.....	« 14914.82
Magyar-Zsidó Múzeum	.....	« 2392.39
Egyenleg mint bevételi többlet	.....	« 2447.76

K 69708.27

Budapest, 1915 december 31 én.

Beck Dénes s. k.
ellenőr.

Székely Ferenc s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltuk és rendben találtuk:

Deutsch Sámuel s. k. Breitner L. Zsigmond s. k. Adler Lajos s. k.
Szirmai Oszkár s. k. Wilhelm Arthur s. k.
számvizsgálók.

Az Izr. magy. irodalmi társulat költségvetési előirányzata
1916 január 1-től 1916 december 31-ig.

Szükséglet:

1. Titkár tiszteletdíja	---	---	---	---	---	K	2000.—
2. Jegyző tiszteletdíja	---	---	---	---	---	"	500.—
3. Kezelési és postaköltségek	---	---	---	---	---	"	2247.75
4. Írói díjak	---	---	---	---	---	"	3800.—
5. Nyomdai kiadás	---	---	---	---	---	"	5000.—
6. Oklevéltár II. k. szerkesztési díj részlete	---	---	---	---	---	"	500.—
7. Halmos-pályadíj	---	---	---	---	---	"	500.—
8. Országos iroda pályadíja	---	---	---	---	---	"	1600.—
9. Magyar-Zsidó Múzeum	---	---	---	---	---	"	1000.—
10. Orsz. rabbi-egyesület szubvenciója	---	---	---	---	---	"	300.—
11. Magyar-Zsidó Szemle szubvenciója	---	---	---	---	---	"	800.—
						K	18247.75

Fedezet:

1. Bevételi többlet 1915-ből	---	---	---	---	---	K	2447.75
2. 1916. évi hátralékos tagdíjak	---	---	---	---	---	"	200.—
3. 1916. évi tagdíjak	---	---	---	---	---	"	9000.—
4. Értékpapír és folyószámla kamatok	---	---	---	---	---	"	2500.—
5. Halmos-féle pályakérdés céljaira	---	---	---	---	---	"	500.—
6. Orsz. iroda pályakérdése céljaira	---	---	---	---	---	"	1600.—
7. Izr.-Magyar Közalap szubvenciója	---	---	---	---	---	"	1000.—
8. Pesti Izr. Hitközség szubvenciója	---	---	---	---	---	"	1000.—
						K	18247.75

Budapesten, 1915 december hó 31-én.

Székelly Ferenc s. k.
pénztáros.

VII.

A Társulat alapszabályaiból.

2. §. Az Izraelita-Magyar Irodalmi Társulat céljai:

- a) a szentírás magyar fordításának kiadása és terjesztése;
- b) a szentírásnak és későbbkori vallásos irodalomnak és általában az izraelita vallás- és erkölcstannak ismer-tetésére és megvilágítására szolgáló művek kiadása és terjesztése;

c) a szentírásra és a zsidóság történetére s irodalmára valamint a zsidóság jelen életére vonatkozó nyilvános felolvasások rendezése a fővárosban és a vidéken ;

d) ugyanesak e körbe tartozó tudományos és népszerű munkák kiadása és terjesztése ;

e) a társulat céljaival összefüggő pályakérdések kitűzése és jutalmazása ;

f) a zsidóság történetére, szellemi életére, vallási kultuszára tartozó, különösen magyar vonatkozású műemlékek, könyvek, okiratok, képek és egyéb tárgyak gyűjtése, egy erre szolgáló múzeum alapítása és fentartása.

3. §. A társulat tagjai lehetnek :

a) izraelita hitközségek, b) egyéb testületek, c) magánosok. A tagok lehetnek 1. *alapítók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 1000 koronát adnak, mely összeget hitközségek és egyéb testületek öt egymásután következő évi 200 koronás részletekben törleszthetik ; 2. *pártfogók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 400 koronát adnak ; 3. *pártolók*, kik egyszer s mindenkorra legalább 200 koronát adnak ; 4. *rendesek*, kik hat éven keresztül legalább 8 korona évi tagdíj fizetésére kötelezik magukat ; 5. a 1. §. f) pontja szerint létesítendő zsidó múzeum alapja külön alapítványokkal, adományokkal és évi járulékokkal növelhető. Az erre vonatkozó módokat a múzeumi bizottság az igazgatóság jóváhagyása alá tartozó ügyrendjében határozza meg.

41. §. A tagok, feltéve hogy évi járulékaikkal hátralékban nincsenek, cselekvő és szenvedő választási jogaik élvezetén kívül tagilletményben részesülnek, még pedig az *alapító* tagok a Társulat összes kiadványaiban, a *többi* tagok az igazgatóság által meghatározott mértékben. Az utóbbiak azonfelül a többi kiadványokat kedvezményes áron nyerhetik.

A rendes tagság megszűnik halál esetén, továbbá kilépés által, a mely úgy válik érvényessé, ha a kilépni

kivánó tag ebbeli szándékát legkésőbb a hatodik év első felében a titkárral írásban közli; ha ezt elmulasztaná, tagsági kötelezettsége újabb hat évre érvényben marad.

Az alapító tagok a 14. §. értelmében a választmánynak tagjai.

VIII.

A Társulat képvisellete.

Az évszám a megválasztás évét mutatja.

1. IGAZGATÓSÁG.

Tisztviselők:

Elnök: Dr. VADÁSZ LIPÓT államtitkár. 1914.

Társelnök: Dr. FISCHER GYULA, rabbi. 1914.

Titkár: Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató.

Pénztáros: SZÉKELY FERENC, bankigazgató.

Ellenőr: BECK DÉNES, bankigazgató,

Ügyész: Dr. FELEKI BÉLA, ügyvéd.

Az igazg. többi tagjai:

Dr. ÁGAI ADOLF, író.

Dr. ALEXANDER BERNÁT, egyetemi tanár.

Dr. BLAU LAJOS, rabbiképzői igazgató.

10 Dr. BÁRÓ KOHNER ADOLF, nagybirtokos.

Dr. MARCZALI HENRIK, egyetemi tanár.

Dr. MEZEY FERENC, az orsz. iroda alelnöke.

Dr. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár.

STEINER JÓZSEF, tőzsdetanácsos,

15 Dr. STILLER MÓR, ügyvéd.

2. VÁLASZTMÁNY.

A) Fővárosi tagok:

- Dr. ADLER ILÉS, rabbi. 1915.
 Dr. ÁGAI ADOLF, író. 1915.
 Dr. ALEXANDER BERNÁT, egyetemi tanár. 1915.
 Dr. BAKONYI SAMU, országgy. képviselő. 1915.
 5 Dr. BALASSA JÓZSEF, gimn. tanár. 1915.
 Dr. BÁNÓCZI JÓZSEF, tanítóképzői igazgató. 1915.
 BECK DÉNES, bankigazgató. 1915.
 Dr. BLAU LAJOS, rabbiképzői tanár. 1912.
 Dr. DEZSŐ SÁMUEL, ügyvéd. 1912.
 10 BÁRÓ DIRSZTAY BÉLA földbirtokos 1915.
 Dr. EDELSTEIN BERTALAN, rabbi 1915.
 Dr. FELEKI BÉLA, ügyvéd 1915.
 Dr. FELEKI SÁNDOR, tiszti orvos 1915.
 FLEISCHL SÁNDOR, főkonzul. 1915.
 15 Dr. FRISCH ÁRMIN, hittanár. 1915.
 GOLDSCHMIDT LIPÓT, kereskedő. 1915.
 Dr. GRAUER VILMOS, gyáros. 1912.
 Dr. GUTTMANN MIHÁLY, rabbiképzői tanár. 1912.
 Dr. HALÁSZ FRIGYES, ügyvéd. 1915.
 20 Dr. HAJDU MIKLÓS, szerkesztő 1915.
 Dr. HELLER BERNÁT, reálisk. tanár. 1915.
 Dr. HEVESI SIMON, rabbi. 1912
 Dr. KISS ARNOLD, rabbi. 1912.
 KISS JÓZSEF, író. 1915.
 25 Dr. KOHLBACH BERTALAN, tanár 1915.
 Dr. BÁRÓ KOHNER ADOLF, nagybirtokos. 1915.
 Dr. KUNOSS IGNÁC, keleti akad. igazgató. 1912.
 LAJTA BÉLA, műépítész. 1915.
 Dr. LASZ SAMU, gimn. tanár. 1915.
 30 LENKEI HENRIK, reálisk. tanár. 1912.

- Dr. MAHLER EDE, egyetemi tanár. 1915.
 Dr. MÁLNAI MIHÁLY, tanítóképzői tanár. 1915.
 MANDL BERNÁT, tanár. 1912.
 Dr. MARCZALI HENRIK, egyetemi tanár. 1915.
 85 Dr. MEZEY FERENC, az orsz. iroda alelnöke. 1915.
 Dr. MEZEI MÓR, ügyvéd, 1912.
 Dr. MEZEY SÁNDOR. ügyvéd 1915.
 MOLNÁR FERENCZ, író 1915.
 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, hitk. tanfelügyelő. 1912.
 40 Dr. PAP DÁVID, ügyvéd. 1915.
 Dr. PATAI JÓZSEF, tanár, szerkesztő. 1915.
 Dr. RADÓ ANTAL, író. 1915.
 RADÓ VILMOS, tanítóképzői igazgató. 1912.
 Dr. RÉTHY MÓR, műegyetemi tanár. 1915.
 45 SÁNDOR PÁL, országgy. képviselő. 1912.
 Dr. SCHÄCHTER MIKSA, egyet. m. tanár. 1915.
 Dr. SCHILLER ZSIGMOND, szerkesztő. 1915.
 Dr. SCHWARZ VILMOS, ügyvéd. 1915.
 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, színműv. akad. tanár. 1912.
 50 Dr. STAMBERGER FERENC, kir. közjegyző. 1912.
 STEINER JÓZSEF, tőzsdetanácsos. 1915.
 STERN ÁBRAHÁM, hitk. iskolaigazgató. 1915.
 Dr. STILLER BERTALAN, egyetemi tanár. 1915.
 Dr. STILLER MÓR, ügyvéd. 1915.
 55 Dr. SZABOLCSI LAJOS, szerkesztő. 1915.
 VÉSZI JÓZSEF, főszerkesztő. 1915.
 Dr. WALDAPFEL JÁNOS, gimn. tanár. 1912.
 Csepeli WEISZ MANFRÉD, gyáros. 1912.
 Dr. WEISZ MIKSA, hittanár. 1915.
 60 Dr. WEISZBURG GYULA, hitk. főtítkár. 1912.

B) *Vidéki tagok:*

- ADLER EMIL, cégvezető, Nagykikinda. 1912.
 Dr. BALKÁNYI MIKLÓS, ügyvéd, Debrecen. 1915.

- Dr. BERNSTEIN BÉLA, rabbi, Nyiregyháza. 1915.
 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, rabbi, Keszthely. 1912.
 5 BÜCHLER P., rabbi, Mór. 1915.
 DEUTSCH ÁRMIN, bankfőnök, Brassó 1915.
 Dr. EISLER MÁTYÁS, rabbi, Kolozsvár. 1915.
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, földbirtokos, Pécs. 1912.
 Dr. JÁNOSI ENGEL RÓBERT, ügyvéd, Pécs. 1915.
 10 Dr. FISCHER MIHÁLY, rabbi, Zombor. 1915.
 Dr. FLESCH ÁRMIN, rabbi, Mohács. 1915.
 FREUND JÓZSEF, földbirtokos, Óbecse. 1912.
 Dr. FÜHRER SIMON, ügyvéd, Ujpest. 1915.
 Dr. FÜRST ALADÁR, reálisk. tanár, Székesfehérvár. 1915.
 15 GOLDSCHMIED JÓZSEF, gyári főhivatalnok, Sárvár. 1912.
 Dr. GUTH JENŐ, városi ügyvéd, Érsekújvár. 1915.
 Dr. HELLER JAKAB, orvos, M.-Sziget. 1915.
 Dr. HERZOG MANÓ, rabbi, Kaposvár. 1912.
 Dr. HEVES KORNÉL, rabbi, Szolnok. 1912.
 20 Dr. HOROVITZ JÓZSEF, rabbi, Szombathely. 1915.
 Dr. JUSZTH ÁRMIN, ügyvéd, Nagyszombat. 1915.
 Dr. KATZ SÁNDOR, ügyvéd, Munkács. 1915.
 Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, rabbi, Makó. 1912.
 Dr. KECSKEMÉTI LIPÓT, rabbi, Nagyvárad. 1915.
 25 Dr. KELEMEN ADOLF, rabbi, Fogaras. 1912.
 Dr. KERTÉSZ EDE, tszki bíró, Beregszász. 1915.
 KLAUBER FRIGYES, tanár, Eger. 1915.
 KLEIN VILMOS, takarékpénztári igazgató, Szatmár 1915.
 KOHLBACH SIMON, őrnagy, Brassó. 1912.
 30 KÚN LAJOS, tanár, Baja. 1912.
 LÁSZLÓ ADOLF, könyvkereskedő, Miskolc. 1915.
 LEOPOLD KORNÉL, földbirtokos, Szekszárd. 1915.
 LIPPE VILMOS, kir. táblai bíró, Szolnok. 1915.
 Dr. LÖW IMMÁNUEL, rabbi, Szeged. 1915.
 35 Dr. LÖVY FERENC, rabbi, Marosvásárhely. 1912.
 LÖVY MÓR, iskolaigazgató, Igló. 1915.

- MESTITZ MÓR, kereskedő, Marosvásárhely. 1912.
 Dr. NEUMANN EDE, rabbi, Nagykanizsa. 1915.
 PINTÉR GYULA, földbirtokos, Abony. 1912.
 40 Dr. POLLÁK MIKSA, rabbi, Sopron. 1915.
 Dr. PROPPER JÓZSEF, Eperjes. 1912.
 REISNER EDE, kereskedő, Gyula. 1912.
 Várhelyi Dr. RÓSA IZSÓ, országgy. képvis., Szeged. 1915.
 SCHREIBER IGNÁC, magánzó, (Győr) Bécs. 1915.
 45 Dr. SCHWARZ MÓR, rabbi, Győr. 1915.
 SELTMANN LAJOS, rabbi, Hódmezővásárhely. 1912.
 Dr. SINGER BERNÁT, rabbi, Szabadka. 1915.
 Dr. SINGER JAKAB, rabbi, Temesvár-Gyárvaros. 1915.
 SINGER LAJOS, földbirtokos, Poroszka. 1915.
 50 Dr. STEINHERZ J., rabbi, Székesfehérvár. 1915.
 NAGYPÉLI STERNTHAL S. földbirtokos, Temesvár. 1915.
 Dr. SZÉKELY ALBERT, ügyvéd, Sátoraljaujhely. 1912.
 SZÉLL MIHÁLY, földbirtokos, Kisvárd. 1915.
 Dr. VAJDA BÉLA, rabbi, Losonc. 1912.
 55 Dr. VAMOS GYULA, ügyvéd, Szolnok. 1915.
 Dr. VENETIANER LAJOS, rabbi, Ujpest. 1915.
 WEINER KÁROLY, kereskedő, Szombathely. 1915.
 Dr. WEISZ KÁROLY, orvos, Szatmár. 1912.
 ENYINGI WERTHEIM ÁRMIN, földbirtokos, Székes-
 fehérvár. 1912.
 60 MUCSINYI WOHL-RUMI ADOLF, magánzó, Losonc. 1912.

C) *Tagok alapító tagsági jogon:*

- DEUTSCH ZSIGMOND.
 Dr. FREUND ISTVÁN.
 BÁRÓ GUTMANN VILMOS, Nagykanizsa.
 NÉHAI HATVANI DEUTSCH BERNÁT alapítvány képviselője.
 5 NÉHAI BÁRÓ HATVANY-DEUTSCH JÓZSEF alap. képviselője.
 BÁRÓ HATVANY-DEUTSCH JÓZSEFNÉ.

- Néhai HERZMAN BERTALAN alapítvány képviselője.
 Néhai KOHNER ZSIGMOND alapítvány képviselője.
 Néhai MEGYERI KRAUSZ LAJOS alap. képviselője.
 10 NAGYKANIZSAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
 NAGYVÁRADI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
 PESTI IZR. HITKÖZSÉG képviselője: ADLER LAJOS, előlj. tag.
 PESTI CHEVRA-KADISA képviselője.
 Néhai SCHWEIGER MÁRTON alapítv. képviselője.
 15 Néhai SVÁB KÁROLY alapítvány képviselője.
 Néhai SVÁB SÁNDOR alapítvány képviselője.
 SZABADKAI IZR. HITKÖZSÉG képviselője.
 SZÉKELY FERENC, bankigazgató.
 Néhai TAUB SALAMON alap. képviselője.
 20 Néhai Dr. WEINMANN FÜLÖP alap. képviselője.
 WINTERBERG GYULA.

3. SZÁMVIZSGÁLÓK.

ADLER LAJOS, nagykereskedő.
 BREITNER ZSIGMOND L., nagykereskedő.
 DEUTSCH SÁMUEL, háztulajdonos.
 NAGYSÁROSI SZIRMAI OSZKÁR, bankigazgató.
 WILLHEIM ARTHUR, cégvezető.

IX.

Állandó bizottságok.

1. Biblia-bizottság:

Elnök: Dr. Blau Lajos.   *Előadó:* Dr. Klein Miksa.

Tag: Dr. Bánóczy József.

2. Oklevél-bizottság:

Elnök: Dr. Marczali Henrik.   *Előadó:* Frisch Ármin.

Tagok:

Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza.	Dr. Pollák M., Sopron. Stern Ábrahám.
Dr. Büchler S., Keszthely. 10	Dr. Vajda Béla, Losonc.
Dr. Gábor Gyula.	Vajda György.
Dr. Málnai Mihály.	Dr. Venetianer Lajos.
Mandl Bernát.	Dr. Weisz Mór.

3. Felolvasó-bizottság:

Elnök: Dr. Ágai Adolf.   *Előadó:* Lenkei Henrik.

Tagok:

Dr. Adler Illés.	15 Komáromi Sándor.
Dr. Alexander Bernát.	Dr. Mezey Ferenc
5 Dr. Balassa József.	Dr. Mezey Sándor.
Balla Ignác.	Palágyi Lajos.
Dr. Blau Lajos.	Dr. Patai József.
Dr. Edelstein Bertalan.	20 Radó Vilmos.
Dr. Fabó Bertalan.	Dr. Sebestyén Károly.
10 Dr. Feleki Sándor.	Dr. Szabolcsi Lajos
Gábor Ignác.	Szilágyi Géza.
Gerő Ödön.	Ujvári Péter.
Dr. Hevesi Simon.	25 Dr. Venetianer Lajos.
Dr. Kiss Arnold.	Dr. Waldapfel János.

4. Propaganda-bizottság:

Elnök: Steiner József.   *Előadó:* Dr. Dezső Sámuel.

Tagok:

Barber I. Zsigmond.	5 Dr. Frisch Armin.
Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza.	id. Dr. Glasz Izor.
	Goldmann Emil.

•	Goldschmidt Lipót.	Dr. Neumann Ede, Nagy-
	Dr. Grauer Vilmos.	kanizsa.
10	Dr. Gyulai Noé Hugó.	20 Dr. Schwartz Vilmos.
	Hegyei László.	Schweiger Imre.
	Dr. Heller Bernát.	Sternné Mauskopf Teréz,
	Dr. Heves Kornél, Szolnok.	Beregszász.
	Klauber Frigyes, Eger.	Dr. Szabolcsi Izidor.
15	Kohlbach Simon, Brassó.	Dr. Szabolcsi Lajos.
	Kun Lajos, Baja.	25 Dr. Vajda Béla, Losonc.
	László Adolf, Miskolc.	Dr. Venetianer Lajos, Ujpest.
	Löwy Mór, Igló.	Dr. Weiszbürg Gyula.

5. Múzeumi bizottság:

- Elnök* : Székely Ferenc.   *Társelnök* : Dr. Mezey Ferenc.
Jegyző : Dr. Mezey Sándor.   *Előadó* : Lajta Béla.
Múzeum-őr : Dr. Fabó Bertalan.

Tagok :

	Dr. Alexander Betnát.	Mandl Bernát.
	Dr. Bánóczy József.	15 Dr. Marczali Henrik.
	Dr. Blau Lajos.	Spitzer Mór.
	Fényes Adolf.	Dr. Stiller Mór.
10	Keszler József.	Surányi Béla.
	Dr. Báró Kohner Adolf.	Telcs Ede.
	Dr. Kohlbach Bertalan.	20 Dr. Venetianer Lajos.
	Dr. Mahler Ede.	

X.

A társulat kiadványai.

Ahol a könyv ára nincs kitéve, azt tagoknak a postaköltséget bele nem értve, 2 K-ért szállítjuk. Tíz koronás megrendelés esetén a postaköltséget is a Társulat viseli.

1. Évkönyv. Szerkesztik Dr. BACHER VILMOS és Dr. MEZEY FERENC. 1895. (Elfogyott.)

2. Évkönyv. Szerkesztik Dr. BACHER VILMOS és Dr. MEZEY FERENC. 1896. (Elfogyott.)

3. Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások. Héberből fordította és bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta Dr. KRAUSZ SÁMUEL. 1896. (Elfogyott.)

4. Alexandria-i Philo jelentése a Cajus Caligulánál járt küldöttségről. Legatio ad Cajum. Görögből fordította SCHILL SALAMON. 1896. (Elfogyott.)

5. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1897. (Elfogyott.)

6. A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig. Az Izr. Magyar Irod. Társulat által jutalmazott pályamű. Irta: Dr. POLLÁK MISKA soproni rabbi. Huszonöt kiadatlan okirati melléklettel. 1897.

7. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1898. (Csak pár kötött példány van még.)

8. Szentírás. Első kötet. — A tóra. Mózes öt könyve. 1898. (Elfogyott.)

9. Évkönyv. Szerkesztik BACHER VILMOS és BÁNÓCZI JÓZSEF 1899. (Elfogyott.)

10. Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók. Irta dr. BERNSTEIN BÉLA szombathelyi rabbi. JÓKAI MÓR előszavával. 1899. (Csak pár példány van még). — 3 K.

11. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1900.

12. Szentírás. Második kötet. — Az első próféták. 1900.

13. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF 1901.
14. A zsidók története Budapesten. A legrégebb idők-től 1867-ig. Az Izr. Magy. Irod. Társ. által a Tencer-díjjal jutalmazott pályamű. Irta Dr. BÜCHLER SÁNDOR. 1901. — 4 K.
15. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1902. (Elfogyott.)
16. A zsidóság szervezete az európai államokban. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. VENETIANER LAJOS 1902. — 4 K.
17. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1903.
18. Szentírás. Harmadik kötet. — Az utolsó próféták 1903.
19. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1904.
20. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1905.
21. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1906.
22. Rasi élete és működése. Irta Dr. WELLESZ GYULA. 1906. — 150 K.
23. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1907.
24. Szentírás. Negyedik kötet. — A szent iratok. 1907.
25. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1908.
26. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. I. k 1908. — 3 K.
27. Magyar Zsidó Oklevéltár. I. k. 1092—1539. Dr. WEISZ MÓR közreműködésével szerkesztette Dr. FRISCH ÁRMIN. I. k. 1903. — 10 K.
28. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1909.
29. A zsidó irodalom története. Az Izr. Magyar Irod. Társ. által jutalmazott pályamű. Irta Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN. II. k. 1909. — 3 K.
30. A négy fiú. Elbeszélés serdültebb zsidó ifjúság számára. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat által jutalmazott pályamű. Irta MÉSZÁROS ZSIGMOND tanító. Előszóval ÁGAI ADOLF-tól. 1909. (1911.)
31. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1910.
32. PATAI JÓZSEF. Héber költők. I. k. 1910. — 3 K.

33. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1911.
 34. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1912.
 35. PATAI JÓZSEF. Héber költők. II. k. 1912. — 3 K.
 36. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1913.
 37. Tompa és a Biblia. Irta POLLÁK MIKSA. 1913.
 38. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1914.
 39. Péchi Simon Szombatos imádságos könyve. Közzé-
 teszik dr. GUTTMANN MIHÁLY és dr. HARMOS SÁNDOR. Néhai
 báró HATVANY JÓZSEF és neje báró HATVANY JÓZSEFNÉ VÁG-
 UJHELYI LATZKÓ FANNY adományából kiadja az Izr. Magyar
 Irodalmi Társulat. 1914. — 3 K.
 40. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1915.
 41. Évkönyv. Szerkeszti BÁNÓCZI JÓZSEF. 1916.

XI.

A társulat alapító, pártfogó és pártoló tagjai.

1. ALAPÍTÓ TAGOK.

Deutsch Zsigmond és neje Stauber Borbála.	10 Néh. Machlup Adolf. Nagykanizsai izr. hitközs.
Néh. özv. Hatvani Deutsch Bernátné.	Nagyváradai izr. hitközség. Pesti chevra kadisa.
Néhai Vágújhelyi Latzkó Antalné nevére Báró Hatvany-Deutsch Jó- zsefné.	Pesti izr. hitközség. 15 Néhai Schweiger Márton. Néhai Gavosdiai Sváb Károly.
Néhai Báró Hatvany- Deutsch József.	Néhai Sváb Sándor. Szabadkai izr. hitközség.
5 Dr. Freund István.	Székely Ferenc.
Báró Gutmann Vilmos, Nagykanizsa.	20 Néhai Taub Salamon. Néhai Dr. Weinmann Fülöp.
Néhai Herzman Bertalan.	Winterberg Gyula.
Néhai Kohner Zsigmond.	
Néhai Megyeri Krausz Lajos.	

2. PÁRTFOGÓ TAGOK.

Néhai Bródy Zsigmond.	Néhai Steinfeld Antal,
Dr. Chorin Ferenc.	Debrecen.
Deutsch Sámuel és	Néhai Steinfeld Mihály,
neje.	Debrecen.
Néhai Löwy Mór.	Néh. Sternthal Adolf.
5 Néhai Báró Schossberger	10 Sternthal Sal., Temesvár.
Henrik.	Dr. Stiller Bertalan.
Schreiber Ignác, Bécs	Schwarz Ferenc.
(Győr).	Néhai Weiss Berthold.

3. PÁRTOLÓ TAGOK.

Adler Lajos.	20 Guttmann Vilmos,
Aradi izraelita hitközség.	Torontálvásárhely.
Bacher Emil.	Horváth Zsigmond.
Dr. Basch Gyula.	Kecskeméti izr. hitközség.
5 Beck Dénes.	ifj. Katser Henr., Trencsén.
Néh. Boschan Jakab.	Klein József.
Beregszászi izr. nőegylet.	25 Kohner Ágost.
Braun W. Arnold, Meran.	Néh. B. Kornfeld Zsigm.
Breitner Zsigm. L.	Megyeri Dr. Megyery I.
10 Budai izr. hitközség.	Néhai Leopold Sándor,
Deutsch Sámuel.	Szekszárd.
Elek Lipót, Nagykanizsa.	Lindenbaum Mór.
Néhai Ehrlich Mózes.	30 Linzer Béla.
Néh. Frank Antal.	Losonci izr. hitközség.
15 Tószegi Freund Ferenc.	Marcali izr. hitközség.
Tószegi Freund Salamon.	Néhai Markbreit Adolf.
Tószegi Freund Vilmos.	Dr. Misner Ignác.
Maróthi Fürst László.	35 Nemesvidi izr. fiók-hit-
Néh. Garai Károly.	község.

Ifj. Neumann Adolf, Arad. Beocsini Báró Ohrenstein Henrik. Ókanizsai izr. hitközség. Pécsi izr. hitközség. 40 Néhai Dr. Pillitz Benő, Veszprém. Dr. Pillitz Pál, Veszprém. Popper István. Néhai Reich Márton, Kalocsa. Néh. Dr. Rosenberg Gyula. 45 Dr. Ság Manó. Néhai Dr. Simon József. Néhai Steiner Farkas. Steiner József. Bárá Tornyai Schossber- ger Lajos.	50 Dr. Schuschny Henrik. Néhai Schweiger Adolf. Néhai Stern Ignác. Dr. Stiller Mór. Szekszárdi izr. hitközség. 55 Temesvár-belvárosi izrael. hitközség. Tolnatamási izraelita hit- község. Néhai lovag Wechselmann Ignác. Néhai Dr. Weinmann Fülöp. Csepeli Weisz Manfréd. 60 Néhai Weisz Manó J. Wellisch Sándor és Gyula. Mucsinyi Wohl Rumi Adolf, Losonc.

XII.

A Magyar-Zsidó Múzeum katalogusa.

Második rész.

B) Magánrégiségek.*

I. Pecsétek, gyűrűk és gemmák.

a) *Pecsétnyomók.*

1. Sárgaréz-pecsétnyomó. Közepében a hexagramm (מנן דוד). Fölötte: Ötágú korona. Körirat: SIGIL.

* *Allami régiségeink*, a meglévő néhány zsidó pénzen kívül, nincsenek, mert a zsidó nemzet K. u. 135-ben megszűnt.

DER JUDEN KAMERAL TACH. KASSE DES LIBE. BATSER KOMITAT. A bácsmegyei zsidók türelmi adóbeszedőjének hivatalos pecsétje.

Spitzer Mór ajándéka, Budapest.

2. Sárgaréz-pecsétnyomó. Közepében a hexagramm, melyben G. R. betűk vannak. (G. R. = Gemeinde Ratzersdorf.) Körirat: קהל י ראצערשדארף

3. Sárgaréz-pecsétnyomó. A bözöd-újfalvi szombatosok községi pecsétje. Közepében a két kőtábla gloriolával. Jobbra ש, balra ו betűk. Körirat: קהל גרים עדת ישורן דק"ק בעועד תרכט

A két kőtábla alatt: איפאלו (= Ujfalu)

Mandl Bernát ajándéka, Budapest.

4. Sárgaréz-pecsétnyomó, fafogóval. A boroszlói rabbiszeminárium magyar hallgatóinak feloszlott olvasó társulatának pecsétnyomója. Felirat: Magyar olvasó társulat Boroszlóban.

Özv. dr. Bacher Vilmosné ajándéka, Budapest.

5. Sárgaréz-pecsétnyomó, fafogóval.

Közepében: B. Nikolau (vulgo = r. Ber Mikulás)

Körirat: Rabbiner d. Liptauer isr. Cultusgemeinde.

Dr. Kohlbach Bertalan ajándéka, Budapest.

6. Sárgaréz-pecsétnyomó, fafogóval.

Körirat: Dr. Kohlbach Bertalan, gyárváros.

Közepében: rabbi Temesvár.

U. a. ajándéka, Budapest.

7. Sárgaréz-pecsétnyomó, fafogóval.

Vésete: Ábrahám Albachari, Pest.

8. Sárgaréz-pecsétnyomó, fafogóval.

Vésete: Téglalapon: שמואל ב"ה מרדכי סג"ל. Föl-

lötte: Heveró oroszán; alatta: SM * OB

Spitzer Mór ajándéka, Budapest.

9. Sárgaréz-pecsétnyomó.
Közepében: Áldó kohanita-kezek; fölötté korona,
körirat: משה הרש כ"ץ.
U. a. ajándéka, Budapest.
10. Sárgaréz-pecsétnyomó, áttört indaalakú fogóval.
Közepében paizs, melyben madárkép. A paizs fölött
korona. Körirat: זאב ב'ה אברהם
U. a. ajándéka, Budapest.
11. Ólom-pecsétnyomó.
Közepében זלמן ב"ד. A név fölött levita-mosdótál
és korsó. Alatta: S. B.
U. a. ajándéka, Budapest.
12. Sárgaréz-pecsétnyomó, diszített fogóval.
Közepében horgony kettős kereszttrúddal. A horgony
tengelyétől jobbra és balra egy-egy S. Körirat:
ישעי שפיגלר (= Jesaja Spigler)
U. a. ajándéka, Budapest.
13. Sárgaréz-pecsétnyomó.
Közepében török felirat. Körirat: משה! בכם יעקב
אבי דורה
Dr. Holländer Dezső és György ajándéka.
14. Ezüst-pecsétnyomó, fogója delphinalakú.
Közepében ágaskodó oroszlán. Körirat: יונה ב"ה יצחק
אייזק זצ"ל
Haas Dávid ajándéka, Budapest.
15. Sárgaréz-pecsétnyomó.
Közepében horgony L. S. betűkkel. Körirat: ליב
שמיניץ מע"ה E pecsétnyomó egy vágújhelyi Leopold
Steinitz nevű zsidóé volt.
Eisenstädter Ödön ajándéka, Budapest.
16. Sárgaréz-pecsétnyomó háromféle lenyomatra, 1 kör-
alakúra és 1—1 félköralakúra. 1. Köralakú, körirat:

מ. ראונובויים פאקש 2. Félkör alakú, kurziv héber írással: פאקש ר'מ' 3. Félkör alakú latin kurziv-írású betűkkel: M. R. Paks.

Finkelstein H. L. ajándéka.

17. Sárgaréz-pecsétnyomó.

Közepében áldó kohanita-kezek. Alattuk: M. K.

Körirat: מענדל בן כ"ה חבי' כ"ץ ו"ל

Zilzer Salamon ajándéka.

18. Sárgaréz-pecsétnyomó.

Közepében papirtekercs, rajta író kéz. Alatta: H. M. (= Hirsch Morgenstern) Körirat: Sz. Grother Bezirksrabbiner.

E pecsét Morgenstern Majer Hirsch, szentgróti rabbi tulajdona volt.

Berger Miksáné, szül. Marczali Johanna ajándéka.

19. Sárgaréz-pecsétnyomó.

Vésete: Marczali Mihály.

Morgenstern Mihály, marczali rabbi, Marczali Henrik egyet. tanár atyjának hagyatékából.

U. a. ajándéka.

20. Uti író- és bélyegző-készlet, nikkell.

Néhai Marczali (Morgenstern) Mihály rabbi hagyatékából.

U. a. ajándéka.

21. Sárgaréz-pecsétnyomó.

Közepében tabernaculum képe drapériával. Alatta S(iegel) D(er) L(ovas) B(erényer) J(uden) G(emeinde).

Körirat: לאבאשברינער יודען געמיינדע זיגעל

H. Fekete Péter, nagyszalontai polg. isk. igazgató ajándéka, Sebestyén Sándor takarékpénztári igazgató útján.

22. Vas-pecsétnyomó (fogója letörött).

Közepében zászlót tartó ágaskodó oroszán; mellette paizs; ebben csőrében levelet tartó galamb.

A paizs fölött korona. Alatta : קהל עדת ישראל דיארש
אמצאי

(= A középső járás zsidó községe.)

Körirat : Z(empliner) C(omitat) M(ittlerer) Distri.
Jude. Gemeinde.

Ajándékozta dr. Patai József szerkesztő, Budapest.

b) *Gyűrűk és gemmák.*

23. Szombati és ünnepnapra női gyűrű, arany karneol-
kövel, melyben ötágú arany gyertyatartó van be-
vésve. E körül berakott aranybetűk : להדליק נר של
שבת וי"ט.

Spitzer Mór ajándéka, Budapest (l. A III a) 28).

24. Eljegyzési (2) gyűrű, aranyozott ezüst, ezizelirozott
diszítéssel, vésete : מול טוב Az egyes be-tüket virág-
dísz választja el.

Winterberg Gyula udv. tanácsos ajándéka, Budapest.

25. Pecsétgyűrű, ezüst. Vésete רוד ליב ב"ה ירוחם. Alatta
'י צ'י. Közepében virágcserep (?)

Spitzer Mór ajándéka, Budapest.

26. Ezüstgyűrű, szívalakú pecsétnyomóval. Vésete : אהרון
ב"ה משה ו"ל A gyűrű tulajdonosa volt : Schmiedeg
Áron, szül. 1769-ben Sárbogárdon és meghalt ugyan-
ott 1872-ben 103 éves korában.

Néh. Kunvári Fülöp főmérnök hagyatékából ajándékozta
özvegye, Budapest.

27. Karneol-gemma, pecsétnyomó gyűrűből; intaglio kép-
pel : a circumcisió jelenete. Oldalt J. W.-monogramm.
Alatta חיים וניידר

Dr. Holländer Dezső és György ajándéka.

II. Éremgyűjtemény.

a) Pénz.

- 1—4. Rézpénz Hyrkan János idejéből (135—105 Kr. e.)
Négy darab.
Avers : Olajfalevél-koszorúban óhéber betűkkel :
יהוחנן הכהן הגדול וחבר היהודים
Revers : Kettős szarv között granátalma.
Néh. Kuvári Fülöp főmérnök hagyatékából, ajándékozta
özvegye, Budapest.
- 5—6. Rézpénz I. Aristobulus idejéből (105—104 Kr. e.).
Két darab.
A. : Olajfalevél-koszorúban óhéber betűkkel : יהודה
R. : Kettős szarv között granátalma.
U. a. ajándéka.
7. Rézpénz Jannæus Sándor idejéből (104—76 Kr. e.).
A. : Koszorúban olvashatatlan legenda, valószínűleg :
יהנתן
R. : Kettős szarv között granátalma.
U. a. ajándéka.
8. Rézpénz I. Herodes idejéből (37—4 Kr. e.).
A. : Horgony két harántgerendával.
R. : Kettős bőségszarv. Alig látható.
U. a. ajándéka.
- 9—10. Rézpénz I. Agrippa idejéből (37—44 Kr. u.). Két
darab.
A. : Ernyő körül görög betűkkel : Basileos Agrippa
R. : Három kalász L és S betűk között.
U. a. ajándéka.
11. Ezüst-denár Bar-Kochba idejéből (132—135 Kr. u.).
A. : Babérkoszorú között óhéber betűkkel שמונע
(שמעון helyett).

R.: Két trombita. Körülötte **לחרות ירושלם**

U. a. ajándéka.

12. Ezüst-sekel (Tetradrachmon) Bar-Kochba idejéből.

A.: Templomhomlokzat **שמן עון** legendával.

R.: Lulav és eszrog **שא לחרות) ישראל** körirattal.

U. a. ajándéka.*

13—14. Két darab sekel-utánzat, sárgaréz és ólom.

U. a. ajándéka.

15—16. Két darab sekel-utánzat, ón és ólom.

Dr. Székely Albert ajándéka, Sátoraljaújhely.

b) *Emlékérmek.*

17. Alumínium-érem a recepció országgyűlési megszavaztatásának emlékére.

Avers: Wekerle Sándor, Szilágyi Dezső és gr. Csáky Albin arcképei.

Revers: Koszorúban: A szabadelvű eszmék és vallásszabadság tántoríthatlan bajnokainak emlékül 1894

Dr. Bánóczy József, igazgató ajándéka, Budapest.

18. Bronz-érem a szegedi templom felavatásának emlékére.

A.: A szegedi új zs. templom homlokzata. Alatta **תרס"ג** és Staffner (a mintázó neve).

R.: Körirat: Vásárhelyi Rózsa Izsó, Dr. Löw Immanuel, Baumhorn Lipót. Közepében: A régi zsidó templom képe és: Szegedi zsidó hitközség 1903 V. 19.

Neumann Soma ajándéka.

* Ugyancsak néh. Kuvári F. hagyatékából való 37 db, ókori bronz- és rézpénz,

19. Bronz-érem b. Rothschild S. M. születése 70. évfordulójának emlékére.

A.: Rothschild arcképe. Körülötte: S. M. Freiherr v. Rothschild geb. IX. Sept. MDCCLXXIV Alatta a metsző neve: K. Lange

R.: Rothschild címere körül: Für seine Freunde, zur Feier seines siebzigsten Geburtstages IX. Sept. MDCCCXLIV

Enyingi Wertheim Pál ajándéka.

20. Bronz-érem (sérült). Mannheimer J. N. bécsi izr. hitszónok születése 70-ik évfordulójának emlékére.

A.: Mannheimer mellképe e körirattal: Dr. J. N. Mannheimer. Prediger der israelit. Gemeinde in Wien. Geb. z. Kopenhagen 17. Okt. 1793.

R.: Pálmalevél fölött:

בשרת צדק בקהל רב, הנה שפתי לא אכלא

zum siebzigsten Geburtstage יהוה אתה ידעת.

21. Bronz-érem dr. Jellinek Adolph bécsi főrabbi és hitszónok halálának emlékére.

A.: Jellinek mellképe ornatusban és e felirat: Geb. Drslawitz, 29 Oktober 1820, gest. Wien 28. Dez. 1898. Körirat:

R.: Babérkoszorúban: לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי
אמר יהוה צבאות

22. Bronz-érem Sonnenthal Adolf 25 éves színészi jubileuma emlékére.

A.: Sonnenthal mellképe e körirattal: Adolf Sonnenthal, k. k. Hofchauspieler und Regisseur.

R.: A bécsi udv. színház képe e körirattal: Zur Erinnerung an das 25jährige Künstler Jubiläum, gewidmet von Verehrern. Vésnök: J. Schwerdtner.

23. Nikkel-érem a müncheni új zsinagóga felavatására.

A.: A zsinagóga képe. Alatta: Erbaut v. Albert

Schmidt 1887. Körirat. Neue Synagoge in München

בית הכנסת החדשה דק"ק מינכען

R.: Zur Erinnerung an die Einweihung vom 16. September

זכר לחנוכת הבית ביום ע'ש'ק כ"ז אלול תרמו לפך

24. Bronz-érem Bernays Izsák, hamburgi rabbi 25 évi rabbiműködése emlékére.

A.: A közepében: Sr. Ehrwürden Herrn Isaac Bernays geistl. Beamter d. deutsch israel. Gemeinde in Hamburg (Oldalt a vésnökök neve: Gebr. Nathan F.) Körirat: Gewidmet von vielen seiner Verehrer zu seinem 25. jährigen Amts Jubiläum 5607 A. M.

R.: 12 soros héber akrostichon. Kezdőbetűi יצחק במהו יעקב Körirat:

לאדוננו מורנו ורבנו דק"ק אשכנזים בהאמבורג

Alatta: תר"ז

25. Bronz-érem a hamburgi izr. hitk. kórház felavatásának emlékére.

A.: Salamon Heine arcképe. Körirat: Salamon Heine. Menschenliebe ist die Krone aller Tugenden.

R.: Az épület főhomlokzata. Fölötte: Krankenhaus d. d. israel. Gemeinde Alatta: Der sel. Frau Betty Heine zum Andenken erbaut von ihrem Gatten. Hamb. 1841. Az épület alján a vésnök neve: Alsing fec.

Vadász Ede ajándéka, Budapest.

26. Sárgaréz-érem (reklám).

A.: Közepében: Férfi-mellkép. Körirat: Gebrüder Lilienfeld Hamburg. Gegründet 1854.

R.: Közepében: Ein- u. Verkauf von Staatspapieren. Einlösung von Coupons. Körirat: Haupt-Collecte Hamburger u. Braunschweiger Lotterie.

Neumann Soma ajándéka.

27. Montefiore-émlékérem, ezüst.

A.: M. arcképe. Alatta: Geboren 24. Oktober 1784.

Körülötte: סוד משה מונטיפיאָרע ד' ברוב רחמיו
וחסדיו יאריך ימיו ושנותיו בנעימים

R.: M. címere. Körülötte: Sir Moses Montefiore
Oberscherif von Kent & London.

Enyingi Wertheim Pál ajándéka.

28. Montefiore-émlékérem, ón.

A.: M. mellképe a fenti vésettel.

R.: M. címere a fenti szöveggel.

29. Montefiore-émlékérem, ón, igen kopott példány.

Kunvári F. hagyatékából.

30. Bronz-érem, Astruc A. belgiumi orsz. főrabbi 25 éves
rabbi-jubileumának emlékére.

A.: A. mellképe, oldalt: Ch Viener, a vésnök neve.

R.: Közepében babérkoszorú; benne: A. E. A Astruc
grand rabbin de Belgique de 1866 à 1880; fölötte:
Hommages des israélites belges.

31. Bronz-érem, Bloc J.-né, szül. Mayer Eugénie asszony
jubileumának emlékére.

A.: Közepében: A leur présidente Madame J. Bloc
née Eugénie Mayer. Körülete: Les dames de l'asso-
ciation pour secours aux israélites pauvres.

R.: Közepében: A jótékonyság nemtője két gyermek
között; alatta: 1856—1886; oldalt a vésnök neve:
H. Oppenheim, Frankfurt a/M. Körülete fent:

ישלם ה' לעושי חסד במדה מרובה

Enyingi Wertheim Pál ajándéka.

32. Bronz-érem, Giacomo Meyerbeer tiszteletére a bécsi
Concordia-egylettől.

A.: Meyerbeer arcképe Giacomo Meyerbeer körirattal.

Alatta : G. Radnitzky, Wien.

R. : Szőlőlevél-koszorú zenei szimbolumokkal.

Neumann Róbert ajándéka, Budapest.

33. Arany-érem, az 1896-iki milleniumi kiállítás rendezőségétől a pesti izr. hitközségnek.

A. : A király arcképe. Legenda : Ferenc József J. K. A. Cs. és M. H. S. D. O. AP. KiR.

R. : A magyar címer. Alatta : Az ezredéves orsz. kiállítás körül szerzett kiváló érdemek jutalmául 1896—1896.

A pesti izr. hitközség ajándéka.

34. Bronz-érem, Paul Ehrlich tiszteletére.

A. : P. Ehrlich arcképe. Körirat : Paul. Ehrlich. Aetatis anno LVI MCMX.

R. : Aesculap-alak, tőle jobbra és balra : Corpora non agunt, nisi fixata.

Holló Oszkár főmérnök ajándéka, Budapest.

- 35—36, Két nagy ón-érem (doublettek), az ausztriai zsidók birtokszerzési joga adományozása emlékére.

Av. : Oltárszerű emelvényen kettős kótábla **משפט אחד יהיה לכלנו** szöveggel; alatta az oltáron a király domborművé feje Franz Joseph körirattal, alatta stilizált kétfejű sas. Az oltártól balra az Austria nőalakja, mellette balra lent a bőség szaruja. Jobbjában tekeréset tart, melynek szövegére : **גוי אחד ועם אחד** ujjával rámutat; az oltártól jobbra géniusz, ki jobbkezevel magasra babérkoszorút emel, baljában palmaágot tart. Az érem szélén, fent, félkörben : «Die Israeliten deines ganzen Reiches, sie bauen einen Altar in ihrem Herzen, ein ewiges Denkmal ihrer Dankbarkeit». Lent : «Zur Erinnerung an die

durch seine Majestät den Kaiser Franz Joseph I. den Israeliten im ganzen oesterreichischen Kaiserstaate gewährte Realbesitzfähigkeit MDCCCLX». A bőség szaruja mellett a tervező neve: Desaide-Roquelay. Rev.: Körirat: «Die zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts ist für Oesterreichs Völker das der Civilisation, Humanität und der freien industriellen Entwicklung». Közepében: § 1. Israeliten, welche Untergymnasien, Unterrealschulen, Handelsschulen, landwirthschaftliche Lehranstalten, Forst-, Berg- und nautische Schulen absolvirt haben, oder den Officierscharakter bekleiden, sind in den genannten Kronländern rücksichtlich der Besitzfähigkeit gleich den christlichen Unterthanen zu behandeln etc. etc. etc. § II, III, IV und V.

Kaiserliche Verordnung vom 18. Februar 1860.

§ I In Niederoesterreich, Boehmen, Maehren, Schlesien, Ungarn, in der serbischen Wojwodenschaft und im Temescher Banate, in Kroatien, Slavonien, Siebenbürgen, dem Küstenlande und Dalmatien sind die Israeliten zum Besitze unbeweglicher Güter berechtigt etc., etc. § II und III. Wien, am 18. Februar. Franz Josef I. Graf Rechberg, Graf Nadasdy, Graf Goluchowsky. Auf allerhöchste Anordnung Freiherr von Ransonnet. Jobboldalt: Ch. Krauss edit; baloldalt: Fr. Seidan del(ineavit) Vienne. E doublettek közül az egyik (35) selyembélésű bőrtokban. A tok fedelén, kívül: Két oroszlán őriz egy koronával ékített medaillont, melyben hexagramm van. A hexagramm körüli felirat: נעשה ונגמר בכי טוב להיות לעדה לק"ק בשנת ברית * אקום בני ובניכם: לפק * A hexagramm hat szögében

* A 36. sz. érem Schick Mór fényképész ajándéka, Budapest.

הזכרון הזה יהיה לכם לעדות עולם. A belső hatszögben: עד עולם אמן. A fedél belső oldalán: Gewidmet der ehersamen isr. Cultusgemeinde.

A 35. sz. érem a bezdáni izr. hitközség ajándéka.

A 36. sz. érem Schick Mór fényképész ajándéka, Budapest.

37. Emlék-érem, bronz.

A.: Közepében körző és szögvas. Körülete: יִשְׂרָאֵל עוֹרֵךְ מִקֹּדֶשׁ וּמִצִּיּוֹן יִסְעֵדִיךְ Ps. XX. 3.

R.: Babérkoszorúban: Send thee help from the sanctuary and streng then thee out of Zion

Dr. Balassa József ajándéka, Budapest.

38. Bronz-érem a második cionista-kongresszus emlékére.

A.: Génusz olajfa alatt ülő kivándorló zsidó családnak a felkelő napot mutatja. Kész. Beer, Paris 1898.

R.: הנה אני לקח את בני ישראל מבין הגוים והבאתי אותם אל ארמתם Ezekiel, 37.

U. a. ajándéka, Budapest.

39. Gúny-érem a német antiszemitizmusra.

A.: Keresztbe tett két bot, fölöttük kalap. Körirat: Der echte deutsche Mann mag keinen Juden leiden

R.: Szemitaarcú ifjú gúnyosan orrot mutat. Fölötte: Doch sein Vermögen hätt er gern.

Dénes József, máv. titkár ajándéka

c) *Amulet-érmek.*

40. Ezüst-érem.

A.: Utazás előtt és közben mondandó ima תפלת הדרך

R.: Ujév napján víz mellett mondandó bűnbánó ima תפלת תשליך

41. Ezüstözött sárgaréz-érem, ú. n. Mózes-érem.

A.: Mózes arcképe, körülötte körgyűrű, melyben a

következő legenda: DER HER. IST. MEIN. STERCK.
UN. LOBSANG. UN. IST. MEIN HEIL. EX. 15

R.: A kerületet érintő négyzet, melyben: לא יהיה
פני לך אחרים על פני Exodus 20. A négy körszeletben
DU. SOLT. KEINE. ANDER GOTTER. NEBEN
MIR. H.

42—43. Két darab Mózes-érem, bronz.

A.: Kosszarvu Mózes-kép.

R.: לא יהיה לך אלהים אחרים על פני hibás elvá-
lasztással.

44. Kabbalisztikus réz-érem.

A.: Szélén körgyűrű, melyben már olvashatatlan
héber körirat van. Belül rádiusok által egyenlő ré-
szekre osztott szabályos ötszög, melyeken keresztül
3 egyközépponti kör húzódik. A belső körben dícs-
fényű arckép (Jézus?) A körgyűrűkben kopott, ol-
vashatatlan héber legenda, csak a felső kör és az
ötszög közti részekben még olvasható: זה שמי לעלם
משה וזה זכרי Az ötszög fölötti körszeletben: 1. יהושוע,
2. יהוה, 3. יהוה, 4. . . ? 5. יהושוע.

R.: Közepében szabályos kettős négyszög, mely az
érem kerületét érintve négy körszeletet alkot; mind-
egyikben egy arkangyal héberbetűs neve. A két négy-
szög közti szeletekben 1. יהוה שמו לעולם, 2. יהוה
אני יהוה הוא, 3. יהוה שמו לעלם יהיה, 4. רפא נא שמו
שמו A 12 mezőre osztott belső négyszögben a tetra-
grammaton 12 permutációja.

45. Kabbalisztikus ezüst-érem, ú. n. Jézus-érem.

A.: Szélén körgyűrű, melyben rejtélyes héber kör-
irat. Belül rádiusok által egyenlő részekre osztott
ötszög, melyben három egyközépponti kör van.
A belső körben Jézus arcképe, fején három lilium.
Körülöttük félkör. Az ötszög kerülete és a szélső
körgyűrű között e szók: ישו, ישוע, יהוה, יהושוע.

יהושועה Az ötszögön belül rejtélyes szók között az «agnus dei»-re vonatkozó héber kifejezések.

R. : Kettős négyzet. A belső 12 mezőre van osztva, melyekben a tetragrammaton 12 permutációja olvasható. A két négyzet közti szeletekben hibás írással:

1. יהוה 2. יהוה צבאות הוא שמי 3. ה' שמי לעולם, 4. אני יהוה הוא שמי ל' היה

A felső négyzet körül אוריאל, גבריאל, רפאל, מיכאל arkangyalok nevei.

Enyingi Wertheim Pál ajándéka.

46. Ezüst-érem, füles. A. Ferenc király arcképe és akkori ezüstforint legendája.

R. Decalogus, fölötte: לשועתך קייתי 1848.

Függelék: *Bolletták* (Fémbárcák).

1. Réz-bolletta.

A. : Közepében: ¹ 2, körülete: Zichron Jacob

R. : זכרון יעקב

Kunvári F. hagyatékából aj. özvegye, Budapest.

2. Réz-bolletta.

A. : Koszorúban: I. G. M. (= Israeliten Gemeinde Mattersdorf)

R. : Koszorúban: קהל מאטטרסדארף (= ק"מ"ד)

U. a. ajándéka.

3. Bolletta-prés, vasból (Stanze). Nagymartonból.

Az egyik oldalon I. G. M.; a másikon ק"מ"ד. (V. ö. az előbbi számmal.)

III. Képzőművészeti és grafikai tárgyak.

a) Szobrok és domború művek.

1. Horn Ede, volt magyar kir. államtitkár emléktáblájának agyagmodellje.
Tervezőjének, Sámuel Kornél szobrásznak ajándéka, Budapest.
2. Hirschler Ignác dr. szemorvos mellszobra gipszből.
A Hirschler-család ajándéka, Budapest.
3. Róna József, szobrász, József és Potifárné szoborcsoportozatának gipszmodellje. $1/10$ nagyság.
4. Róna József, szobrász, Zsuzsanna szoborcsoportozatának gipszmodellje. $1/10$.
A művész ajándéka, Budapest.
5. Mózes. XVIII. száz. szobor fából; talapzata empirekorabeli.
Dr. Fabó Bertalan ajándéka, Budapest.
6. Mózes. XVIII. száz. fából készült színes szobor.
7. Áron. XVIII. száz. fából készült színes szobor.
Rombay Dávid, műkereskedő ajándéka, Budapest.

b) Plaquettek.

8. Bronz-plaquette. Dr. Fayer László arcképével. 1842—1906.
Teles Ede, szobrász ajándéka, Budapest.
9. Bronz-plaquette. Popper Dávid arcképével, 1906.
U. a. ajándéka
10. Bronz-plaquette. Vámbéry Ármin arcképével. Készítette: Murányi szobrászművész, 1900.

11. Bronz-plaquette.

Av.: Dr. Herczel Manó egyet. tanár arcképe. Legenda: Pusztaszentpéteri dr. Herczel Manó egyet. tanárnak orvosi működése társadalmi elismeréseül hálás tisztelői.

Rev. Műteti jelenet.

Készítette: Berán József, szobrász.

12. Bronz-plaquette, medaillon-alakú, Wertheim Ármin és neje arcképeivel.

Telcs Ede, szobrász ajándéka, Budapest.

13. Bronz-plaquette.

Telcs Edéné, Gerőfi Anna (szül. 1879 aug. 31, megh. 1910 febr. 6) emlékére, arcképével.

U. a. ajándéka.

14. Bronz-plaquette.

Dr. Adam Politzer bécsi egyet. tanár és fülgyógyász jubileumának emlékére. Arcképe és a következő legenda: Adamo Politzer professori clarissimo aurium scientiæ per IX lustra in univ. Vindob. doctori discipuli gratissimi MCMVII.

U. a. ajándéka.

15. Bronz-plaquette az új tőzsdeépület felavatásának emlékére.

Av.: Alpár Ignác építész és Kornfeld Zsigmond elnök arcképei.

Rev.: A tőzsde főhomlokzatának képe e legendával: A budapesti árú- és értéktőzsde építésének emlékére.

U. a. ajándéka.

16. Bronz-plaquette.

Sonnenthal Adolf 70 éves jubileumának emlékére, a bécsi zsidó múzeumtól, e felirattal: Das jüdische Museum seinem Vicepräsidenten Meister Adolf Sonnenthal zum LXX. Geburtstage.

U. a. ajándéka.

17. Bronz-plaquette Epstein Juda híres héber író tiszteletére. Az író arcképe és neve יהודה עפשטיין
U. a. ajándéka.
18. Plaquette, ónvegyülék.
Lenkei Henrik poéta arcképével.
U. a. ajándéka.
19. Bronz-plaquette.
Av.: Trefort Ágost mellképe 1817—1888.
Rev.: Génusz homlokon csokol kalapácsos ifjút. Legenda: Alapítójának és első elnökének a magyar iparművészeti társulat.
20. Bronz-plaquette.
Girardi színész térdképével. Szöveg: Zur Erinnerung an die vierzig jähr. Bühnenthätigkeit. Graz, 1909.
Kész.: Ludwig Pramer, Wien.
21. Bronz-plaquette.
Löwenstein Arnold arcképével 1912.
Teles Ede, szobrász ajándéka, Budapest.
22. Bronz-plaquette.
Dr. Benedikt Móricz bécsi egyet. tanár arcképével.
Szöveg: Dr. Moriz Benedikt, Professor a. d. Wiener Universität, geb. zu Eisenstadt in Ungarn 1835. Zur Erinnerung an seine 40 j. schriftstellerische Thätigkeit. 2. Februar 1896. Készítette: Staniek.
23. Bronz-plaquette, Goldmark Károly 80 éves jubileuma alkalmából.
Goldmark arcképe. Mintázta Lukácsy.
Hollós Oszkár főmérnök ajándéka, Budapest.
24. Bronz-plaquette, az 1911-ben Drezdában tartott hygienei kiállítástól a pesti izr. hitközségnek.
Egészséges kinézésű férfiú és asszony, ki gyermeket szoptat. Legenda fent: Kein Reichtum gleicht dir o

Gesundheit; lént: Internationale Hygiene-Ausstellung,
Drezden, 1911.

Mintázta P. Poppelmann.

A pesti izr. hitközség ajándéka.

c) *Festmények, képek, metszetek, photographiák stb.*

1. *Arcképek.*

1. Abeles Mózes rabbi arcképe.
  2. Dr. Austerlitz Mayer, eperjesi rabbi képe. Festmény.
Dr. Austerlitz Tivadar ajándéka, Eperjes.
  3. Austerlitz Vilmos, kismartoni rabbisági ülnök.
U. a. ajándéka.
  4. Báró Eötvös József. (Canzi Ágost kőrajza 1861.)
  5. Deutschmann J., mohácsi rabbi. (Algorese kőrajza
1820 k.)
Özv. Galántainé ajándéka, Besztercebánya.
  6. Eötvös Károly. Bihari Sándor műve, festmény.
Nemes Marcel ajándéka, Budapest.
  7. Engel József szobrász, fénykép.
A család ajándéka.
  8. Erdélyi Pál dr., fénykép.
A család ajándéka.
  9. Fischmann S. H., kecskeméti rabbi. Rajz.
  10. U. az. Fénykép.
Dr. Austerlitz Tivadar ajándéka, Eperjes.
  11. Freyer J. S. győri rabbi arcképe, színezett rajz.
  12. Freyer J. S. rabbi neje, színezett rajz.
- Berger Miksáné, szül. Marczali Johanna ajándéka, Veszprém.

13. Friedmann Mór, pesti főkantor. Barabás Miklós kőrajza 1863.
14. Hatvany József báró. Fénykép.
Hatvany Endre báró ajándéka, Budapest.
15. Hatvany Sándor báró. Gedő Lipót festménye.
Az orsz. izr. közalap ajándéka.
16. Herzl Tivadar. Struck Hermann selyemre nyomott rézkarca.
17. Hirsch Márkus, óbudai, prágai, később hamburgi rabbi. Fénykép.
Dr. Austerlitz Tivadar ajándéka, Eperjes.
18. Hirschler Ignác dr. szemorvos.
A család ajándéka.
19. Holländer Leo. Fénykép.
20. Holländer Leo neje. Fénykép.
Dr. Holländer Dezső és György ajándéka, Budapest.
21. István főherceg nádor arcképe 1847; metszette Tyroler József.
Dr. Fabó Bertalan ajándéka, Budapest.
22. Klaber Mór, pesti tanító; kőrajz Winter Sámueltól.
Spitzer Mór ajándéka, Budapest.
23. Kornfeld Áron híres talmudista és jesiba-vezető, Jenikau. Krauszkopf rézkarca 1881.
Kornfeld Gyula igazgató ajándéka.
24. Mahler Salamon, rabbi.
Dr. Mahler Ede, egyet. r. tanár ajándéka, Budapest.
- 25a, b. Mannheimer, Ch. H. verbói és ungvári rabbi.
26. Meisel W. A., pesti rabbi. Kőrajz Barabás Miklóstól 1859.
Özv. Spitzerné, Binéth Magdolna ajándéka, Budapest.

27. U. az. Marastoni József kőrajza.
Steiner Lajos, antikvárius ajándéka, Budapest.
28. Mendel Jacobus præfectus. A meglévő pecsét-lenyomat után festette Gedő Lipót.
29. Morgenstern (Marczali) Mihály marczalii rabbi.
Berger Miksáné, szül. Marczali Johanna ajándéka, Veszprém.
30. Montefiore Mózes. Kőrajz.
Özv. Spitzerné, szül. Binéth Magdolna ajándéka, Budapest.
31. U. az, emléktábla.
Spitzer Mór ajándéka, Budapest.
32. Oppenheim Simon, pesti rabbisági-ülnök. 1840 k.
33. Polácsik Márton.
Dr. Friedlieber Ignác ajándéka, Budapest.
34. Prossnitz Menachem, sopronkeresztúri rabbi. Kőrajz.
35. U. az.
36. Riesser Gábiel.
Dr. Friedlieber Ignác ajándéka, Budapest.
37. Rosenberg, brezovai rabbi. Kőrajz.
Dr. Mahler Ede, egyetemi r. tanár ajándéka, Budapest.
38. Sichermann J. M.-né festett miniatür képe.
Winterberg Gyula, udv. tanácsos ajándéka, Budapest.
39. U. annak festett képe 1830 körül.
Engländer Lajos ajándéka, Budapest.
40. Szófer Mózes (Chatham szófer) pozsonyi rabbi. Kőrajz.
Dr. Löwinger Vilmos, kir. tanácsos ajándéka, Pozsony.

41. U. az. Kőrajz.
 42. Szófer B. Z. (Ketháb szófer), pozsonyi rabbi. Daguerrotyp.
 43. Sold J. M., baltimorei rabbi.

Dr. Mahler Ede, egyet. r. tanár ajándéka, Budapest.

44. Spitzer Ignác 1848-as honvédnek és társainak csoportképe.

A Spitzer-család ajándéka, Temesvár.

45. Tenczer Pál,

Dr. Friedlieber Ignác ajándéka, Budapest.

46. Wahrmann Mór üvegre átvitt arcképe.

Vadász Ede ajándéka, Budapest.

47. Dr. Zipser Mór, székesfehérvári rabbi. Barabás Miklós kőrajza 1858.

48. Hírneves magyar rabbik csoportképe, különösen a XIX. század első feléből. Zinkografia.

49. Hírneves zsidók csoportképe. Fénynyomat rézmetsetek után.

Kornfeld Gyula, igazgató ajándéka, Budapest.

50. 1868 69-iki kongresszusi album.

Löwy Adolf ajándéka, Nagykanizsa.

51. Az 1868 69-iki kongresszus tagjainak csoportképe.

52. 1868 69-iki kongresszusi album. Fotografiák.

Dr. Friedlieber Ignác ajándéka, Budapest.

53. Rabbi miniatürképe.

Neumann Soma ajándéka, Budapest.

54. A vak rabbi. Léwy kőrajza.

Politzer Ádám, tanár ajándéka, Wien.

2. Festmények, rézmetszetek, kőrajzok stb.

55. Striinsky, Lengyel-zsidó menyegző. (2 m × 1·20 m.)
Kohner Adolf báró ajándéka, Budapest.
56. Köves Izsó, Mendelssohn Mózes Nagy Frigyes előtt.
Az orsz. izr. közalap ajándéka.
57. Török E., Fogoly zsidó. 1863.
58. Ismeretlen, Izsák feláldozása (XIX. sz. eleje).
59. Zilzer Salamon színes tanulmányai az izr. árvaházból.
A pesti Chevra Kadisa ajándéka.
60. Ismeretlen, A gyermek bemutatása a templomban.
Pergamentre festett kép a XVIII. sz. végéről.
König Adolf ajándéka, Budapest.
61. Lakos Alfréd, Mardochai diadalmenete. (A festmény fényképe.)
Ifj. Braun Ignác ajándéka, Budapest.
62. Izsák feláldozása. Hollandus rézmetszet.
Politzer Ádám, tanár ajándéka, Wien,
63. Jákób és Ézsau. Olasz rézmetszet Filippo Lippi képe után.
Dr. Fabó Bertalan ajándéka, Budapest.
64. Mózes megtalálja Pharaó leánya. Olasz rézmetszet.
U. a. ajándéka.
65. Mózes vizet fakaszt a sziklából. Rézmetszet Poussin után.
Politzer Ádám, tanár ajándéka, Wien.

66. Józsuá csatája. Francia rézmetszet. Lafague rajza után Audrantól (1700 k.).
Dr. Fabó Bertalan ajándéka, Budapest.
67. Dávid megöli Góliáthot. Hemskerk-Vischer rézmetszete (1600 k.).
U. a. ajándéka.
68. Dávid király imája. Sadeler rézmetszete (1600 k.).
U. a. ajándéka.
69. A jeruzsálemi templom nagy vízmedencéje. XVIII. száz. rézmetszet.
U. a. ajándéka.
70. Fogoly zsidók Babel vizei mellett. Ruseweck rézmetszete Bendemann festménye után, Düsseldorf, 1822.
Politzer Ádám, tanár ajándéka, Wien.
71. Jeruzsálem siralma. Doby Jenő rézmetszete 1873-ból. Horovitz festménye után.
Dr. Fabó Bertalan ajándéka, Budapest.
72. A prágai régi zsidó temető. Ludwig Richter rézmetszete (a XIX. sz. közepe táján).
U. a. ajándéka.
73. Az 1848/49-ben elesett zsidó harcosok sírköve Szabadkán. Fénykép.
A szabadkai Chevra Kadisa ajándéka.
74. V. Ferdinánd a pozsonyi primär-iskolában, 1830 nov. 2-án. Weissenburg tanító rajza után készült kőrajz.
Hollós Oszkár főmérnök ajándéka, Budapest.
75. Gyászistentisztelet gróf Teleki Lászlóért 1861-ben a pesti dohány-utcai templomban, Langer kőrajza.
Kann Ármin és Pinkász Zsigmond ajándéka, Budapest.

76. A jungbunzlai zsidók diadalkapuja ; 1825 k. színes kőrajz.
Hollós Oszkár főmérnök ajándéka, Budapest.
77. Török (szefárd) zsidó család Bécsben. Színes kőrajz, kiadta Eder, Wien.
U. a. ajándéka.
78. Lengyel zsidók lakodalmas menete. Lengyel karrikatura. Kőrajz.
Holländer Dezső és György ajándéka, Budapest.
79. Bibliai csoportkép. Olasz kőrajz.
Spitzer Mór ajándéka, Budapest.
80. Bibliai képsorozat. Litográfia.
U. a. ajándéka.
81. Zsidóüldözés Strassburgban, 1349 febr. 14-ikén. Helio-gravure.
Mandel Dávid ajándéka, Wien.
82. Oppenheim M. festményei után készült fénynyomatok : Lakodalmas menet.
83. U. a. A menyegző.
84. U. a. Péntek este.
85. U. a. A rabbi áldása.
86. U. a. Szombat délután.
87. U. a. Szombat este. (A habdalah.)
- 82., 84., 85., 87. Özv. Spitzerné, szül. Binéth Magdolna ajándéka.
- 83., 86. Kornfeld Gyula, igazgató ajándéka, Budapest.
88. Bölcs Náthán. Színes nyomat Novák képe után.
Dr. Friedlieber Ignác ajándéka, Budapest.
89. Saul király. Szurkált és színesen rajzolt kép.
90. Salamon király. Szurkált és színesen rajzolt kép.

Függelék.

91. Zsidótárgyú fényképek.
Vadász Ede ajándéka, Budapest.
92. Kismartoni ghetto-részletek, házak és tárgyak fényképei (1—70).
Wolf Sándor ajándéka, Kismarton.
- 93a és b. Két pesti templomülési jegy 1845-ből. Tollrajz után.
Báró Dirsztay Béla ajándéka, Budapest.
94. Seelenfreund J. címlaptervezete.
Dr. Patai József ajándéka, Budapest.
95. Ellenbogen Adolf egy kótája 1859-ből.
Dr. Fabó Bertalan ajándéka, Budapest.

IV. Ruházat.

1. Orcatakaró (Decktuch), a menyasszony fejét és arcát takaró szövete, bélelt zöld szatin; az arcot takaró része aranyvirággal hímzett tüll (XVII—XVIII. sz. felsőmagyarországi (?) munka).
Janowitz Gyula ajándéka, Szepes-Hollóháza.
(Ide tartoznak majd az ezüst és arany főkötők, a tallith, halotti ruha stb.)

V. Családi régiségek.

1. *Disztál* sárgarézből, Farchi József készítette fiának kiváltási (pidjôn ha-bên) ünnepélyére.
A tál fenekének ábrája (maratva) Mózes a Sinai hegyén. Mózes balkezevel tartja a kettős kőtáblát, a

melyen ט—א jelzi a kilenc igét; a י betűt eltakarja a kéz; jobbját ég felé emeli. A hegy alján van az egybegyült Izráel, balra a vének, jobbra a nyájait hajtó nép, harcosok, a teve hátán ülő vezér stb. A hegy csúcsa felé Mózesztől jobbra van egy füstölő edény; mögötte áll Áron, balra egy angyal kivont karddal.

A két fülke körirata feliratos szalag: בן פורת יוסף ismétlődik, a végén van פורת יוסף פרהי. A hézagokat a fülkék és a hegy között, valamint a fülkék oszlopai között virágdísz tölti be.

2a, b, c, d. Tányér ónból. A perem vésete הלך (hibásan חלב helyett); tejes edény. A másikon helyes a jelzés: חלב; מד a tulajdonos neve. Ugyancsak tejes tányér a rokokóstilű peremes חלב feliratú tányér; a perem felső részének vésete ל"ה, felette nyílt korona. d) hátán ר"ב שמעון רחל karcolt felirattal és virágdíszszel.

3. Burnótos szelence; gyöngyházzal bevont ezüst. Jeruzsálemi ipar. A fedél felirata:

כי רצו עבדיך את אכניה ואת עפרה יחננו
 מנחת זכרון לכבוד החכם השלום
 מ'ה ברוך דאקטאר אבעלים
 זכרון אהבה
 מאת מוקירו אוהבו מרדכי
 לעווי חק האהבה כל תופר

(Abelesz Báruch dr. számára készíttette Lévi Márk.)
 Oldalt jobbról a szokásos, stilizált «Nyugati fal», balról «Ráchel sírja» diszíti; hátsó részének vésete:

ירושלם תזכבא

Özv. Neuberger Ignácné ajándéka, Budapest.

4. *Szelence* vörösrézből, németalföldi (XVII—XVIII. sz.) munka. (Valószínűleg burnótos szelence.)
A fedél vésett képe Mózes Fáraó előtt (Móz. II. k. 7, 8—12) e hollandus felirattal: Moseis tekeñen. A szelence alján vésett medaillon képe a peszach-áldozat (Móz. II. k. 12, 11) hét Paschá Iserels felirattal.
5. *Macóth boronáló* sárgarézből.
6. *Ecset*: két, aurum (auripigmentum) rákenésére szolgáló ezüstnyelű ecset.

Weisz J. ajándéka, Jászberény.

7. *Bekötési tábla* trébelt ezüstműből. XVIII. száz. németalföldi munka. Az egyik tábla jelenete: egy ifjú hárfás játszik; mellette áll egy gyümölcsös tálat tartó nő. A másik tábla kettős jelenetet ábrázol: az egyik egy Bernini-stilű templom oltára, az oltár előtt egy hitvespár imádkozik; lent asztal körül ül három alak. (A bekötött könyv תהלים Kimchi Dávid magyarázatával. Megjelent Amsterdam, Jákób Profosznál 1778—1837. Sapira M. rabbi tulajdona.)

Báró Kohner Adolf ajándéka, Budapest.

IZRAELITA NAPTÁR

AZ 1916. POLGÁRI ÉV SZÁMÁRA.

Január.

- 1. Sz. Váérá, Újhold kihird.
- 5676 Tébéth 25.
- 6. **Sebát** újholdja
- 8. Sz. Bó
- 15. Sz. Besallách.
- 20. Sebát 15.
- 22. Sz. Jithró
- 29. Sz. Mispátim. Újhold kihirdetése.

Február.

- 4 **Adár** újholdja
- 5 Sz. Terúma. Újhold 2. napja
- 12 Sz. Tecavvé.
- 18 Kis púrim
- 19 Sz. Ki-thisszá.
- 26 Sz. Vajjakhél.

Március.

- Sz. Pekúdé. Sekálim. Újhold kihirdetése
- 5 **Adár séni** újholdja
- 6 Újhold 2. napja
- 11 Sz. Vajjikrá
- 16 Eszter böjtje
- 18 Sz. Cáv. Zákhör
- 19 **Púrim**
- 20 Súsán Púrim
- 25 Sz. Semini. Pára.

Április.

- 1 Sz. Tazríá. Háchódes. Újhold kihirdetése
- 4 **Niszan** újholdja
- 8. Sz. Mecórá
- 15 Sz. Ácharé, Sabbath Hag-gádól
- 17 Pészach előestéje
- 18 **Pészach** 1. napja
- 19 **Pészach** 2. napja
- 22 Sz. Chól Hammóéd
- 24 **Pészach** 7. napja
- 25 **Pészach** 8. napja. Mázkir.
- 29 Sz. Kedósim. Újhold kihirdetése.

Május.

- 3 **Ijjár** újholdja
- 4 Újhold 2. napja
- 6 Sz. Emór
- 13 Sz. Behár
- 20 Sz. Bechukkótháj
- 21 Ómer 33. napja
- 27 Sz. Bemidbár. Újhold kihirdetése.

Junius.

- 2 **Sziván** újholdja
- 3 Sz. Nászó
- 6 Sábúóth előestéje

- 7 **Sábúóth** 1. napja
 8 **Sábúóth** 2. napja. Mázkir
 10 Sz. Behaalóteká
 17 Sz. Selách.
 24 Sz. Kórach. Újhold kihird.
- Julius.*
 1 Sz. Chukkath **Tammúz**
 újholdja
 2 Újhold 2. napja
 8 Sz. Bálák
 15 Sz. Pinechász
 18 **Tammúz** 17. böjtje
 22 Sz. Mattóth
 29 Sz. Maszeé. Újhold
 kihirdetése
 31 **Áb** újholdja.
- Augusztus.*
 5 Sz. Debárim. Cházón
 8 **Áb** 9. böjtje
 12 Sz. Váethcbánnan
 14 **Áb** 15.
 19 Sz. Ékeb
 26 Sz. Reé. Újhold kihirdet.
 29 **Eltúl** újholdja
 30 Újhold 2. napja.
- Szeptember.*
 2 Sz. Sófetim
 9 Sz. Ki-thécé
 16 Sz. Ki-thábó
 23 Sz. Niccábim-Vajjélekh
 24 **Szelichóth** 1. napja
 27 **Rós-Hassána** előestéje
 28 **Rós-Hassána** 1. napja
 5677 Tisri 1.
- 29 **Rós-Hassána** 2. napja
 30 Sz. Háazinu. Súbá
- Október.*
 1 Gedalja böjtje
 6 **Jóm Kippúr** előestéje
 7 **Jóm Kippúr** Márkir.
 11 Szukkót előestéje
 12 **Szukkóth** 1. napja
 13 **Szukkóth** 2. napja
 14 Sz. Chól-Hammóed
 18 Hósána Rabba
 19 **Seminí acéreth.** Mázkir
 20 **Szimchath** tóra
 21 Sz. Berésith. Újhold
 kihirdetése
 27 **Marchesván** újholdja
 28 Sz. Nóach. Újhold 2. napja.
- November.*
 4 Sz. Lek-leká
 11 Sz. Vajjérá
 18 Sz. Chajjé-Szára
 25 Sz. Tóledóth. Újhold ki-
 hirdetése
 25 **Kiszlév** újholdja.
- December.*
 2 Sz. Vajjécé
 9 Sz. Vajjislách
 16 Sz. Vajjéseb
 20 **Chanukka** 1. napja
 23 Sz. Mikkéc. Újhold kihird.
 25 **Tébéth** újholdja
 26 Újhold 2. napja
 27 **Chanukka** 8. napja
 30 Sz. Vajjigás.

TARTALOM.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

	<i>Lap</i>
<i>Dr. Krausz Sámuel, Bacher Vilmos</i> _ _ _ _ _	7
<i>Pap Izák, Tanítványok Bacher sírján</i> _ _ _ _ _	78
<i>Dr. Klein Miksa, Bacher utolsó nagy műve</i> _ _ _ _ _	81
<i>Dr. Steinherz Jakab, A zsidó messiási eszme keletkezése és fejlődése</i> _ _ _ _ _	90
<i>Dr. Schweiger Lázár, Egy zsidó philosophus vagabundus története</i> _ _ _ _ _	129
<i>Radó Antal, Hősök sírjai</i> _ _ _ _ _	144
<i>Dr. Putai József, Háborús héber költészet a biblia után</i> _	145
<i>Dr. Fürst Aladár, Háborús mondák a bibliai hagyományban</i>	164
<i>Feleki Sándor, Versek</i> _ _ _ _ _	205
<i>Dr. Vajda Béla, Szabolesi Miksa</i> _ _ _ _ _	208
<i>Szabolesi Lajos, Újhéber költőkből</i> _ _ _ _ _	214
<i>Dr. Hajdú Miklós, Vallomás</i> _ _ _ _ _	216
<i>Dr. Kiss Arnold, Mint a hollók...</i> _ _ _ _ _	225
<i>Dr. Eisler Mátyás, Simon József</i> _ _ _ _ _	226
<i>Dr. Kohlbach Bertalan, Vallásrégiségek a Magyar-Zsidó Múzeumban</i> _ _ _ _ _	237
<i>Molnár Ernő, J. L. Perez verseiből</i> _ _ _ _ _	249
<i>Dr. Heller Bernát, Kármán Mór</i> _ _ _ _ _	251
<i>Kaczér Illés, Feljött az öldöklő Babilonra</i> _ _ _ _ _	285
<i>Ková-Feuerstein Arigdor, Békeszimfónia</i> _ _ _ _ _	311
<i>Mezey Ferenc, Misejerce</i> _ _ _ _ _	316
<i>Dr. Edelstein Bertalan, Az 5675. év</i> _ _ _ _ _	323

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

	<i>Lap</i>
I. <i>Dr. Vadász Lipót</i> elnöki beszéde ~ ~ ~ ~ ~	359
II. <i>Dr. Bánóczi József</i> titkári jelentése ~ ~ ~ ~ ~	363
III. Pályakérdések ~ ~ ~ ~ ~	367
IV. Jelentés a Magyar-Zsidó Múzeumról ~ ~ ~ ~ ~	369
V. <i>Dr. Mezey Ferenc</i> beszéde a Magyar-Zsidó Múzeum megnyitásakor ~ ~ ~ ~ ~	372
VI. Zárszámadás és költségvetés ~ ~ ~ ~ ~	375
VII. A Társulat alapszabályaiból ~ ~ ~ ~ ~	377
VIII. A Társulat képviselője ~ ~ ~ ~ ~	379
IX. Állandó bizottságok ~ ~ ~ ~ ~	384
X. A Társulat kiadványai ~ ~ ~ ~ ~	387
XI. A Társulat alapító, pártfogó és pártoló tagjai ~ ~	389
XII. A Magyar-Zsidó Múzeum katalogusa II. rész ~ ~	391
Izraelita naptár az 1916. polgári év számára ~ ~ ~	429

